
EX LIBRIS H. LIPSII.
OMNIA CONANDO DOCILIS
SOLLERTIA VINCIT

BRESLAUER
PHILOLOGISCHE ABHANDLUNGEN.

VIERTER BAND.
ERSTES HEFT.

DE ΑΔΕΙΑΣ NOTIONE ET USU IN IURE PUBLICO ATTICO

SCRIPSIT

MAXIMILIANUS GOLDSTAUB
DR. PHIL.

BRESLAU.
VERLAG VON WILHELM KOEBNER
1889.

DE ΑΔΕΙΑΣ NOTIONE ET USU IN IURE PUBLICO ATTICO

SCRIPSIT

MAXIMILIANUS GOLDSTAUB
DR. PHIL.

VRATISLAVIAE
APUD GUILELMUM KOEBNER
1889.

GUILELMO STUDEMUND

MAGISTRO MAXIME COLENDO

SACRUM

vocat.[1]) Quod summum populi imperium in iure publico Attico „τὸ κύριον τῆς πολιτείας“ vocatur,[2]) quae verba quid significent, facile ex scriptorum usu intellegitur. Sicut enim in iure civili ὁ κύριος eum significat, qui suae potestatis est et libero arbitrio rem familiarem administrat, ita in iure publico populum, qui omnia ipse regit:[3]) ut Athenis penes populum summa potestas est, quam in tempus deferre potest, velut ad senatum, quo facto hic quoque „κύριος“[4]) vel „αὐτοκράτωρ“[5]) appellatur. Atque populus, qui summum imperium partim in contionibus partim in iudiciis heliasticis[6]) exercet, idem libero arbitrio rei publicae opibus utitur, quae voce „τὸ κοινόν“[7]) vel „τὰ κοινά“ (sc. χρήματα)[8]) significantur.

Quorum sane verborum (τοῦ κυρίου et τοῦ κοινοῦ) discrimen non satis constanter servant scriptores veteres, quare vocem τοῦ κυρίου quidem nunquam usurpant ad significandum τὸ κοινόν, non raro tamen τὰ κοινά etiam τὸ κύριον comprehendunt, quia τοῦ κυρίου una omnes cives participes sunt,[9]) h. e. τὸ κύριον totus populus exercet, τὸ κοινόν vel τὰ κοινά eis summae potestatis partibus efficitur, quae singulis civibus competunt.[10])

---

[1]) Cf. Busolt: »Die griech. Altert.« in I. Muelleri »Handbuch der class. Altert.-Wissensch.« tom. IV (1887) § 38.

[2]) cf. Aristot. Rhet. I 8 p. 1365 b: . . . τὰ δὲ κύρια διῄρηται κατὰ τὰς πολιτείας· ὅσαι γὰρ αἱ πολιτεῖαι, τοσαῦτα καὶ τὰ κύριά ἐστιν. cf. Pol. III 5 p. 1278 b; IV 1 p. 1289 a; recenti voce τὸ κύριον τῆς πολιτείας est »Staatssouverainitaet«; cf. Busolt l. l. § 45.

[3]) cf. Arist. Pol. III 6 p. 1278 b: κύριον μὲν γὰρ πανταχοῦ τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως, πολίτευμα δέ ἐστιν ἡ πολιτεία. λέγω δ'οἷον ἐν μὲν ταῖς δημοκρατικαῖς κύριος ὁ δῆμος. . .; III 8 p. 1279 b: δημοκρατία δέ ἐστιν, ὅταν ᾖ κύριον τὸ πλῆθος; III 1 p. 1275; IV 4 p. 1292 a; Isocr. X 36; Dem. XX 107; XIX 259; III 30; [Dem.] XIII 31: τούτων δ'αἴτιον ἁπάντων ὅτι τότε μὲν ὁ δῆμος δεσπότης ἦν καὶ κύριος ἁπάντων. . .

[4]) cf. Dem. XIX 154: . . . τὴν βουλὴν ποιήσαντος τοῦ δήμου κυρίαν. . .; [Dem.] XXV 23; CJA. II 17 vs. 34 sq.; II 809 b vs. 35.

[5]) Andoc. de myst. 15; cf. Gilbert: »Staatsaltert.« I 261 adnot. 1; Busolt l. l. § 183 p. 165 adn. 10.

[6]) de his cf. Guilelmum Hofmann »de iurandi ap. Ath. formulis« (Darmstadii 1886) p. 11 sqq.

[7]) Dem. III 26; XX 24; [Dem.] XLII 25; Thuc. I 80, 4; 141, 3; VI 8, 2; Aristot. Pol. II 9 p. 1271 b.

[8]) Dem. XIX 294; XXIV 9. 97. 102. 172; XXIII 209; [Dem.] LVIII 15; Dem. VIII 21. 23; Arist. Pol. II 9 p. 1271 b.

[9]) Busolt l. l. § 188 p. 169.

[10]) Aesch. in Ctes. 17; Dem. XX 108; XXIV 192; IX 44; XV 32; III 34.

Secundum Aristotelis sententiam res publica per se ipsa naturae quadam necessitate orta est et permanet[1]), populus autem, qui de his rebus aliter ac philosophi sentire solet, rem publicam divinitus esse institutam credidit.[2]) Quam ob causam res publica instar deorum omnipotens, τὸ κύριον sacrosanctum vel inviolabile, τὸ κοινόν integrum ratumque sit oportet, quae omnipotentiae, sanctitatis, integritatis notiones in Atheniensium civitate democratica plurimum valent. Cumque ex iuris publici Attici ratione salus reipublicae ex sanctitate et integritate et τοῦ κυρίου et τοῦ κοινοῦ pendeat, populi est utramque rem omni modo munire et conservare. Itaque si quis summum populi imperium illegitima rogatione violaturus esset, ut cives testarum suffragiis decem annorum exilio multati ante legitimum tempus revocarentur, παρανόμων eum accusare, aut si quis remissione fiscalium debitorum rogata aerarii publici deminutionem illegitimam facturus esset, eius nomen per ἔνδειξιν ad heliasticum iudicium deferre licuit.

Nihilo tamen secius interdum populus ipse, ut aut sanctitas τοῦ κυρίου aut integritas τοῦ κοινοῦ violaretur, concedebat.

Quod quando factum sit, quam ob causam fieri potuerit, denique quomodo rite sit factum, hac commentatione demonstrare conabor. Agitur autem de instituto publico: de ἀδείας notione et usu.

Quae vox apud scriptores Atticos, imprimis apud oratores, creberrimo in usu est; sed quae vis insit in verbo, quamquam plures iam homines docti indagare studuerunt, nemo tamen adhuc satis subtiliter et commode expedivit. Posteaquam enim Augustus Boeckh primus [„Staatshaush. d. Ath.²"][3]) hunc obscurum antiquitatum Graecarum locum illustrare conatus est, Georgius Schoemann, ut verbi vim explicaret, operam dedit;[4]) tum copiosius et felicius res tractata est a Victore Thumser [„de civium Athenien-

---

[1]) Oncken: »Staatslehre des Aristoteles« II 8. 14.

[2]) cf. Oncken l. l. II 22; Busolt l. l. § 1 p. 4.

[3]) pluribus locis: cf. I 516. 580. 582 sq. II 40 sq. 64, quos occasione data attingemus. [Recentissimam editionem a Fraenkelio curatam inspicere mihi non licuit].

[4]) »de comitiis Atheniensium« p. 334; cf. eundem: »Griech. Altert.« I 399; cf. etiam Rangabé: »Antiquités helléniques« I 210; Westermann in Paulyi »Real-Encycl.« I 1 p. 168.

sium muneribus eorumque immunitate"[1]), nuperrime denique sagaciter retractata a Valetonio [Mnemosyne n. s. XV (1887) p. 2 sqq.].

Iam vero ut a re gravissima ordiar, quam homines docti nondum enuclearunt: verbum ἀδείας modo propria, i. e. ad ius publicum pertinente, modo translata quadam et amplificata notione apud scriptores in usu fuisse tenendum nobis est.

Atque primum de tralatis quibusdam vocabuli ἀδείας notionibus, quae omnes ad unam referri possunt, pauca dicam. Significat enim ἄδεια metus vacuitatem sive securitatem, ita ut quis aut tuto rem exequi possit, i. e. libertatem[2]) vel potestatem vel veniam aliquid faciendi habeat, aut impunitatem delicti iam commissi[3]) vel oblivionem praeteritorum: id quod grammatici quoque docent. Ita Suidas ἀδείας loco ponit ἀφοβίαν, accuratius Hesychius et ἀφοβίαν et ἐξουσίαν ἄφοβον. His usus speciebus pro fundamento est significatio vacuitatis a metu vel securitatis, deinde impunitatis, sive cui impune aliquid faciendi venia est, sive post factum venia datur; quare ἄδεια hac notione amplificata idem significat, quod nomina ἀσφαλείας et ἐξουσίας. Cuius usus exempla nonnulla iam afferamus. Itaque securitatis notionem in verbo ἀδείας inesse voluerunt cum alii tum Lysias XVI 13: ... ἡγούμενος αἰσχρὸν εἶναι τοῦ πλήθους μέλλοντος κινδυνεύειν ἄδειαν ἐμαυτῷ παρασκευάσαντι στρατεύεσθαι.[4]) Saepissime autem hoc vocabulo scriptores utuntur, ubi indicare volunt homini alicui libertatem vel potestatem vel veniam vel impunitatem esse cuiuslibet rei faciendae,

---

[1]) (Vindob. 1880) p. 19 sqq. — Etiam in epitomis antiquitatum Graecarum de ἀδείᾳ agitur, velut apud Hermannum in »Gr. Altert.« I 124, 2. 133, 3; imprimis apud Gilbertum: »Staatsalt. d. Gr.« I 271. 293. 319. 338. 345; etiam apud Busoltium pluribus locis de ratione ἀδείας dandae, nullo fere de notione huius actionis sermo fit.

[2]) raro ἄδεια notionem ἀργίας (i. e. vacationis) habet (cf. Hesych. s. v. ἄδεια), quae significatio ei adiungenda est, quam verbis »libertas aliquid faciendi« explicavi. cf. Henr. Steph. in thesauro Graecae linguae s. v. ἄδεια.

[3]) Thumser l. l. p. 20 sic explicat: »venia et incolumitate aliquem, si delictum iam commiserit, donare.«

[4]) cf. Herod. IX 42: ...ἐν ἀδείῃ δὲ οὐ ποιευμένων τὸ λέγειν, Latine: »haud pro tuto habentium proferre«; Thuc. VIII 91:... εἰ τοῖς γε σώμασι σφῶν ἄδεια ἔσται. — Lysiae loco, quem supra protuli, ut verbum κινδυνεύειν oppositum voci ἀδείας docet, ἄδεια idem quod ἀσφάλεια significat; cf. Lys. II 15; Dem. XXI 210; XXII 25; XXIII 128. 133; XXIV 31; [Dem.] LVIII 65.

velut apud Lysiam XXX 34: ἐλπίζουσιν ὑμᾶς ἐξαπατήσαντες ἄδειαν εἰς τὸν λοιπὸν χρόνον λήψεσθαι τοῦ ποιεῖν ὅ τι ἂν βούλωνται, Isocr. XIV 24: ἐπειδὴ δὲ νομίζωσιν αὐτοῖς ἄδειαν γεγενῆσθαι ποιεῖν ὅ τι ἂν βουληθῶσιν, Dem. LIV 21: οὐδὲ ἄδειαν ὑπάρχειν παρ' ὑμῖν, δι' ἣν ὑβρίζειν ἐξέσται.[1]) Veniae denique rerum praeteritarum sive amnestiae notionem habet vox ἀδείας e. c. apud Lysiam XXV 28; Antiph. V 77.[2])

His, quas supra dixi, notionibus tralatis amplificatur primaria et principalis, quae ad ius publicum pertinet,[3]) significatio,[4]) de qua copiosius nunc agendum est.

Et Westermann quidem [in Paulyi „Real-Encycl." I 1 p. 168] ἄδειαν his verbis explicat: „Ἄδεια ist die Befugniss, welche der Staat einem Individuum ausserordentlicherweise zum Behuf der Vollziehung einer bestimmten Handlung erteilt, zu welcher er an und für sich nicht berechtigt ist;" rectius autem Boeckh [l. l. II 40] his: „Ἄδεια ist Sicherheit in irgend einer Lage oder Handlung gegen Belangung oder Angriff."[5]) Sed ne id quidem prorsus sufficere mihi videtur. Nostris demum temporibus homines docti, ut vim ἀδείας subtilius exponerent, operam dederunt, veluti Thumser haec dixit [l. l. p. 19 sq.]: „Angustior ...vocis

---

[1]) cf. Lys. XXIX 13. I 48; Hyperid. frg. 44 (ed. Blass); Dem. XXIII 159; LI 15. 16; [Dem.] LIX 111; Dem. XXIV 205; XIII 17; XIX 289; XXII 42; [Dem.] LVIII 6; Dem. XXIV 102. 103. 106. 217; XVIII 286: ...ὧν ἐφρόνουν λαβόντας ἄδειαν, Latine: »sententiae suae impunitatem nactos,« Germanice: »Gedankenfreiheit«, quem locum Reiske in indicibus ad orat. Att. ita explicat: ἐξουσίαν τοῦ ταῦτα ἀδεῶς φανερῶσαι.

[2]) Herodianus (cf. V 4, 10) nonnunquam ἄδειαν et ἀμνηστίαν copulat; v. H. Steph. s. v. ἄδεια. — Thumser cum l. l. p. 21 dicit: »Deinde huc etiam eos locos referendos esse existimo, quibus noxae sociorum nomina aliquos detulisse memoriae proditur,« tralatam notionem ab ea, quae ad ius publicum pertinet, non discernit.

[3]) In lingua sacra dicitur: ὁ θεὸς λήθην δίδωσιν (cf. [Lys.] VI 27), sicut in iure publico: ὁ δῆμος ἄδειαν δίδωσιν vel ψηφίζεται.

[4]) Huic ea quoque subest notio, quam Thumser l. l. p. 21 not. 2 vocabulo sanctitatis (ἀσφαλείας) explicat. Significat enim ἄδεια [cf. Dem. V 6. 8; (huc autem Dem. XXIV 31, quem locum Thumser cum illis coniungit, non pertinet)] idem quod apud Romanos »fides publica« i. e. securitas peregrinis data, ne comprehendi possint, vel venia commeandi.

[5]) Similiter Caillemer in »Dict. des antiqu.« (ed. Daremberg et Saglio) I 66, qui non inepte ἄδειαν ita explicat: »dispense ou exemption de la responsabilité que pouvait entraîner un certain acte: elle (ἄδεια) était accordée à Athènes par l'assemblée du peuple.«

ἀδείας notio optime explicari videtur, si verba ἄδειαν διδόναι vel ψηφίζεσθαι modo 'decernere, ne cui res sit fraudi, quae ceteroquin supplicio digna habeatur, ut legis alicuius vis alicuius hominis causa ad tempus tollatur',[1]) modo 'venia et incolumitate aliquem, si delictum iam commiserit, donare' significare statuimus;" imprimis autem Valeton, qui ἄδειαν his verbis sollerter explicat [Mnemos. n. s. XV p. 2]: „Impunitas rogandi est copia data rogationis eiusmodi impune ferendae, qua sine illa civibus lex interdixerit."

At vero non solum, quid iuris vel quale privilegium ἀδείᾳ tributum sit, sed etiam, quid sit ἀδείας natura, accuratius definiri posse opinor. Ἀδεία enim, ut uno verbo dicam, *gratia* a populo concessa est, quae in Atheniensium iure in privilegiorum vel ψηφισμάτων ἐπ' ἀνδρί numero est. Nam cum adhibitis legibus non raro civibus iniuriam fieri nimisque acerbe atque dure eos tractari intellexissent homines, id in plerisque civitatibus agebant, ut esset aliquis in civitate, qui legibus non obnoxius esset[2]) atque legum asperitatis et iniquae severitatis mitigandae ac levandae potestatem haberet. Quod ius gratiae dandae nostris temporibus in regnis longe plurimis exercet rex, in libera re publica summus magistratus. Leges sane, quae valent, non abrogantur, si gratia datur, sed novum fit in beneficium hominis alicuius populiscitum. Quod ubi fit, Romae a populo privilegium irrogatur, in Atheniensium autem re publica, cum nemini illius iuris administrandi vel gratiae dandae potestas tributa sit, in iure publico Attico vera privilegia sunt nulla.[3]) Attamen simile quoddam Athenis fuit institutum. Neque enim populus Atheniensium, ut gratiam alicui faciat, poenam, sicut nostra aetate in civitatibus fit, remittit aut ex parte levat, non impunitatem dat, sed ἄδειαν tribuit i. e. *vacuitatem a metu accusationis*. Populus igitur in maximo comitiatu occultis suffragiis decernit, ne is, qui illegitimi aliquid commissurus sit, timeat, ne accusetur, neve aut ipse aut ii magistratus, quorum sit accusationes instruere, illum in ius vocent. Quae cum ita sint, ἄδεια homines inviolabiles reddit non secus atque στεφανηφορία, quacum illam De-

[1]) cf. Boeckh: »St. d. Ath.« II 64.

[2]) cf. Mnemos. n. s. XV p. 9.

[3]) Cuius rei etiam alia causa subest: leges privas rogare in iure Attico non licuisse, sed populiscita tantum priva Valeton contendit l. l. p. 7. 15 sqq.

mosthenes XXI 33 coniungit.[1]) Haec ἀδείας vocabuli propria in iure publico Attico significatio est.[2])

A principio autem ἄδεια non inter instituta iuris publici fuit, sed, sicut pleraeque iuris publici antiqui sollemnitates ex rebus divinis ortae sunt, ita ἄδεια ex ea caerimonia sacra, quam ἱκετηρίαν Graeci vocant. Civitas igitur verecundia erga deos commota deorum loco gratiam facit. Sed quando ἄδεια ex re sacra iuris publici institutum factum sit, non satis liquet; illud tamen constat, perfectae demum democratiae temporibus, fortasse, ut coniectura utar, iam ipsius Clisthenis aetate, certe Periclis — sive is publice ἄδειαν instituit sive iam pridem institutam amplificavit — illud paulatim evenisse. Et primum, quod sciamus, quinto a. Chr. n. saeculo ἄδεια a populo decreta est,[3]) quibus temporibus raro id factum esse verisimile est, vel accuratius, ut Valetoni[4]) verbis utar: „rogandi licentia (illis quidem temporibus) peti potest, si lex, quae rogationem vetat, simul addit exceptionem petitae impunitatis.“[5]) Saepius autem populum democratia iam immoderata facta ea potestate usum esse opinor, id quod cum ἀδείας natura maxime congruit. Est enim huius instituti publici natura eiusmodi, ut populus ius gratiae exercens decreta contionis legibus superiora esse ducat, quamquam haec lex valebat: ψήφισμα... μηδὲν (μήτε) βουλῆς μήτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι[6]); idque optimo iure, nam, ut ait Busolt [l. l. § 3 p. 5][7]): „in jedem Rechtsstaat ist der νόμος der eigentliche Gebieter.“ Quod tamen secus accidit in Atheniensium republica, si quando populus e. g. de debitorum fiscalium remissione agendi, quamquam leges id fieri vetabant, tamen venia concessa facultatem

---

[1]) cf. Boeckh l. l. II 40. Demosthenes l. l. haec duo verba etiam cum vocabulo τιμῆς coniungit; cf. Caillemer l. l. I 67.

[2]) Recte igitur naturam ἀδείας Lipsius explicat (cf. Meier et Schoemann: »Att. Process²« p. 991) his verbis: »Rücksichtlich der in öffentlichen Prozessen verhängten Strafen stand auch in Athen dem Volkssouverain das Recht der Begnadigung zu.«

[3]) v. infra s. II c.

[4]) v. Mnemos. XV p. 2.

[5]) De sollemni harum legum formula cf. Mnemos. l. l. p. 3.

[6]) Andoc. de myst. § 87; Dem. XXIII 87; v. Perrot: »Essai sur le droit public d' Athènes« Paris 1869 p. 147 et 178; Busolt l. l. § 143 p. 129 adn. 4.

[7]) cf. ibid. § 45 p. 42 adn. 6; § 198 p. 174. — cf. Valeton in Mnemosyne n. s. XV p. 389; cf. ibid. p. 10.

dabat. Itaque olim, dum populiscita legibus coërcentur, multo rarius quam posterioribus temporibus, quibus omnia fere penes populum erant et ex libero eius arbitrio fiebant, ius gratiae dandae populum Atheniensium exercuisse verisimile est.

Sed iam videamus, quibus in rebus vel quibus hominibus petentibus illa gratia, quam secundum ius publicum Romanorum vocabulo privilegii significare liceat quamque nos recenti nomine „Indemnitaet“[1]) vocamus, data sit.

Ut paucis rem complectar: Ἄδεια id privilegium est, quo populus, penes quem summa potestas est, in maximo comitiatu occultis suffragiis aut rogatori rogationis alicuius ferendae, qua aut τὸ κύριον aut τὸ κοινόν (vel potius aerarium et publicum et sacrum) violetur, aut ipsi harum rerum violatori veniam sive impunitatem concedit. Itaque id privilegium semper eiusmodi est, ut quis gratiam aut sibi aut alteri rogans rei publicae aut summam potestatem violaturus aut opes illegitime deminuturus sit. Nunquam vero ἄδειαν dari necesse fuit ad ea privilegia irroganda, quae praemia erant et honoris causa dabantur. Sua igitur natura haec privilegia leges violant, quippe quae et τὸ κύριον inviolabile et τὸ κοινόν integrum servanda curent. Venia autem et impunitate a populo data rogator poenas ex legibus illis constitutas non luit, itaque, nisi certa poena proposita est, illa, quam Graeci γραφὴν παρανόμων vocant, actio iudicialis prohibetur, cui omnes illegitimae rogationes subiectae sunt, aut ille poenas non subit, quibus, si ἄδεια data non esset, afficeretur. Eis, quibus ἄδεια data non est, saepe actio acerrima ἔνδειξις instat, in qua supplicium propositum esse solebat, semper autem rogatores παρανόμων accusare licet, cui actioni rogationes ipsae, etiamsi rogator impunitatem nactus rogationesque perlatae essent, semper obnoxiae manserunt, sicut, ut analogia utar, rogator quidem unius cuiusque psephismatis tantum per annuum tempus γραφῇ παρανόμων subiectus fuit, sed rogatio ipsa perpetuo subiecta mansit.[2])

---

[1]) cf. Boeckh: »St. d. Ath.« II 41; Lipsius: »Att. Proc.²« p. 991.

[2]) Itaque id, quod Valeton (Mnemos. n. s. XV (1887) p. 5 et adn. 1) putavit γραφὴν παρανόμων non suffecisse, reiciendum puto. Causae enim viri docti magna ex parte eiusmodi quidem sunt, ut afferri possint, cur haec actio non perfecta institutio habenda sit, sed γραφὴν παρανόμων non suffecisse

Quare denique populus summum illud privilegium impertiverit, postea demonstrare conabor; in universum tamen iam hoc loco dici potest semper rei publicae commodum esse causam, cur τὸ κύριον aut τὸ κοινόν ut violetur, populus concedat.

Sed priusquam ad singulas res pertractandas nos vertamus anquiramusque, ad quas rogationes ferendas ἄδειαν dari oportuerit, disceptandum est, quibus rationibus propositis materia optime disponatur. Et Iulius Pollux [VIII 96] quidem de ἀδείᾳ dicens materiam disponit hunc in modum: ἡ δὲ δευτέρα ἐκκλησία ἀνεῖται τοῖς βουλομένοις, ἱκετηρίαν θεμένοις, λέγειν ἀδεῶς περί τε τῶν ἰδίων καὶ τῶν δημοσίων; aliter Schoemann [„de com. Ath.“ p. 334], qui haec dicit: „Duplex statui potest illorum supplicum genus: alterum eorum, qui **beneficium** aliquod aut **auxilium** a populo petunt; alterum eorum, qui maleficium aliquod delaturi, cuius ipsi affines sunt, **impunitatem** a populo poscunt.“ Sed nobis explicatione notionis ἀδείας privilegii supra allata per se ipsa dispositio materiae in duas partes generales offertur:

Ἄδεια ei opus est, qui rogatione aliqua

I aut summam populi potestatem violaturus

II aut aerarium (a) sive rei publicae (b) sive deorum [aut (c) quinto quidem saeculo res familiares civium] illegitime deminuturus est.

Ante omnia autem secernamus necesse est[1]) eam ***veniam vel impunitatem** (A), **quae legis aut psephismatis cuiusdam rogatori conceditur,*** (*h. e.* ***venia vel impunitas rogandi),*** et eam ***impunitatem** (B), **quae ipsa rogationis finis est, id est quae sua ipsius causa petitur,*** (*h. e.* ***impunitas indicandi delicti et venia commeandi).***

---

nullo modo demonstrare mihi videntur. Itaque in Hyperidis causa, cuius [Dem.] XXVI 11 mentionem facit, haec sola actio adhibita esse videtur, et id, quamquam rogationem ille tulerat: εἶναι τοὺς ἀτίμους ἐπιτίμους, ad quam ferendam venia ei non concessa erat. Confer etiam accusationem Timocratis (Dem. or XXIV). De γραφῇ παρανόμων contra dationem civitatis instituta v. infra in libri alterius cap. II et III. — Ceterum huic quoque actioni (γρ. παρ.) gravissimae poenae propositae erant.

[1]) cf. Mnemosyne n. s. XV p. 2.

A. Venia vel impunitas rogandi a populo concessa.

I. Populus ei veniam dat, qui rogatione summam potestatem (τὸ κύριον) violaturus est; vel, ut accuratius sententiam meam explicem: **impunitate rogandi** opus fuit, si quis impediturus esset, ne ii, quos populus sive ostracismo in decem annos sive ἀειφυγίᾳ in perpetuum relegasset, exules, aut ii, quos capitis deminutione multasset, capite deminuti manerent. Sed singula iam videamus.

1. Eius ἀδείας speciei, quam primo loco tractare in animo habeo, memoria valde lacunosa et manca est. Agitur autem de ostracismo, quam actionem, antequam nos ad quaestionem ipsam vertamus, summatim attingere liceat.[1])

Lex fuit, ut, si quem populus Atheniensium occultis suffragiis in maximo comitiatu per ostracismum damnasset, is intra decem dies ex Attica exulatum abiret in decem annos.[2]) Sed neque capitis deminutio (ἀτιμία) neque bonorum publicatio[3]) homini testarum suffragiis e civitate eiecto accidit; manifesto enim ostracismus non actionis iudicialis instar habebatur.[4]) Intra illud

---

[1]) De modo huius actionis instruendae relego ad eos homines doctos, qui totam materiam congesserunt: Lugebil: »Üb. d. Wes. u. d. hist. Bdtg. d. Ostracism. in Ath.« in Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. IV (1861); Fraenkel: »Att. Geschworenenger.« (Berol. 1877) p. 14 sqq.; Gilbert: »Staatsalt.« I 294 sqq.; Busolt l. l. § 192 p. 173 sq.; nuper accuratissime res tractata est in Mnemosyne n. s. XV 129 sqq.

[2]) Secundum Schol. ad Aristoph. Equ. v. 855 (cf. Lex. rhet. Cant. s. v. ὀστρ. τρόπος) homines docti putaverunt illos in quinque tantum annos posteriore aetate e patria expulsos esse, quod in suspicionem vocavit Valeton l. l. p. 339 adn. 1; cf. etiam Gilbert I 295, 1.

[3]) cf. Meieri: »Historiae iuris Attici de bonis damnatorum et fiscalium debitorum libri II« (Berol. 1819) p. 98.

[4]) cf. Platner: »Proz. u. Klagen bei d. Att.« (Darmst. 1824) I 389. — Busolt dicit eam actionem »einen Akt politischer Zweckmässigkeit«; cf. l. l. § 192 p. 173 adn. 7 et p. 174; Valeton: Mnemosyne XV 342.

decennium quis rem familiarem exulis administraverit, non traditur: propinquos aut amicos id fecisse verisimile est. Cum igitur hoc proprium illius esset exilii, ut neque bona publicarentur et tempus exilii determinaretur,[1]) non verbo φυγῆς, sed μεταστάσεως[2]) utebantur in iure publico Athenienses. Quamquam autem totus populus — sex enim milia Atheniensium, qui numerus minimus erat eorum, quos in suffragia ire oportebat, ex fictione iuris publici Attici totius populi loco fungebantur[3]) — exilium decreverat, fieri tamen potuit, ut poena remitteretur et tempus remotionis minueretur. Nec pauci exules ante decimum annum populiscito revocati sunt.[4]) Revocandi autem modus extraordinarius videtur fuisse: hanc enim rogationem ad populum ferre nemini licuisse nisi impunitatis indulgentia impetrata opinor Schoemanno[5]) adstipulatus. Ac duobus Plutarchi locis[6]) significatur id revocationis privilegium nisi sollemni psephismate irrogari non potuisse, quamquam non dilucide dicitur eis rogatoribus ἀδείᾳ opus fuisse. Qua obiecta difficultate prohibebant Athenienses, ne rogatio de revocandis exulibus saepius ferretur.

---

[1]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 246; Suid. s. v. ὀστρακισμός.

[2]) cf. Aristot. Pol. III 13 p. 1284a; [Dem.] XXVI 6; Lex. Rhet. Cantabr. s. v. ὀστρ. τρόπος [Philoch. fr. 79b ed. Muell.]; cf. Schoemann: »Antiquit. iur. publ. Graec.« p. 98, qui μετάστασιν vocabulo remotionis vertit.

[3]) de his cf. alt. commentat. libr. cap. I.

[4]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 246.

[5]) cf. eundem: »Griech. Altert.« I 399; Mueller-Struebing: »Arist. u. d. hist. Krit.« (Lips. 1873). p. 313sq.

[6]) Plut. Pericl. X; Cim. XVII; cf. Plut. Aristid. VIII: Τρίτῳ δ' ἔτει Ξέρξου διὰ Θετταλίας καὶ Βοιωτίας ἐλαύνοντος ἐπὶ τὴν 'Αττικήν, λύσαντες τὸν νόμον ἐψηφίσαντο τοῖς μεθεστῶσι (cf. [Dem.] XXVI 6; Lugebil l. l. p. 132) κάθοδον. Cuius generis exules Plutarchus significet, manifestum est. Agitur praecipue de revocando Aristide, qui testarum suffragiis e patria erat eiectus (cf. ibid. VII). Etiam verba: λύσαντες τὸν νόμον (sc. ἐπ' ἀνδρί) ad ostracismum pertinere mihi videntur. Quid autem hoc loco numerus pluralis (τοῖς μεθεστῶσι) significat, cum alios quoque viros ostracismo expulsos eo tempore esse auctores non tradant? Plutarchum sane diversas res confudisse vel potius rem non accurate exposuisse opinor. Tum enim omnes, etiam ii, qui non per ostracismum, sed alio modo exules facti erant et propter exilium (cf. And. de myst. 78) expertes amnestiae, revocatos esse verisimile est, itaque id quod Andocides (de myst. 107) de pugna apud Marathona commissa tradit, ad pugnam Salaminiam referendum esse cum Carolo Scheibe [»Oligarch. Umwälz. zu Ath.« (Lips. 1841) p. 38 adn. 19] arbitror. Horum exilium verbo μεταστάσεως non accurate significavit Plutarchus.

Quae cum ita sint, — causas autem infra afferemus — mirandum est, quod psephisma sex milium civium suffragiis occultis perlatum impunitate rogandi totidem suffragiis decreta simplici populiscito abrogari potuit. Populus scilicet summa potestate usus in populisciti incommodi ac molesti locum subrogabat alterum, quod temporariis voluntatibus populi aptius esset.[1]) Ut autem causa huius ἀδείας dandae intellegi possit, nonnulla de ostracismi notione disseramus necesse est. Atque olim quidem homines docti existimaverunt Clisthenem[2]) testarum suffragia instituisse, ut prohiberet, quominus sicut superioribus temporibus viri, qui vel opibus vel auctoritate vel virtute imprimis laude bellica insignes in civitate essent populique libertati officere viderentur, rem publicam in periculum discrimenque adducerent.[3]) Quocum ostracismi consilio id, quod auctores tradunt, congruit, ostracismum initio in socios Pisistratidarum adhibitum esse, in quorum numero Hipparchus erat, qui primus testarum suffragiis de civitate exterminatus est.[4]) Hanc autem sententiam ita impugnavit Lugebil[5]), ut exponeret ostracismo abusos esse principes factionum ad sua consilia exequenda, qui populum commoverent, ut ipsorum partes sequeretur, itaque rem publicam a seditione civili tuerentur;[6]) quod ad ea quidem, quae inde ab ineunte saeculo quinto facta sunt, quadrare concedendum est. Apud Plutarchum compluribus locis, quibus de ostracismo agitur,[7]) diversae opiniones (et Lugebili et aliorum) quasi in speculo

[1]) Simile aliquid in secunda Andocidis oratione (π. τ. ἑαυτοῦ καθόδου) legimus, qua Andocides a populo impetrare studet, ut ἄδεια pridem sibi decreta restituatur (§ 23 et 27). Eodem pertinet, quod civitatem per sex milia civium decretam γραφῇ παρανόμων abrogare licuit. v. Hofmann: »de iurandi ap. Ath. formulis« p. 11; Caillemer: »la naturalisation à Ath.« Paris 1880 p. 14; v. infra in libro altero. In his rebus accidit, id quod Aristoteles (Pol. IV 4 p. 1292a) dicit: κύριον δ' εἶναι τὸ πλῆθος καὶ μὴ τὸν νόμον.

[2]) cf. Busolt l. l. § 135 p. 121 (contra v. Oncken: »Staatslehre« II 458, cuius sententia non recta est); Valeton: Mnemosyne l. l. p. 129sqq.

[3]) Meier: »de bon. damnat.« p. 98.

[4]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 246sq. et adn. 13. 14; Oncken: »Staatsl.« II 459sq.; Gilbert: »Staatsalt.« I 144sq.; Busolt l. l. § 135 p. 121 adn. 9; Mnemos. l. l. p. 130 adn. 2.

[5]) cf. Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. IV (1861) p. 124—136; Oncken: »Athen und Hellas« (Lips. 1865) I 119.

[6]) cf. Oncken: »Staatsl:« II 461.

[7]) cf. Plut. Themist. XXII; Aristid. I. VII; Poll. VIII 20; v. Schoemann: »de com. Ath.« p. 243 not. 2. Contra cf. Plut. Pericl. XIV.

cernuntur. Mihi Lugebil ostracismi originem non recte videtur intellexisse; rectius iudicavit Platner [„Proc. u. Klagen" I 387 sq.], qui diversas Plutarchi opiniones duplici genere ostracismi explicare studet. Optime autem Gilbert [„Staatsalt." I 145] his verbis rem exposuit: „Erst in der späteren Zeit ist der Missbrauch aufgekommen, den Ostracismus zu Parteizwecken zu benutzen. Von dieser missbräuchlichen Anwendung desselben, welche aber bereits im Anfange des 5. Jahrh. eingetreten ist, gilt dasjenige, was man verkehrter Weise als das ursprüngliche Wesen des Ostracismus aufgefasst hat."[1]) Recte igitur Aristoteles [Pol. III 13 p. 1284 a] ostracismum explicat,[2]) qui, cum paulo infra addat: οὐ γὰρ ἔβλεπον (sc. αἱ πόλεις) πρὸς τὸ τῆς πολιτείας τῆς οἰκείας συμφέρον, ἀλλὰ στασιαστικῶς ἐχρῶντο τοῖς ὀστρακισμοῖς, ipse testatur commutatam ostracismi vim et dilucide distinguit,[3]) quam ob rem ostracismus institutus et ad quas res postea usurpatus sit.[4]) Verum autem Clisthenis, qui ostracismum instituit, Valeton [Mnemos. n. s. XV] intellexit consilium. Instituit enim Clisthenes ostracismum propter tyrannidis suspicionem, in qua tunc erant demagogi nobiles. Quare omnes quidem demagogos nobiles relegationem meruisse statuit, sed quis eorum relegandus esset, populi arbitrio permisit. Quae cum ita sint, eiectus est demagogorum aliquis, non quod

---

[1]) cf. Busolt l. l. § 135 p. 121 sq.; cf. etiam Valeton l. l. p. 340 adn. 1.

[2]) his verbis: ὁ (γὰρ) ὀστρακισμὸς τὴν αὐτὴν ἔχει δύναμιν τρόπον τινὰ τῷ κολούειν τοὺς ὑπερέχοντας καὶ φυγαδεύειν. cf. V 3 p. 1302 b.

[3]) cf. Thucyd. VIII 73, 3: ...ὠστρακισμένον [sc. Ὑπέρβολον] οὐ διὰ δυνάμεως καὶ ἀξιώματος φόβον...; cf. Plut. Alcib. XIII; Cic. Tuscul. V 36; v. de hac re Valeton Mnemos. n. s. XV p. 350 sq. p. 354 sq.

[4]) Ex democratiae quoque natura et ratio et notio ostracismi intellegi possunt. In democratia enim pauperes (cf. Arist. Pol. III 8 p. 1279 b) — ut ait Aristoteles: οἱ ἄποροι — summam exercent potestatem, et omnes pares sunt (cf. Arist. Pol. III 13 p. 1284 a; v. Busolt l. l. § 45 p. 42 et adn. 2), in aristocratia autem οἱ πλούσιοι; quare Aristoteles [Pol. III 8 p. 1279 b] recte dicit: .....ᾧ δὲ διαφέρουσιν ἥ τε δημοκρατία καὶ ἡ ὀλιγαρχία ἀλλήλων, πενία καὶ πλοῦτός ἐστιν... [cf. Büchsenschütz: »Besitz u. Erwerb im gr. Altert.« (Hal. 1869) p. 35 adn. 3]. Cum autem homines ingentibus pecuniis aut summa auctoritate inter cives excellentes in democratiae angustis quasi finibus versari non possint, immo rei publicae periculosi sint, ostracismus institutus est, ut ei homines e civitate expelli possent. (De iure, quod populus in hac re exercuit, cf. Schoemann: »Griech. Altert.« I 182 sq.). Cf. etiam id, quod exposuit Valeton. Mnemos. XV p. 134 sqq.

aliis periculosior esset, sed quod plebi magis displiceret. Et sane iram populi maxime ad potentissimum quemque pertinere Clisthenes non ignoravit, sed id ei nullius momenti fuit. Ut igitur paucis verbis rem comprehendamus: ostracismus nihil aliud est quam ἐπιχειροτονία demagogorum. Fictio utique ea erat, ut populus Atheniensium per ostracismum eos in exilium expelleret, a quibus libertati civitatis periculum imminere videretur. Et simulac populus ostracismum decrevit, eodem tempore is, quem populus designaverat, τῇ πολιτείᾳ putabatur periculosus idque exilio decem annorum quasi expiabat. Atqui eos homines populus ipse ante legitimum tempus non raro revocavit certo quodam consilio commotus. Considerantibus enim nobis eas revocationes in maximis tantum periculis discriminibusque rei publicae — cui Aristidis, Alcibiadis, aliorum non in mentem venit? — factas esse, facile intellegitur publici emolumenti causa eos revocatos esse. Namque cum status et salus rei publicae in summas angustias adducta esse viderentur, praeclarissimos viros, quamvis periculosos rei publicae, revocare populus maluit;[1]) confisus igitur illos nihil aliud quam patriae libertatem vindicaturos populus Atheniensium ex duobus malis minus elegit. Sed quod populi voluntas, quam in maximo declaraverat comitiatu, neglegitur, itaque τὸ κύριον violatur et res publica audacter in periculum vocatur, rogatori ἄδεια impetranda est. Quod, etiamsi certis veterum scriptorum testimoniis non affirmatur, tamen pro certo statuendum est. Quamquam Valeton hanc sententiam reicit. Dicit enim rogationem non legitimam eam quidem fuisse, sed ratum factum esse populiscitum, „quia nemo fuisset, qui παρανομίαν persequeretur.“[2]) Tamen iam ex eo, quod non raro revocationes factas memoriae proditum est[3]), patere videtur eiusmodi rogationes (venia scilicet concessa) ad populum ferre licuisse. Atque, ut ego opinor, nunquam potuit fieri, quin civitas Atheniensium omni tempore accusatorum copia abundans a rogatoribus rationes rogationum non legitime latarum reposceret. At, inquies, tale quid nunquam factum esse non certo possumus scire, cum scriptores nescio quo casu de hac re nihil tradiderint. Concedo. Verum rei publicae

---

[1]) cf. Plut. Aristid. VIII; Cim. XVII.

[2]) cf. Mnemos. l. l. p. 11 adn. 3.

[3]) cf. Mueller-Struebing: »Arist. u. d. hist. Krit.« p. 313.

causa legislator sapiens impedire non poterat, quominus populus praeclarissimum quemque, qui nullum aliud delictum commisisset, quam ut rei publicae libertati periculosus haberetur, in angustiis rerum revocaret; et popularis legislator rationis suae ac propositi memor populo potestatem decreta temporaria faciendi servare debuit, dummodo praecaveret, ne illam nimis immodice exerceret. Quod ἀδείᾳ effectum esse demonstravi, quae, ut ex re sacra publicum institutum fieret, haud scio an ipse Clisthenes, qui ostracismum instituit, lege sanxerit.[1]) Opus autem fuit rogatori ἀδείᾳ, quod summae populi potestatis violandae auctor factus est.

2. Atque eadem fuit causa eius, qui populum commoturus erat, ut exules revocarentur.

Sunt enim in iure publico Attico duae exilii formae secernendae, quas Athenienses verbis ὀστρακισμοῦ et ἀειφυγίας s. φυγῆς significant.[2]) Discrimen autem, quod iam supra (p. 10) breviter attigimus, triplex est. Nam ostracismus nihil aliud quam ratio rei publicae tuendae, ea autem, quam Graeci ἀειφυγίαν vocant, sceleribus quibusdam poena constituta est; deinde ostracismus exilium decem annorum, φυγή s. ἀειφυγία, ut ipsum nomen demonstrat, sempiternum exilium fuit; denique is, qui testarum suffragiis e civitate eiectus est, nullam rei familiaris iacturam facit neque honorum ad tempus tantum in suspenso relictorum, cum interdictione autem aquae et ignis etiam bonorum publicatio coniuncta est. Vidimus, quibus condicionibus exilii tempus civium per ostracismum relegatorum potuerit imminui. Sed licetne omnino de eorum quoque revocatione cogitare, qui aquae et ignis interdictione sempiterna puniti erant? Notum est exules ne amnestiae quidem, quae anno 403 decreta est, participes fuisse: cum enim post triginta tyrannorum imperium dissolutum omnis memoria discordiarum sempiterna oblivione deleta esset, tamen in iusiurandum senatorum hoc receptum est: καὶ οὐ δέξομαι ἔνδειξιν οὐδὲ ἀπαγωγὴν ἕνεκα τῶν πρότερον γεγενημένων, πλὴν τῶν φυγόντων („neminem, nisi exules, deferri ducive sinam praeteri-

[1]) v. supra p. 7.

[2]) Tertia forma, quam Meier: »de bon. damn.« p. 99 commemorat, non huius loci est.

torum causa)".[1]) Atque similiter in Patroclidis psephismate,[2]) ex quo capite deminuti et debitores publici restituuntur, ob homicidium commissum capite damnati aut exilio[3]) puniti homines excepti sunt. Denique huius loci nonnulla verba sunt iurisiurandi heliastarum apud Demosthenem Timocrateae inserti;[4]) lex enim de iure iurando quodam lata — quod iusiurandum sit, ambiguum esse possit — haec est: οὐδὲ τοὺς φεύγοντας κατάξω, οὐδὲ ὧν θάνατος κατέγνωσται („exules non reducam neque capitis damnatos, qui supplicium subterfugerunt").[5]) Quibus rebus, quam diligenter Athenienses id egerint, ut exulibus omnem spem reditus eriperent, perspicuum est.[6]) Atque Hyperides, cum clade ad Chaeroneam accepta rogasset,[7]) ut liberi fierent servi, civitate donarentur peregrini, capite deminuti restituerentur, exules reducerentur, παρα-

---

[1]) cf. Andoc. de myst. § 91; ad h. l. cf. Gilbert l. l. I 373sq. adn. 2. — Scheibe: »Die oligarch. Umwälz. zu Ath.« p. 137sq.; Dict. des antiqu. I 233; cf. etiam CJA. I 9; IV 27a vs. 7sq.; Hofmann: »de iurandi formulis« p. 40. — De his ἐνδείξεως vel ἀπαγωγῆς actionibus cf. H. Meuss: »de ἀπαγωγῆς act. ap. Ath.« Vratislav. 1884 p. 16sq., imprimis p. 33sq. — Contra Solon cum multos alios peregrinos tum exules (φεύγοντας ἀειφυγίᾳ τὴν ἑαυτῶν) civitate donavit, quippe quibus in patriam redeundi nulla spes esset. cf. Plut. Sol. XXIV.

[2]) apud Andoc. de myst. 78 servatum; cf. ibid. § 80.

[3]) Supplicium capitis et sempiternum exilium antiquissimis temporibus iuxta aestimantur; cf. e. c. [Aesch.] epist. XII 5; CJA. II 17 vs. 59sq.

[4]) de hoc iureiurando cf. Fraenkel: Hermes XIII 452sqq.; de nonnullis litis instrumentis, quae extant in Demosthenis Timocratea (or. XXIV), cf. R. Schoell in Sitz.-Ber. d. k. Bayr. Acad. d. Wissensch. (philos.-hist. Classe) 1886 p. 83sqq. et de hoc ipso iureiurando cf. Hofmann: »de iurandi ap. Ath. formulis« p. 3—28; ad quam commentationem v. C. Schaefer: Berliner Philolog. Wochenschrift 1888 num. 13.

[5]) Extrema enuntiatio lacunosa est et ita fere supplenda: »qui supplicium subterfugerunt.« (Ad loci sententiam v. Poll. VIII 117: μετὰ δὲ τὸν πρότερον λόγον ἐξῆν φυγεῖν, εἴ τις γονέας εἴη ἀπεκτονώς, ubi Meier coniecit: εἰ μή, Hemsterh.: πλὴν εἴ τις). Hic iuris iurandi locus genuinus est, sed dubium esse puto, utrum post triginta tyrannos receptus posteaque abolitus sit, an semper valuerit aut in ipso heliastarum iure iurando aut in alia quadam iuris iurandi formula scriptus. (cf. Fraenkel l. l. s. fin. commentat.). Ceterum cf. Hofmann l. l. p. 13, qui locum ad iudicum iusiurandum pertinere semperque valuisse putat, quae sententia mihi quidem reicienda videtur.

[6]) cf. [Lys.] VI passim, e. c. § 15. 18; cf. etiam Dem. XXIV 153: ...καὶ περὶ τῶν φευγόντων καθόδου καὶ περὶ τῶν ἄλλων τῶν δεινοτάτων.

[7]) cf. Lyc. adv. Leocr. XI § 41; v. de hac re Schenkl: »Wiener Stud.« II 173.

νόμων ab Aristogitone accusatus,[1]) sed Ps.-Plutarcho auctore absolutus est.[2]) Vetiti igitur erant cives reditum exulum rogare. Nihilo tamen minus illos nonnunquam revocatos esse constat.[3]) Ex quo sequi mihi videtur, ut, qui exulum, sive singulorum[4]) sive (in amnestiis) complurium, revocationes rogare vellet, ei ἀδείᾳ opus fuerit.[5]) Et Hyperidem quidem ob civitatem peregrinis dandam et exulum revocationem rogatam παρανόμων accusatum esse supra commemoravimus. Alii autem, qui eandem illegitimam rogationem tulerant, non in ius sunt vocati. Ergo nulla alia ex causa fieri potuit, ut Hyperides accusaretur, quam quod rogator legitima quaedam observare oblitus erat, vel, ut aliis verbis dicam, quod orator — causam autem ignoramus — veniam rogationis ferendae sibi dandam non curaverat.[6]) Sed, ut Plutarchus tradit, absolutus est, quoniam populus manifesto rogationem Hyperidis approbavit et liberaliter impunitatem dedit legum laesarum.

---

[1]) cf. [Dem.] XXVI 11. — Fortasse huic rei etiam ἔνδειξις proposita erat; v. de hac re Mnemosyne n. s. XV p. 5.

[2]) cf. Meier: »de bon. damn.« p. 50 not. 157: »Habemus fragmentum defensionis Hyperidis ap. Rutil. Lup. p. 63 (a Ruhnkenio praeclare emendatum): 'Quid a me saepius his verbis de meo officio requiritis? »Scripsisti, ut servis libertas detur?« Scripsi, ne liberi servitutem experirentur. »Scripsisti, ut exules restituerentur?« Scripsi, ut ne quis exilio afficeretur. »Leges igitur, quae prohibebant haec, nonne legebas?« Non poteram, propterea quod litteris earum arma Macedonum opposita officiebant.'

[3]) cf. e. c. Lys. XXV 27.

[4]) Cf. Lipsius: »Att. Proc.²« p. 993 not. 640. — Ceterum num singulorum revocationes acciderint, pro certo dici non potest. Nam etiam Alcibiadis revocatio, quae commutatione rei publicae facta a populo decreta est, amnestia quaedam videtur fuisse; cf. Thuc. VIII 97.

[5]) De revocatione sollemni populiscito decreta cf. Thuc. VIII 97, 3. 81, 1; Plut. Alcib. XXXIII; Diod. XIII 69; Lipsius: »Att. Proc.²« p. 992. — Ceterum exules, qui ipsi veniam a populo petituri Athenas redire volebant, per litteras plerumque populum rogabant, ut fides publica (ἄδεια) sibi daretur [de hac re v. infra s. B 2a], propterea quod exuli periculosissimum erat vel sub tutela deorum a populo veniam petere. Haec enim tutela non semper securitatem praebuit; cf. e. c. Lyc. adv. Leocr. § 129, qui Pausaniam regem in templo Minervae fame enectum esse tradit his verbis: καὶ πᾶσιν ἐπίσημον ἐποίησαν (sc. οἱ Λακεδαιμόνιοι) τὴν τιμωρίαν, ὅτι οὐδ' αἱ παρὰ τῶν θεῶν ἐπικουρίαι τοῖς προδόταις βοηθοῦσιν.

[6]) Valeton l. l. p. 5 (cf. ibid. adn. 1) Hyperidem, cum ἄδειαν nactus esset, tamen παρανόμων accusatum esse contendit. Sed illi ἄδειαν concessam esse prorsus nescimus.

Ceterum verisimile est Hyperidem in defensione exposuisse, qua de causa psephisma illegitime tulisset. Quodsi quis suspicetur Hyperidem ob nullam aliam causam παρανόμων accusatum esse, quam quod rogavisset, ut civitas peregrinis daretur,[1] fragmentum defensionis, quod extat,[2] satis demonstrat Hyperidem etiam causam exulum sua opera revocatorum dixisse. Denique dubito an ex verbis Plutarchi, quibus de Alcibiadis revocatione agitur,[3] id, quod supra diximus, conici possit. Atque etiam aliae causae, quae rebus ipsis suppeditantur, ei rogatori ἀδείᾳ opus fuisse comprobant. Reditu enim exulum vel potius revocatione violatur iusiurandum, quod senatus iuravit. Contio igitur rogatione probata consulto iusiurandum laedit, quod senatores per tres deos publicos iuraverunt, laedit divinum rei publicae ordinem, laedit sacras leges[4] et rei publicae instituta, et iusiurandum contemnendo iras caelestes in se ipsa detestatur.[5] Quam ob causam rogatorem παρανόμων accusare licuit. Sed rogationem exules revocandi ferri omnino lex vetat, quia τὸ κύριον τῆς πολιτείας violatur, ita quidem, ut populus, postquam pro scelere commisso aquae et ignis interdictionem sempiternam constituit, ut poenam remittat, commoveatur. Nam si quem iudicium heliasticum, penes quod summum harum rerum arbitrium erat, exilio sempiterno multasset, poena remitti non poterat;[6] si autem remissio rogabatur, τὸ κύριον violabatur, perinde atque τοῦ κοινοῦ integritas violabatur rogatione facta, ut pecuniam aerario debitam populus remitteret.

Quare exulum restitutio privilegium erat, quod impunitate

---

[1]) In hac re γραφὴν παρανόμων intendere licuit; cf. [Dem.] LIX 90; Schoemann: »de com. Ath.« p. 338; Meier: »de bon. damn.« p. 57. — Ad eam, de qua supra agitur, rem cf. Schenkl l. l. II p. 173.

[2]) v. supra p. 17 adn. 2.

[3]) cf. Plut. Alcib. XXXIII.

[4]) de quibus legibus haec dicit [Dem.] XXV 21: ἐπειδὴ τοίνυν οἱ νόμοι μετὰ τοὺς θεοὺς ὁμολογοῦνται σώζειν τὴν πόλιν...; cf. Aesch. I 5; Dem. XXI 225. Populus autem legum custos est, ut e. c. Aesch. I 7 dicit.

[5]) cf. Lyc. adv. Leocr. § 76: ὃν (sc. ὅρκον ἐφηβικόν) εἰ μὲν ὀμώμοκε Λεωκράτης, φανερῶς ἐπιώρκηκε, καὶ οὐ μόνον ὑμᾶς ἠδίκηκεν ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ θεῖον ἠσέβηκεν· ....ἀνθ' ὧν δικαίως ἂν αὐτὸν καὶ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ ὑπὲρ τῶν θεῶν τιμωρήσαισθε.

[6]) Cf. Schoemann: »Gr. Altert.« 1 399.

non data rogare nemini liceret.[1]) Cur autem venia rogandi data sit, eadem causa est, quam supra, ubi agebamus de virorum per ostracismum eiectorum revocatione, attulimus: rei publicae commodum, cui omnia cedunt. Si igitur rei publicae salus postulat, sanctissimum iusiurandum sanctissimaeque leges violantur.[2]) Verum enim vero extra ordinem tantum et potissimum, cum de amnestiis agebatur, in summis rei publicae discriminibus crebrae revocationes exulum factae sunt: ita bello Persico,[3]) post bellum Peloponnesiacum confectum,[4]) alias.[5]) Tum civitas oblita rerum ante actarum revocat cives expulsos, ut patriam tueantur; deos autem laesos sacris placat, quibus non oblatis psephisma rite perferri non potest; si bene ceciderint sacra, placatos se esse di ostendere creduntur.

Cuius ἀδείας speciem quandam paucis exponam: Caedis voluntariae reis post primam defensionem, si causae diffiderent, voluntario exilio solum vertere licuisse constat.[6]) Quo facto redeundi veniam dare propinquos lex vetuit, et thesmothetarum fuit videre, ut exules eius generis reduces morte punirentur.[7]) Quodsi quis revocationem illorum rogaturus esset, id nisi venia populi impetrata fieri non potuit. Nam revocatio quidem cum leges violat tum deos, quorum loco populus interfectorem a republica excludit;[8]) redux autem interfector civitatem universam polluit.

---

[1]) Ad sententiam nostram Schoemann in »antiquitat. iur. publ. Gr.« prope accessit, ubi (p. 234) haec dicuntur: »Etiam alii exules, qui non ostracismo sed iudicio damnati simulque infamia (ἀτιμίᾳ) et bonorum publicatione puniti erant, restitui non poterant nisi populi iussu; nec alia ulla poena legitime nisi a populo in comitiis remitti aut imminui, nec rogari hac de re populus poterat, nisi venia ante impetrata.« Disertim autem Schoemann ἀδείᾳ opus fuisse ad hanc rogationem ferendam [»Gr. Altert.« I 399] affirmavit argumentis sane non allatis; nec secus Lipsius: »Att. Proc.[2]« p. 992.

[2]) Ex sanctissimis autem legibus una erat haec: τοὺς φεύγοντας μὴ κατάγειν, id quod ex natura et condicione antiquarum rerum publicarum intellegitur; cf. Cic. Verr. V 6.

[3]) cf. Andoc. de myst. 107. 109; Scheibe l. l. p. 38 adn. 19.

[4]) cf. Andoc. l. l. 80; Meier: »de bon. damn.« p. 229 not. 247; Scheibe l. l. p. 38 adn. 20.

[5]) cf. Xen. H. Gr. II 2, 11. 20. 23; Lipsius: »Att. Proc.[2]« p. 992 adn. 638.

[6]) cf. Poll. VIII 117; Meier: »de bon. damn.« p. 18 (adn. 47); Gilbert I 368 adn. 1.

[7]) cf. Poll. VIII 86; [Lys.] VI 15; Dem. XXIII 31; Gilbert I 368 adn. 4; H. Meuss: »de ἀπαγωγῆς actione« p. 19 sqq.

[8]) cf. Gilbert I 361.

3. Consimili deinde modo ei, qui rogaturus esset, ut quis capite damnatus vita donaretur,[1]) ἀδείᾳ opus fuisse puto. Quod nonnunquam factum esse e Demosthenis or. L 48 videtur patere.[2])

4. Denique quae de iis diximus, qui exules revocandi rogationem laturi erant, eadem ad eos pertinent, qui rogaturi erant, ut capite deminutis sempiterna ἀτιμία abiudicaretur,[3]) itaque etiam his impunitas rogandi impetranda fuit.[4]) Atque huius ἀδείας certiorem notitiam habemus legis in Demosthenis Timocrateam insertae auxilio. Lex haec est [§ 45]: Μηδὲ περὶ τῶν ἀτίμων, ὅπως χρὴ ἐπιτίμους αὐτοὺς εἶναι, μηδὲ περὶ τῶν ὀφειλόντων τοῖς θεοῖς ἢ τῷ δημοσίῳ τῷ Ἀθηναίων περὶ ἀφέσεως τοῦ ὀφλήματος ἢ τάξεως, ἐὰν μὴ ψηφισαμένων Ἀθηναίων τὴν ἄδειαν πρῶτον κτλ. Genuinam autem hanc legem esse verba ipsius Demosthenis ibid. § 46 demonstrant.

Ante omnia duo genera capite deminutorum nobis distinguenda sunt: alterum eorum, qui debita publica tempore legitimo non pependerunt ob eamque causam in tempus capitis deminutione maxima multati sunt;[5]) alterum eorum, qui diversis de causis sempiterna ἀτιμίᾳ affecti sunt.[6]) Utriusque autem generis capite deminutorum restitutionem nisi impunitate impetrata rogare non licuit. De debitoribus publicis hoc loco non agitur, sed de iis solis, quorum ἀτιμία fuit sempiterna. Atque primum quidem ex psephismate Patroclidis ab Andocide in oratione de mysteriis memorato [§ 77 sqq.] restitutionem illorum venia demum impetrata rogare licuisse colligendum est. Cuius psephismatis initio,

---

[1]) v. supra p. 16 adn. 3.

[2]) Cuius rei copiosius mentionem facit Hauvette-Besnault: »Les Stratèges Athéniens« Paris 1884 p. 103; Lipsius autem: »Att. Proc.[2]« p. 993 id factum esse negat. Quod si verum esset, Callistratum aut supplicio non affectum esse aut primo quidem effugisse, deinde autem venia non impetrata tamen impune rediisse ponendum esset.

[3]) v. Schoemann: »Antiqu. iur. publ. Gr.« p. 225; accuratius: »Gr. Alt.« I 399; cf. Lys. XXV 27; And. de myst. 107.

[4]) cf. Paulyi »Real-Encycl.« I 1, 168; Gilbert I 293; Busolt § 194 p. 175, 3; Caillemer: »Dict. des antiqu.« I 66; Valeton: Mnemosyne n. s. XV p. 2, qui hanc legis formulam statuit: »ne quis rogaverit, ut ἄτιμος fiat ἐπίτιμος.«

[5]) cf. Busolt § 158 p. 143, 7.

[6]) De capite deminutis cf. Meier: »de bon. damn.« p. 101 sqq.; Schoemann: »Gr. Alt.« I 362; Busolt l. l. § 158 p. 143.

quod, quamquam genuinum esse constat, tamen, ut Droysen ipse concedit[1]), satis depravatum et interpolatum est, haec leguntur: Πατροκλείδης εἶπεν, Ἐπειδὴ ἐψηφίσαντο Ἀθηναῖοι τὴν ἄδειαν περὶ τῶν ὀφειλόντων, ὥστε λέγειν ἐξεῖναι καὶ ἐπιψηφίζειν... et inferiore loco [§ 78]: ὅσοι[2]) ἄτιμοι ἦσαν ἢ ὀφείλοντες. Verba autem „περὶ τῶν ὀφειλόντων" dubitationes afferre possunt. Habet enim offensionis aliquid sententiarum nexus: ὀφείλοντες, ὥστε λέγειν ἐξεῖναι κτλ., quae verba per ambages dicta sunt. Nam debitor fiscalis (ὁ ὀφείλων τῷ δημοσίῳ) sane contionandi (τοῦ λέγειν) facultatem non habet neque epistata in suffragium mittendi (τοῦ ἐπιψηφίζειν), sed tantummodo quatenus debitor aerarii idem capite deminutus (ἄτιμος) est, „ᾧ μὴ ἔξεστιν εἰπεῖν ἐν τῷ δήμῳ." Quod levioris esset momenti,[3]) nisi psephismatis haec verba essent, in quo omnia accurate scripta esse solent. Gravior autem altera est causa. Apud eundem enim Andocidem in oratione de mysteriis habita, postquam [§ 73] orator dixit: ...καὶ ἔδοξεν ὑμῖν τοὺς ἀτίμους ἐπιτίμους ποιῆσαι, καὶ εἶπε τὴν γνώμην Πατροκλείδης, [usque ad § 76] de diversis generibus capite deminutorum agitur iique, a quibus singula iura abiudicata erant, enumerantur. Denique [§ 76] haec verba sequuntur: καί μοι ἀνάγνωθι τὸ ψήφισμα τὸ Πατροκλείδου, καθ' ὃ ταῦτα ἐγένετο. Πατροκλείδης εἶπεν κτλ.

Hic quaerat quispiam, qua de causa in psephismate de debitoribus agatur, sed οἱ ἄτιμοι, quamquam supra de omnibus horum generibus copiose orator dixerat, ne memorentur quidem. Atqui, postquam psephisma recitatum est, addit Andocides: κατὰ μὲν τὸ ψήφισμα τουτὶ τοὺς ἀτίμους ἐπιτίμους ἐποιήσατε. Nihil de debitoribus aerarii; idque optimo iure mea quidem sententia. Debitores enim fiscales tantum capite deminutorum numero comprehenduntur, sed non omnes capite deminuti numero debitorum.[4]) Itaque Saupii exemplo post verba τὴν ἄδειαν haec inseri: „περὶ τῶν ἀτίμων" itaque legi volo: ἐπειδὴ ἐψηφίσαντο Ἀθηναῖοι τὴν

[1]) cf. I. Droysen: »de Demophanti Patroclidis Tisameni populiscitis« Berol. 1873. Is enim acta publica apud Andocidem servata utrum a falsario quodam ficta sint necne, quaesivit.

[2]) ita Blass; Droysen verba »ἢ ὀφείλοντες« deleri iubet.

[3]) praesertim si conferamus Demosthenis verba XXIV 90: ...πρὸς δὲ τούτοις ἐπιτίμους τοὺς ὀφείλοντας... καθίστησιν.

[4]) Velut debitores aerarii disiungit a reliquis capite deminutis [Dem.] XXV 30.

ἄδειαν περὶ τῶν ἀτίμων καὶ τῶν ὀφειλόντων,[1]) id quod Blass quoque in editione infra textum posuit. Quae cum ita sint, iam ex his verbis id comprobatur, quod supra diximus: restitutionem omnium capite deminutorum, non solum debitorum fiscalium, nisi venia data rogare non licuisse. Deinde autem eadem dicuntur in lege ea, quam Demosthenes in Timocratea[2]) memorat, quae recte ita incipit: μηδὲ περὶ τῶν ἀτίμων, ὅπως χρὴ ἐπιτίμους αὐτοὺς εἶναι, quibus verbis singillatim adduntur: μηδὲ περὶ τῶν ὀφειλόντων κτλ.[3]) Idem denique ex verbis Andocidis ipsius colligitur, qui omnibus capite deminutorum generibus enumeratis [de myst. § 73—76] psephismate Patroclidis omnes capite deminutos venia rogatori concessa in integrum restitutos esse[4]) docet.

Iam exemplis nonnullis ea, quae dixi, illustrabo. Si quis oratorum ter παρανόμων convictus esset, aliqua ex parte eum capite deminutum esse Demosthenes [LI 12] narrat;[5]) si nihilominus in contione rogat, ei ἄδειαν datam esse necesse est. Itaque Demadi oratori, cui, quamquam ἄτιμος factus erat, tamen rogationem ferre licebat, concessa demum venia fuit rogandi impunitas.[6]) Eodem modo, cum Ps.-Demosthenes [XXV 30] liberis eorum, qui morte puniti essent, ius in senatu et in contione dicendi ademptum fuisse referat, ne his quidem ἐπιτιμία nisi venia data restitui potuit.[7]) Denique qui, cum a locis quibusdam per capitis quandam deminutionem arceantur, ea tamen adierunt, per ἔνδειξιν[8]) ad thesmothetas[9]) deferuntur aut ab undecimviris (ca-

---

[1]) cf. And. de myst. § 78, ubi οἱ ἄτιμοι et οἱ ὀφείλοντες coniuncti sunt; Lipsius: »Att. Proc.[2]« p. 992 adn. 633.

[2]) § 45; v. supra p. 20.

[3]) In altera quidem eiusdem legis parte [Dem. XXIV 50] de solis debitoribus fiscalibus agitur, sed id nihil habet offensionis, cum oratores eos tantum locos legum recitaverint, qui suis consiliis servirent (v. infra s. III 3).

[4]) cf. Caillemer l. l. — De Solonis lege, quae fundamentum psephismatis a Patroclide perlati fuit, cf. Plut. Sol. XIX.

[5]) v. Meieri emendationem huius loci: »de bon. damn.« p. 130 not. 435; cf. Schoemann: »Gr. Altert.« I 362; Gilbert l. l. I 285 not. 1; Busolt l. l. § 158 p. 143.

[6]) cf. Plut. Phoc. XXVI; contra cf. orationes Ps.-Demosthen. XXV et XXVI, quibus Aristogiton, qui, quamquam ἄτιμος erat, tamen apud populum verba fecerat, παρανόμων accusatur.

[7]) cf. Meier l. l. p. 136.

[8]) cf. Poll. VIII 50.

[9]) cf. Poll. VIII 86; v. de hoc loco Platner: »Proc. u. Klagen« I 432.

pitalibus) in vinculis tenentur, quoad iudicium heliasticum eos damnaverit,[1]) nisi iis prius ἄδεια data est,[2]) quo facto loca adeundi illis facultas sive impunitas fuit. Quae ἄδεια cum fide publica exulibus, qui redituri erant, concessa similitudinem quandam habet.[3]) Alia autem eorum ratio fuit, qui, cum illud rogationes ferendi ius iis abrogatum esset, tamen id exercere h. e. in priorem statum restitui voluerunt. Quod, nisi ἄδεια sive impunitas rogandi data esset, quae ab illa ἀδείᾳ sive impunitate adeundi differt,[4]) fieri non potuit.

Quae cum ita se habeant, nunc iam indagemus, qua de causa ei, qui restitutionem τῶν ἀτίμων rogaturus erat, ἄδεια impetranda fuerit. Cum enim duo fuerint capite deminutorum genera, quorum utrumque in vitae tempus ἀτιμίας poena afficiebatur,[5]) alterum eorum, a quibus omnia iura et honores civium abiudicata erant, alterum eorum, quibus civitatis quadam parte frui non licebat:[6]) in universum dicendum est ei, qui rogaturus esset, ut sempiterna ἀτιμίᾳ multati in integrum restituerentur, ἀδείᾳ opus fuisse, quippe qui populum impediret, ne voluntatem, quam in heliastico iudicio declarasset, exequeretur eoque modo τὸ κύριον violaret. Nam poena ab heliastis constituta in contione cum populo de ea re denuo agere non licuit, nisi totus populus, qui summa potestate utitur, ipse veniam dicendi decrevisset.

At in pace quidem eos, qui e. c. ob ἀστρατείαν vel ob δειλίαν, ut ait Andocides, „ἄτιμοι ἦσαν τὰ σώματα," non restitutos esse certum est.[7]) Quod tum demum, cum respublica in summis periculis erat, fieri potuit, factumque est, ut restitutiones, de

---

[1]) cf. Dem. XXIV 105 (in lege).

[2]) v. Meier: »de bon. damn.« p. 43.

[3]) De hac re v. infra s. B 2a.

[4]) De ratione huius impunitatis dandae id, quod et de impunitate in dicandi delicti et de fide publica exponemus, conferendum est; v. infra s. B.

[5]) Athenis capitis deminutione maxima multatis sicut Romae ne libertate quidem uti licuisse pro certo dici non potest, quamquam nonnullae »προστάξεις« aliquam partem libertatis ademerunt [cf. And. de myst. § 76], id est capitis deminutio maxima a foro sacrisque arcebat; cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 362; Busolt l. l. § 158 p. 143. — Ceterum, ut supra dixi, de debitoribus publicis hic non agitur, quippe qui ἄτιμοι essent, dum solverent debita.

[6]) cf. Gilbert I 189, 1; Busolt § 158 p. 143.

[7]) de his capite deminutis cf. e. c. Hauvette-Besnault l. l. p. 141 sq.

quibus agunt scriptores, demonstrant. Ac Solon, qui Plutarcho[1]) quidem auctore νομοθέτης αὐτοκράτωρ amnestiae gratiam dedit, τοὺς ἀτίμους in integrum restituit exulesque reduxit. Posterioribus autem temporibus nonnunquam ii restituti sunt, qui in commutationibus rei publicae oppressam factionem consectati eamque ob rem ἄτιμοι facti erant. Velut oligarcharum factio Athenis restitutione eorum aucta est,[2]) quorum primum locum illi Quadringenti obtinuerunt; similemque Patroclidis psephismatis causam fuisse Andocides docet.[3]) Alias etiam propter inopiam civium ἄτιμοι sunt restituti.[4])

Atque hanc quoque ἄδειαν concedere e republica fuit, si quidem restitutione id egit populus, ut factiones gratia inter sese reconciliarentur, concordia inter cives restitueretur, novi defensores patriae compararentur, itaque sicut exulum revocationes plerumque in amnestiis illa restitutio evenit.[5])

Una restat quaestio, num capite deminutis et ipsis restitutionem a populo petere licuerit, quibus ius „ἐν τῷ δήμῳ λέγειν" abrogatum esset. Et ex his quidem legis, quae extat apud Demosthenem XXIV 50, verbis: ....ἐὰν....αὐτὸς ὁ ὀφλὼν ἱκετεύῃ πρὶν ἐκτῖσαι κτλ. colligendum est debitoribus ipsis ut in senatu aut in comitiis venia data rogare, ita ἄδειαν petere licuisse;[6])

---

[1]) cf. Plut. Sol. XIX; de iis, qui amnestiae expertes erant, cf. ibid.; v. de hac re Platner l. l. I 14; Curtius: »Gr. Gesch.[5]« I 334.

[2]) cf. Xen. H. Gr. II 2, 11 (cf. de illis temporibus Lys. XII 43—46); Schoemann: »Antiquit. iur. p. Gr.« p. 183.

[3]) cf. And. de myst. 73; Scheibe: »Olig. Umwälz. zu Ath.« p. 36 sq.

[4]) cf. Meier: »de bon. damn.« p. 49. 50; Andoc. de myst. 109, quae restitutio praemium erat bene de republica meritis tributum (cf. § 107; cf. etiam Lyc. adv. Leocr. § 41); tamen in his rebus (i. e. in poenis remittendis) rogatori ἀδείᾳ opus fuit. De privilegiis, quae venia non data praemii causa tributa sunt, s. III agetur.

[5]) Revocatio exulum et restitutio capite deminutorum praecipua gratia est, quam populus in amnestiis dare solet. Aliter sane h. e. missis omnibus ambagibus Athenienses in civitates subiectas consuluerunt. Cum e. c. Alcibiades Selymbriam urbem recepisset (cf. Xen. H. Gr. I 3, 10; Plut. Alcib. XXX), simplici Atheniensium decreto amnestia facta est. Cuius psephismatis fragmentum extat in CJA. IV 1, 61 a, ubi statuitur, ut bona publicata reddantur, capite deminuti in integrum restituantur, exulibus in patriam liceat redire.

[6]) cf. poenam ἐνδείξεως, quam eadem lex eis de decernit, qui venia non data iura abrogata exerceant.

altero autem eiusdem legis loco [ibid. or. XXIV 45] in eum debitorem aerarii, qui ipse venia non data debiti remissionem rogaturus sit, ἐνδείξεως actionem intendi iubetur. Quare debitori ipsi veniam petere licuisse veri non dissimile est. Quod denique e Plutarchi quidem verbis[1]) patet, quibus Demaden, qui, cum constituto tempore debitum publicum non solvisset, ob eam causam ἄτιμος factus erat, ipsum impunitate a populo impetrata rogationem quandam ad populum tulisse docemur.[2]) Quamquam Valeton[3]) putat Plutarchum ipsam ἀτίμου restitutionem ἄδειαν dixisse loco ἐπιτιμίας. „Quod si verum est", pergit ille, „necesse est alius aliquis civis petiverit pro Demade ἐπιτιμίαν; itaque eum civem ipsi primum ἄδειαν, Demadi deinde ἐπιτιμίαν comparavisse dicere debuit Plutarchus." Sed Plutarchi verba tam dilucida sunt, ut de errore aut neglegentia vix cogitari possit, quare verba „ἄδειαν εὑρόμενος" nihil aliud significare videntur nisi: „veniam sive impunitatem rogandi consecutus." Atque ne uno quidem verbo ἐπιτιμίαν Demadi restitutam esse Plutarchus dicit. At ἄδεια rogandi concessa est, idque, ut opinor, quamvis debitor aerarii ille manserit. Quod si verum esset, haec rogandi sive dicendi venia multum differret ab illa impunitate, quam is petebat, qui restitutionem capite deminutorum vel debitorum rogaturus erat.[4]) Utcunque autem res se habet, non est, quod dubitemus, num capite deminutis vel debitoribus ipsis facultas ἀδείας petendae fuerit. Nam, ut in altero commentationis libro demonstrare conabor, ἄδειαν ipsam debitor supplex deorum petit, venia autem impetrata debitori remissionem rogare licuit; haec enim ἀδείας natura est, ut illegitimi aliquid impune faciendi potestas a toto populo detur.[5]) In hac autem re duas potissimum invenio causas, ob quas ἄδεια daretur necesse fuerit: alteram, quod rogator summam populi potestatem violat — populus enim ius rogationum ferendarum ab illo abiudicaverat, — alteram, quod ii, qui potestate verba faciendi vel rogationes ferendi abrogata capitis deminutione maxima puniti simulque a foro sacrisque prohibiti sunt, impuri

[1]) Plut. Phoc. XXVI.

[2]) cf. Paulyi »Real-Encycl.« I 1, 168; Caillemer l. l.

[3]) cf. Mnemos. n. s. XV p. 3 adn. 1; v. infra de eadem re s. IIa. 2 s. f.

[4]) cf. ἄδειαν loca quaedam adeundi ei concessam, qui ab iis exclusus erat; v. supra p. 22.

[5]) v. supra p. 6sq.

creduntur, quam ob causam rei publicae numen quoddam divinum, si publica negotia exercent, polluunt, quod scelus ἀδείᾳ expiandum est.

Iam absoluta de capite deminutis restituendis disputatione rem ad Ps.-Demosthenis locum [LVIII 27][1]) pertinentem strictim attingere liceat. Cum enim haec verba legantur: οὐ διὰ μὲν τὴν τούτου πονηρίαν (sc. τοῦ Θεοκρίνου) ἀδελφὸς αὐτοῦ θεσμοθετῶν καὶ τούτῳ χρώμενος συμβούλῳ τοιοῦτος ἔδοξε παρ' ὑμῖν ἄνθρωπος εἶναι, ὥστ' οὐ μόνον αὐτὸς ἀπεχειροτονήθη τῶν ἐπιχειροτονιῶν οὐσῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχὴν ἅπασαν (omne illud thesmothetarum collegium) ἐποίησεν· καὶ εἰ μὴ δεομένων αὐτῶν καὶ ἱκετευόντων, καὶ λεγόντων ὡς οὐκέτι πρόσεισι Θεοκρίνης πρὸς τὴν ἀρχήν, ἐπείσθητε ὑμεῖς καὶ πάλιν ἀπέδοτε τοὺς στεφάνους αὐτοῖς, πάντων ἂν αἴσχιστα οἱ συνάρχοντες ἐπεπόνθεσαν,[2]) quaeritur, utrum hoc loco de ἀδείᾳ cogitari possit, ita ut, cum populus in comitiis illos omnes, quos Ps.-Demosthenes commemorat, honore privasset, eorum restitutionem nisi venia concessa rogare non licuerit. Sicut enim ἄτιμος nisi venia rogatori data in pristinum statum restituendus non erat, ita ne ἄρχων quidem καταχειροτονηθείς, a quo ipsi heliastae munus abiudicaverant. Ceterum id quoque verisimile est, magistratibus a re publica remotis ius „τοῦ λέγειν ἐν τῷ δήμῳ" abrogatum h. e. eos aliqua ex parte ἀτιμίᾳ affectos esse.[3]) Quod si verum esset, iis magistratibus venia demum data a populo restitutionem petere licuisset. Sed hic, quem supra attuli, locus alio modo explicandus videtur. Si enim populus in ἐπιχειροτονίᾳ τῶν ἀρχόντων magistratum quendam, de quo querelae motae essent, abrogasset, id scitum heliasticis iudicibus aut comprobandum aut antiquandum erat. De ἀδείᾳ igitur cogitari posset, si de magistratuum restitutione et a populo et a iudicibus honore privatorum ageretur.[4]) Hoc autem loco

[1]) cf. [Dem.] XXVI 5. — De ἀποχειροτονίᾳ cf. Poll. VIII 95; Harpocr. s. v. κυρία ἐκκλησία; Bekk. Anecd. Gr. 268, 27.

[2]) cf. Schoemann: »de comit. Athen.« p. 231 not. 9.

[3]) Colligendum id esse puto ex eo, quod »τοῖς ἀποδεδοκιμασμένοις ἄρχειν λαχοῦσι« (reprobatis ab iudicibus) verba in comitiis facere non licuit; cf. [Dem.] XXV 30; v. Schoemann: »Ant. i. p. Gr.« p. 239; Gilbert l. l. I 210 adn. 5. — Eandem poenam arbitri publici (διαιτηταί) muneris male administrati condemnati subierunt; cf. Gilbert I 371 adn. 3.

[4]) Id quod nunquam factum puto.

magistratuum restitutionem, de qua Ps.-Demosthenes dicit, in ipso heliastico iudicio factam esse opinor.[1])

5. Venimus postremo ad speciem quandam ἀδείας, quam, cum in eam commentationis partem, in qua de aerario illegitime violando agetur, referendam esse putet aliquis, tamen re vera huc pertinere demonstrabo. Agitur autem de impunitate rogandi, ut trierarchus munere explendo liberetur, quae ἄδεια non omni sed certo tantum tempore, idque posteriore demum aetate, in Atheniensium republica valuit. Hac potissimum re ab eis ἀδείας generibus, quae supra exposui, differt.

Ea liturgia, quae voce trierarchiae significatur, ad id instituta est, ut civis aliquis naves longas a re publica traditas conservaret[2]) et armamenta aut compararet aut a re publica data tueretur[3]) navesque nautis et remigibus impleret.[4]) Is, qui hoc munus suscepit, trierarchus appellatur, qui aut ipse navem sequitur aut vicarium mittit.[5]) Quae liturgia cum tantum ad belli usum instituta esset, trierarchi e locupletiorum civium numero[6]) electi sunt a praetoribus, qui iidem lites trierarchicas instruebant.[7]) Iidem curaverunt, si quis liturgiam iniuste sibi imponi aliique se opulentiori potius imponendam esse contenderet, ut provocatus aut susciperet ipse illam liturgiam aut res familiares permutarentur.[8]) Sed quamquam fieri potuit, ut muneribus

---

[1]) Eandem sententiam Schoemann protulit (v. p. 26 adn. 2). — De vocabulis »δεῖσθαι καὶ ἱκετεύειν« ad actionem iudicialem pertinentibus, quibus Ps.-Dem. l. l. utitur, v. infra s. III 1.

[2]) cf. Schoemann: »Antiquit. i. p. Gr.« p. 326.

[3]) Armamenta navium publice comparanda erant; nam haec non semper a trierarchis praebita esse luculentissime colligitur e Demosthenis or. L 7. 26sq.; v. Schoemann l. l. p. 312. 327; Gilbert I p. 310 adn. 3. p. 355sq.; Thumser »de civ. Ath. muneribus« p. 61; Hauvette-Besnault p. 69; Busolt § 223 p. 196.

[4]) Quarto a. Chr. n. saeculo trierarchorum erat gubernatores eosque, qui ὑπηρέται vocantur, conducere iisque stipendia tribuere; cf. Hauvette-Besnault p. 71; Busolt § 223 p. 197 adn. 3.

[5]) cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 327.

[6]) cf. Hauvette-Besnault p. 68; Busolt § 223 p. 196.

[7]) cf. Dem. XXXIX 8. XXXV 48; Schoemann: »de com. Ath.« p. 314; Gilbert I p. 223 adn. 1; Thumser l. l. p. 58.

[8]) cf. Isocr. or. XV; Dem. XXI 78; [Dem.] or. XLII; Schoemann: »Antiqu.« l. l.; Platner II 106sqq.; Gilbert I 342, 4; Thumser p. 100; Busolt § 221 p. 194.

encycliis sive sollemnibus per privilegium immunitatis (ἀτελείας) civis aliquis liberaretur, tamen sicut omnium liturgiarum ita trierarchiae nemo immunis fuit nisi novem archontes,[1]) filiae heredes sive „ἐπίκληροι“, pupilli, dum sub tutela erant,[2]) praeterea coloni publice missi, ii, qui „κοινωνικά“ possidebant, denique qui officii exequendi facultates non habebant.[3]) Neque alii cuiquam e locupletibus quidem, cui praetores[4]) munus mandavissent, officium detrectare licuit.[5]) Itaque Demosthenes[6]) dicit: .... τῶν γὰρ εἰς τὸν πόλεμον καὶ τὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως· εἰσφορῶν καὶ τριηραρχιῶν ὀρθῶς καὶ δικαίως οὐδεὶς ἐστ' ἀτελὴς ἐκ τῶν παλαιῶν νόμων, οὐδὲ οὓς οὗτος ἔγραψε, τοὺς ἀφ' Ἁρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος.

Nihilo tamen secius, ut ait Schoemann [„de comit. Athen.“ p. 333], „haud raro factum est, ut trierarchi, qui muneri explendo impares essent (itaque ex causa aequitatis, ut trierarchia liberarentur, postulare se posse putarent), oneris levationem ... a populo peterent[7]),“ qua in re illi ἱκέται[8]) plerumque ad aram Dianae Munichiae[9]) perfugerunt.[10]) Iam oritur quaestio, num vox „ἱκέται“[11]) ad eos supplices referenda sit, qui a populo impunitatem rogandi petierint, et propterea de ἀδείᾳ hoc loco cogitandum sit. Atque Schoemann quidem, qui [l. l.] huius oneris levationem cum debitorum remissione coniungit, concedit ei trierarcho ἀδείᾳ opus fuisse. Quamquam causae duorum ἀδείας generum non eaedem sunt eiusque, de qua nunc agitur, rogationis impunitatem non impetrandam fuisse a populo nisi certo temporis spatio postea demonstrabo.

Nunc autem, qua de causa ἄδεια danda fuerit, exploremus. Hic dicat fortasse quispiam illo privilegio aerarium publicum

---

[1]) Dem. XX 18. 27. 28.

[2]) cf. Dem. XIV 16. Orbi etiam proximo post tutelam anno immunes erant; cf. Lys. XXXII 24.

[3]) cf. Thumser l. l. p. 118; Gilbert: »Staatsalt.« I p. 353, 1; Busolt § 223 p. 196, 13. Quos verba »οἱ ἀδύνατοι« significent, non recte intellexit Hermann: »Gr. Staatsalt.[5]« § 162, 13.

[4]) cf. etiam Hauvette-Besnault p. 68; Busolt § 223 p. 197.

[5]) Posterioribus temporibus inquilini quoque id munus praestabant; cf. CJA. II 414; v. Gilbert I 172 adn. 3; Busolt § 15 p. 15 adn. 2.

[6]) cf. Dem. XX 18; cf. ibid. § 26 sq.

[7]) cf. Dem. XVIII 107 et Ulp. ad h. l.; v. Boeckh: »St. d. Ath.« I 701.

[8]) cf. Dem. l. l; de notione vocis v. infra s. III 1.

[9]) cf. de hac ara Lys. XIII 24.

[10]) cf. Platner: »Proc. u. Klagen« II 98.

[11]) vel „ἱκετηρίας θέντες“ (v. Dem. l. l.).

violari. At vero liturgia trierarchiae non in reditus ordinarios rei publicae relata est;[1]) et tum tantummodo τοῦ κοινοῦ integritas laeditur, cum ordinarii reditus[2]) illegitime deminuuntur. Itaque ei soli, qui rogationem laturus est, ut horum redituum deminutio illegitima fiat, ἀδείᾳ opus est.[3]) Quae cum ita sint, hanc causam falsam esse intellegitur. Ergo in eo esse causam dixerit alius quis, quod trierarchiam maximi ad servandam rempublicam momenti fuisse multis oratorum locis edocemur.[4]) Atque re vera haec res tam gravis esse videbatur, ut praetoribus liceret de iis comitia convocare.[5]) Trierarchiae enim liturgia ad id instituta erat, ut bello usui esset;[6]) expeditiones autem navales in longum tempus extrahi possent, nisi trierarchi munere perfungerentur: talis igitur officii levationem nulli locupleti civi populus concedere potuit. Nam cum in aliis tum in illa institutione salus rei publicae posita fuit, quare trierarcho muneri administrando impari venia demum data rogationem ferre licuisse dicas, ut liturgiae immunis fieret, idque non tam quod τὸ κοινόν iacturam faceret, quam quod res publica ipsa in periculum adduceretur. Sed id fieri non potuit, propterea quod prioribus quidem temporibus alius quis illius loco trierarchiae munere fungeretur necesse fuit, posterioribus autem, cum symmoriae institutae essent, treceni locupletissimi cives sumptus in trierarchiae liturgiam fecerunt. Quare ne ea quidem causa sufficere videtur; sed res alio modo tractanda est.

Itaque de ratione, qua trierarchi liturgiam praestabant, pauca disseramus oportet, quo facto, num quando haec ἄδεια statuenda sit, et quae causa ἀδείας dandae fuerit, multo facilius apparebit. Tria igitur temporis spatia distinguenda sunt. Atque primo quidem quotannis e locupletissimis civibus quadringenti trierarchi electi sunt.[7]) Cumque nemo per duorum insequentium annorum decursum cogi posset hoc munus praestare,[8]) c. octingenos cives

---

[1]) cf. Dem. XX 25.

[2]) in quorum numero etiam multae sunt; v. infra s. II a 2 s. f.

[3]) ut postea demonstrabitur; v. infra s. II a.

[4]) cf. Dem. XXIV 91. — De trierarchia idem dicendum est quod de εἰσφορᾷ; cf. Isocr. VIII 12.

[5]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 314.

[6]) sicut εἰσφορά, quacum trierarchiam coniungit e. c. Isocr. VIII 12. 20.

[7]) cf. Ps.-Xen. de rep. Ath. III 4; Busolt § 223 p. 197, 4.

[8]) cf. Gilbert I p. 351.

fuisse ponendum est, qui huius oneris suscipiendi facultates haberent.[1]) Trierarchiae autem munus locupletissimis tantum civium impositum est, quare ei magistratus, quorum erat illud munus impertire, potestate saepius abusos esse vix credibile est. Atque etiam facultates civium quinto quidem saeculo eiusmodi erant, ut satis magnum numerum civium locupletium fuisse statuendum sit.[2]) Cum autem res familiares civium bello Peloponnesiaco valde imminutae essent, ut bini trierarchi unius navis trierarchiam praestarent, concessum est.[3]) Denique ei, qui alium potius quam se ipsum munus suscipere posse putaret, antidosin postulare licuit.[4]) Ita, quinto quidem saeculo, quadringenis trierarchis electis quin expeditiones navales in tempore fierent, nulla mora fuit.[5]) Sed postea anno 357/6 ex Periandri cuiusdam lege symmoriae, quae ad tributum extraordinarium (εἰσφοράν) exigendum institutae erant, in trierarchiae liturgiam praestandam translatae sunt.[6]) Atque in his symmoriis singula milia et duceni cives erant,[7]) ex quibus treceni locupletissimi impensas in triarchiae munus fecerunt. Viginti autem ἐπιμεληταί[8]) singularum symmoriarum sumptus in singulos symmoritas distribuendi liberam potestatem habebant. Tum, ut fieri solet, pauperrimo cuique gravissimum onus imponebatur, itaque Demosthenes

---

[1]) cf. Buechsenschuetz: »Besitz u. Erwerb« p. 591.

[2]) Temporibus bellorum Persicorum c. duodecim milia, initio belli Peloponnesiaci c. quindecim milia, post pestilentiam illam, quae in divites et in pauperes pariter incesserat, c. undecim milia, post cladem Siciliensem c. novem milia, initio belli Corinthii c. octo milia eorum civium, qui censum militum gravis armaturae h. e. primae et alterius et tertiae classis [v. Schenkl: »Wiener Stud.« II 169] habebant, Athenis fuisse Beloch probavit in praeclaro libro: »Die Bevoelk. d. gr.-roem. Welt« Lips. 1886 p. 71; cf. etiam Schenkl: »Wiener Stud.« II 169. 173. 174, cuius numeri ab iis, quos Beloch affert, paulo discrepant.

[3]) Quam „syntrierarchiam" anno 405/4 factam esse scimus; cf. Gilbert I p. 351, 2.

[4]) v. supra p. 27, 8.

[5]) cf. Hauvette-Besnault p. 72.

[6]) cf. Gilbert I 351 sq; Hauvette-Besnault p. 70; Busolt § 223 p. 197.

[7]) quorum c. quadringeni octogeni munere liberati erant; cf. Gilbert I p. 353 adn. 1.

[8]) vel »ἡγεμόνες«, utique locupletissimi; cf. Gilbert I p. 352; Hauvette-Besnault p. 70.

rebus navalibus praefectus anno 340/39 legem pertulit, ut ex censu cives trierarchiae munus praestarent.[1]) Idemque orator in oratione de corona [or. XVIII 107], antequam illam legem pertulisset, permultos trierarchos supplices muneris remissionem petiisse a populo queritur.[2]) Quo loco de eis ἱκέταις cogitandum esse, qui ἄδειαν petituri fuerint, patet. Nam ex legibus ἐπιμεληταί liberum arbitrium egerunt stipes distribuendi et exigendi. Quodsi onera pauperibus plerumque illi imponerent, ditissimo autem cuique, quantum fieri posset, parcerent, inique et inhoneste illi quidem, sed nihil contra leges fecerunt. Ex quibus sequitur, ut, si quis populum adiret eiusque rogationis ferendae, ut liturgia suscipienda liberaretur, ἄδειαν peteret, eas leges violaverit, quae symmoriarum institutum tuerentur. Populus autem ἄδειαν dando ius gratiae exercet, cuius ipsi soli potestas est. Quamquam enim ex legibus ne populo quidem eos, qui onera distribuebant, in iure interpellare licuit, tamen religione motus ἱκέτην illegitimae rogationis ferendae ἄδειαν petere passus est. Deinde venia concessa illi civi rogationem ferre licebat, ut munere trierachiae levaretur. Dat autem veniam populus ex causis misericordiae et aequitatis. Iniustum enim est et iniquum civi, qui non ex locupletissimis sit, hanc sumptuosam liturgiam[3]) mandari. Neque vero e republica esset, si quis in expeditionibus ad patriam defendendam factis imperium quoddam haberet, cui non satis magnae pecuniae essent.

Hanc, quam modo tractavimus, ἀδείας speciem diversissimam esse ab iis, quas supra exposui, facile intellegitur. Nam hae omnes fere iam pridem, fortasse quo tempore ἄδεια publice est instituta, ortae sunt; illa autem posterioribus demum temporibus ac ne diu quidem valuit. Itaque impunitatem ad trierarchiam pertinentem legibus non constitutam fuisse pro certo habendum est; sed populus illis temporibus, quibus, ut ait orator quidam: ἐξῆν αὐτῷ ποιεῖν ὅ τι ἂν βούληται[4],) ius ἀδείας dandae sibi arrogavit.[5]) Populus enim hac in re gratiam facit vel tale ψήφισμα

[1]) cf. Hauvette-Besnault p. 70; Gilbert I p. 354 sq.
[2]) Habita est illa oratio anno 330.
[3]) cf. Gilbert: »Staatsalt.« I 356.
[4]) [Dem.] LIX 88; v. supra p. 1.
[5]) v. supra p. 8.

ἐπ' ἀνδρί civi irrogat, quale legibus interdictum est, idque propterea quod institutum quoddam publicum simulque iura eorum violantur, quae populus ipse legibus sanxit. Quae cum ita sint, summam populi potestatem ea rogatione violatam esse negari non potest.

Eis, quae hucusque exposui, hoc mihi videor effecisse: ἀδείᾳ ei opus fuit, qui aut remissionem poenae ab ipso populo constitutae aut levationem vel immunitatem liturgiae a populo — vel ab iis, qui eius vice fungebantur, — impositae rogaturus esset.

IIa. Populus ei veniam dat, qui rogatione publici aerarii integritatem violaturus vel qui aerarium publicum (τὸ κοινόν) illegitime deminuturus est.

Hactenus eam rogandi veniam consideravimus, quae rogatori summam populi potestatem violaturo appetenda fuit. Iam ad alterum ἀδείας genus nos vertamus, quam ob aerarii publici integritatem violandam rogatori dari oportuit. Ad statum enim rei publicae maximi momenti esse diximus[1]) rei publicae opes vel aerarium publicum (τὸ κοινόν) integrum vel potius ratum esse[2]), ita ut ratio redituum publicorum et necessitas erogationum inter se congruant.[3]) Aerarii publici autem integritas duplici modo violari potest: aut pecuniis publicis illegitime deminuendis aut augendis, id quod nullo alio modo nisi legitimis quibusdam observatis fieri potuit. In Atheniensium quidem re publica, si quis pecuniis illegitime deminuendis integritatem aerarii laedi vellet, ut is impunitatem rogandi a populo peteret, lex fuit.[4])

Sed ad quas rogationes ferendas populus ἄδειαν dederit, vel, ut aliis verbis dicam, quibus rebus opum publicarum non legitimae deminutiones factae sint, singillatim iam sum examinaturus.

---

[1]) V. supra p. 3.

[2]) ut lingua vernacula utar: »dass das Vermögen des Staates rechnungsmässig richtig ist.«

[3]) Taciti Annal. XIII 50 verba exscripsi.

[4]) Ex iure Romano, in quo omnia subtiliter et constanter excogitata perfectaque sunt, si eadem lex valuisset, etiam ei ἀδείᾳ opus esset, qui aerario illegitime augendo integritatem violaturus esset; sed in Attico iure publico hanc ἀδείας causam frustra quaeras.

1. Atque reditu quidem hominum per ostracismum relegatorum decreto aerarium publicum non cepit detrimentum, cum ex bonis civis remoti nullum fructum perceperit res publica, ut supra (p. 10) demonstratum est. Diversissima autem exulum revocatorum ratio videtur fuisse. Cum exilio enim sempiterno Athenis bonorum publicationem usque coniunctam fuisse notum est.[1]) Hic existimet quispiam omnibus, qui in patriam rediissent, bona reddita esse. Nam populus Atheniensium, cum rationem intellexisset, cur exules restitui oporteret, — restituebantur autem patriae tuendae causa — fortasse imprudenter egisset, si iis rei familiaris restitutionem denegasset.[2]) Et reapse revocatis bona reddita esse a Mitylenaeis[3]) Isocrates, ab Atheniensibus Andocides dilucide tradiderunt.[4]) Sed nequaquam id semper et necessario factum vel cum revocatione exulum bonorum restitutionem ipso iure coniunctam esse equidem opinor.[5]) A Plutarcho[6]) enim accepimus post reditum demum Alcibiadis restitutionem bonorum eius decretam esse. Quod intellegi non posset, si cum exulum revocatione semper bonorum restitutio coniuncta esset. An putandum est restitutionem rei familiaris specialiter rogari non oportuisse, nisi bona publicata iam venissent?[7]) Quod si concedendum esset, tamen plerumque restitutio separatim rogaretur necesse fuit, cum semper fere bona statim venire solerent, quo facto non iam recuperari potuerunt.[8]) At id verisimile non est, quare omni modo restitutionem specialiter rogandam

---

[1]) Cf. e. c. Schoemann: »Ant. i. p. Gr.« p. 234.

[2]) Huc refer, quae opinio in antiquis rebus publicis in omnes pervulgata erat: imprimis agrorum possessores summis studiis et animis promptissimis patriam defendere, et Dinarcho auctore praetores quidem eos tantum lex creari iussit, qui fundum intra Atticae fines possiderent; cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 313; v. etiam infra s. III 1.

[3]) Id Mitylenaeis cum Atheniensibus commune fuisse recte Meier: »de bon. damn.« p. 229 coniecit.

[4]) ct. [Isocr.] epist. VIII 3; Andoc. de myst. 53; cf. etiam Plut. Alcib. XXXIII; Platner: »Proc. u. Kl.« I 151; praecipue Meier l. l. p. 229 sq., qui magna sagacitate restitutionis modum exposuit.

[5]) Aliter Meier l. l. p. 228 sqq. et Lipsius: »Att. Proc.[2]« p. 993 adn. 642, qui bona semper revocatis reddita esse putant, ea tantum condicione, ut illa nondum vendita essent.

[6]) cf. Plut. Alcib. XXXIII; Nepos Alcib. IV. VI.

[7]) v. adnot. 5.

[8]) cf. Meier: »de bon. damn.« p. 230 et adn. 253.

fuisse arbitror. Id enim iam ex eo colligendum videtur, quod Isocrates [l. l.] restitutionem bonorum exulum diserte commemorat et alio quoque loco[1]) revocationem exulum et restitutionen bonorum ut diversas res coniungit. Atque re vera Athenienses, ut publicandis bonis aerarium augeri cupiebant,[2]) ita aegerrime publicata bona reddebant. Huc accedit, quod damnum multo maius esse oportebat, quam commodum fuerat. Nam aerarium sacrum fructum ex his publicationibus capiebat, quod suam bonorum partem retinuisse certum est, et portio aliqua „τῷ ἀπογράψαντι“ dari solebat.[3]) Haec quidem hactenus.

Iam vero quaeritur, num rogationem bona publicata restituendi missis ambagibus ferre licuerit. Res, ut equidem opinor, aeque se habet ac rogatio exules revocandi vel, ut accuratius dicam, ne restitutionis quidem bonorum rogandae, nisi venia data esset, cuiquam civium potestas fuit. Causa autem haec est, quod impensis publicis in gratiam hominis alicuius rogatis aerarium publicum illegitime violatur, sive bona decreta restitutione redduntur sive pretium bonorum venditorum ex aerario persolvitur. Considerantes autem, quomodo populus Atheniensium τὸ κοινόν tueri et servare studuerit, iure existimabimus populum cum ob alias causas tum ideo exulum reditum difficillimum reddidisse, ne bonorum publicatorum iacturam aerarium publicum faceret. Sed exulum reditu decreto si non semper, at tamen plerumque etiam rei familiaris restitutionem factam esse verisimile est venia rogatori concessa. Quam veniam qua de causa populus dederit, facile intellegitur. Etenim revocatorum status restitutione bonorum sublevatur restitutique possessione ad patriam devinciuntur. Quare populus, quamvis invitus faciat, tamen bona reddit ac remittit, quia his opibus praestat rei publicae salus, qua restitutio flagitatur.[4])

---

[1]) [Isocr.] epist. VII 9: κατάγειν δὲ τοὺς φεύγοντας, ἀποδιδόναι δὲ τοῖς μὲν κατιοῦσι τὰς κτήσεις, ἐξ ὧν ἐξέπεσον, τοῖς δὲ πριαμένοις τὰς τιμὰς τὰς ἑκάστοις γιγνομένας . . .

[2]) Lepidissime hos civium mores perstringit Aristoph. Vesp. vs. 484—507; cf. Lys. XXX 22. XXV 26; Schoemann: »Ant. i. p. Gr.« p. 318.

[3]) Copiosius rem tractavit Meier l. l. p. 201 sqq.

[4]) Eadem interfectorum, quibus populus reditum concessit, condicio est; nam horum quoque bonorum restitutionem, nisi venia data esset, rogare non licuit, si quidem, ut Meier: »de bon. damn.« p. 18 sq. adn. 47 coniecit, illorum res familiares, cum exules facti essent, publicatae sunt (cf. etiam Schoemann:

2. Transeamus ad alteram ἀδείας speciem et, quae de remissione debitorum publicorum nobis tradita sunt, exponamus.

Populum Atheniensium, ubi de opibus publicis servandis agebatur, non multum misericordiae aut indulgentiae adhibuisse cum alia docent tum severae illae leges de debitoribus fiscalibus latae,[1]) quibus debitores pecuniarum sacrarum adnumerandi sunt.[2]) Ita pecunia multati homines, nisi statim[3]) solvissent, et debitores fiscales ἄτιμοι facti sunt[4]) et capitis deminutione usque eo affecti manserunt, quoad pependissent, ex hac lege: Τὸν ὀφείλοντα τῷ δημοσίῳ μὴ πολιτεύεσθαι[5]) vel his verbis significata: Τὸν ὀφείλοντα τῷ δημοσίῳ, μέχρις ἂν ἐκτίσῃ, ἄτιμον εἶναι.[6]) Certo autem tempore interiecto summa debita ipso iure duplicata est[7]), nec iudicum sententia opus erat.[8]) Atque etiam custodia debitorum fiscalium poena saepe aucta est.[9]) Si autem debitor τῶν ἐπιτίμων iura sibi arrogaret, per ἔνδειξιν ad thesmothetas raptus est[10]) aut statim ad undecimviros[11]) per ἀπαγωγήν.[12]) Et ipso debitore aerarii mortuo pro

---

»Antiqu. iur. publ. Gr.« p. 292; Boeckh: »St. d. Ath.« I 517). Quod si verum est, restitutio bonorum aerarium illegitime deminuit, quare rogatori impunitate opus fuit. De interfectorum reditu cf. etiam Meier l. l. p. 43.

[1]) cf. Meier l. l. p. 137 sqq.; Platner l. l. II 111; Boeckh: »Staatsh. d. Ath.« I 506; Gilbert: »Staatsalt.« I p. 337 sq.

[2]) cf. [Dem.] LVIII 14. — In tabulas hi debitores relati sunt a quaestoribus Minervae et reliquorum deorum et a rege sacrorum; cf. psephisma Patroclidis apud Andoc. de myst. reservatum (§ 77).

[3]) cf. [Dem.] LVIII 21. 49. — Qui ὕβρεως condemnati erant, ut undecim diebus postquam damnati erant, solverent, lex fuit; cf. Boeckh l. l. I 508.

[4]) cf. [Dem.] or. LVIII passim.

[5]) cf. Petit: »Leges Atticae« IV 9, 12 p. 464.

[6]) cf. Petit l. l. n. 14 p. 465; Libanium ad Dem. Androtianam et Timocrateam; [Dem.] or. XXV. XXVI; Dem. or. XXIV; cf. etiam Petit l. l. III 2, 12 p. 312; Schoemann: »Gr. Alt.« I 362. — In hos ἐνδείξεως actio adhibetur; cf. [Dem.] or. LVIII; Dem. XXIV 22; Busolt § 218 p. 192.

[7]) cf. Meier l. l. p. 138 sqq.; And. de myst. 73; [Dem.] LVIII 1. LIX 7; argum. ad [Dem.] or. XXV.

[8]) cf. Heydemann: »de senatu Athen. quaest. epigr. sel.« in: »dissertat. phil. Argent. sel.« vol. IV p. 27 [173].

[9]) cf. Dem. XXIV 144.

[10]) cf. Poll. VIII 50; [Dem.] LVIII passim.

[11]) id quod H. Meuss l. l. p. 19 in suspicionem vocat.

[12]) cf. Petit l. l. p. 465. — De ἐνδείξεως et ἀπαγωγῆς actionibus cf. H. Meuss l. l. p. 17 sq.

patre solvere filiorum est, ad quos, nisi solverint, capitis deminutio transit.[1])

Quaerentes autem, quomodo debitor satisfecerit rei publicae et rursus ἐπίτιμος factus sit, quattuor reperiemus species.

a. Ac primum quidem, si debitor aes alienum persolvit, nomen eius ex tabulis publicis statim expungitur,[2]) et ipse rursum ἐπίτιμος fit.

b. Praeterlapso autem eo tempore, post quod ipso iure publicatio instituenda est, uni aut pluribus[3]) mandatur, „ἀπογράφειν τὰ χρήματα," ut videlicet indicem bonorum faciant.[4]) Deinde οἱ πωληταί bona vendunt.[5]) Qua in venditione aerarium publicum quasi ius primae actionis ex hypotheca habet. Postquam igitur rei publicae cautum est de pecunia, tum demum etiam privati bona repetendi facultatem habent; si vero res publica bonorum publicatione constituta totam rem familiarem vindicavit, privatis controversiam de bonis publicatis fisco movere licet.[6]) Venditatis igitur bonis res publica sibi satisfecit. Quodsi bona debitoris publicata et vendita plus efficiunt quam debitum duplicatum, id quod excedit, debitori, aut ipsi aut eo mortuo heredibus, a senatu[7]) redditur.[8]) Sin venditis debitoris bonis non, quantum ad solvendum duplicatum debitum satis est, in aerarium rediit, debitor rei publicae ille manet idemque ἄτιμος.[9]) Denique si debitor nihil habet bonorum, quae publicari possint, in carcerem conici-

---

[1]) Cf. Dem. XLIII 58; [Dem.] LIX 7; Petit l. l. IV 9, 15; Meier: »de bon. damn.« p. 141; Busolt l. l. § 158 p. 143.

[2]) In lingua Graeca dicitur: ἐξαλείφειν; cf. Andoc. de myst. 79; [Dem.] LVIII 51. 52; argum. ad [Dem.] or. XXV; vel ἀπαλείφειν; cf. [Dem.] LVIII 50; Boeckh: »Seeurk.« XVI b 130 p. 535.

[3]) Ζητηταί commemorantur apud Lys. XXI 16; Dem. XXIV 11; cf. Harpocr. s. v. ζητητής; Phot. s. v. ζητηταί.

[4]) cf. Meier l. l. p. 201.

[5]) cf. [Dem.] LIX 7; Meier p. 210; Gilbert I p. 227, 2; Busolt § 218 p. 192. — De portione, quae in aeraria deorum redibat, cf. Dem. XXIV 120; Xen. H. Gr. I 7, 20; Meier p. 215.

[6]) cf. Meier l. l. p. 220; Platner l. l. II 20.

[7]) cf. Dem. XL 20.

[8]) cf. Dem. XL 22. XLIII 58; Meier: »de bon. damn.« p. 142; Wachholtz: »de litis instrumentis in Demosthenis quae fertur oratione in Macartatum« (Kil. 1878) § 22; Heffter: »Die athen. Gerichtsverf.« p. 392.

[9]) cf. Meier l. l. p. 141.

tur.[1]) Conceditur tamen debitori, ut aut pro eo alius solvat aut, quantum debiti supersit, ad id solvendum pecuniam conquirat, quo soluto tollitur capitis deminutio.[2])

c. Nonnunquam deinde populus fictione, qua debitum solutum videbatur, usus est, ea scilicet, ut opus parvum debitori locaretur summa debita. Quam rem Boeckh praeclare ita illustravit, ut tres eiusmodi locationes commemoraret.[3]) Fictio autem haec est, ut res publica pro opere locato summam pendat, quae debitum expleat.[4]) Huc id quoque pertineat, si quis rei publicae non totum debitum persolvat, res publica tamen totum accepisse fingens nomen debitoris ex tabellis expungat: quod num unquam acciderit, incertum videtur.

d. Quarta denique species est debitorum remissio.[5]) Velut Lacedaemone mos erat, ut rege mortuo a successore debita publica remitterentur,[6]) quamquam novum regem de suo pecunias aerario solvisse verisimile est. Atque Athenis Solonem debitis privatis σεισαχθείᾳ[7]) remissis etiam debitores aerarii, qui solvendo non essent, novarum tabularum beneficio in liberum statum restituisse nemo est qui nesciat.[8]) Quod Solon nomine νομοθέτου αὐτοκράτορος[9]) fecit; sed alias debitorum remissio fieri non potuit,

[1]) Cf. Nep. Miltiad. VII; Platner l. l. I 44; Meier l. l. p. 152; Wachholtz l. l.

[2]) Qua in descriptione Meieri praeclaram rei tractationem secutus sum; cf. l. l. p. 141.

[3]) cf. »St. d. Ath.« I 514 sq.; Hauvette-Besnault l. l. p. 112, 4; Lipsius l. l. p. 993 not. 641.

[4]) cf. Gilbert l. l. I p. 338, 4.

[5]) In universum cf. de debitorum remissione Buechsenschuetz: »Bes. u. Erwerb« p. 35 sq.

[6]) cf. Herod. VI 59.

[7]) De notione σεισαχθείας cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 330; Gilbert I 130 sq.; Busolt § 123 p. 114 sq.; aliter eam explicant Hermann: »Gr. Staatsalt.« § 106, 6; Buechsenschuetz l. l. p. 36. — Σεισάχθειαν Solon nondum νομοθέτης, sed ἄρχων Plutarcho quidem auctore [Sol. XVI] iam pertulit.

[8]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 362; »Gr. Alt.« I p. 331; Curtius: »Gr. Gesch.[5]« I 318.

[9]) Solon illo tempore »τῆς πολιτείας διορθωτὴς καὶ νομοθέτης« Plutarcho auctore [Sol. XVI] fuit. Eadem potestate Clisthenes usus est, qui inquilinos et libertinos civitate donavit; cf. Aristot. Pol. III p. 1275 b; Oncken: »Staatsl.« II 457; Gilbert I 179, 4; Caillemer: »la naturalisation à Ath.« p. 11; Busolt § 156 p. 141, 8; cf. etiam Schenkl: »Wiener Stud.« II 166.

nisi rogatori venia data erat. Valuit enim de ea re lex in Demosthenis Timocrateam inserta,[1]) qua, ut Schoemanni verbis utar, interdicitur, „ne cum populo agatur de iis, qui capite deminuti sint, in integrum restituendis neve de iis, qui aut publico aut sacris deorum aerariis debeant, debito aut toto aut ex parte levandis, nisi ita, si sex milia haud minus civium in contione impunitatem actori concesserint suffragiis occultis; atque tunc ita agi liceat, prout senatus populusque statuerit."[2]) „Quodsi quis absque hac venia in senatu aut in comitiis remissionem (multae aut a senatu aut a populo aut a iudiciis impositae) supplicasset, sive debitor ipse: nomen eius deferri (per ἔνδειξιν)[3]) leges iusserunt, quemadmodum eorum, qui, cum populo deberent, iudices facti essent; sive alius quis pro debitore: omnia eius bona publicari; proedrum autem, qui eorum causa populum in suffragium misisset, capite minui atque ἄτιμον fieri."[4]) Ac rem ita se habere legemque genuinam esse ipsius Demosthenis verba demonstrant[5]), quibus dilucide dicitur ei ἀδείᾳ opus fuisse, qui rogationem laturus esset, ut ἄτιμοι in integrum restituerentur, utque debitori fiscali aut totum debitum aut pensiones concessae remitterentur. Postquam autem totus populus[6]) aut — qui totius populi vice fungebantur — sex milia civium veniam dederunt, tum demum cum populo senatus probuleumate perlecto in contione rogatori agere licuit de debiti publici remissione debitorisque in

---

[1]) Cf. Dem. XXIV 45 et alteram eiusdem legis partem § 50; Schoemann: »Gr. Alt.« I 399; Gilbert I 338, 3; Lipsius l. l. p. 991; Busolt § 194 p. 175, 3. § 218 p. 192, 13; Caillemer l. l. — Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 2 legis formulam hanc fuisse censet: »ne quis rogaverit, ut ei, qui populo vel sacro pecuniam debeat, concedatur, aut ut nihil solvat aut ut pro debita repraesentatione pecuniam creditam solvat diebus rogatione constitutis«.

[2]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 275 sq.; cf. etiam de hac lege Boeckh: »St. d. Ath.« I 455 adn. c; Lipsius: »Att. Proc.²« p. 992.

[3]) cf. Poll. VIII 50; Dem. XXI 182; [Dem.] LVIII 14; Bekk. An. Gr. 250, 10, ad quem locum conferatur Boeckh: »St. d. Ath.« I 512 sqq.; Gilbert l. l. I 244 adn. 3 et 4.

[4]) cf. Schoemann: »de comit. Athen.« p. 288 sq.; Meier: »de bon. damn.« p. 145.

[5]) cf. Dem. XXIV 46. 52. De his poenis v. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 5.

[6]) cf. Dem. XXIV 48.

priorem statum[1]) restitutione. Exemplo utor Timocrate, qui cum ex aliis tum ex hac causa παρανόμων accusatus est, quod venia non impetrata remissionem rogavit.[2]) Quamquam Valeton[3]) ex eo, quod Demosthenes „non verbo arguerit bona Timocratis fuisse publicanda", demonstrare studet legem Timocrateam non privilegium fuisse; quod si fuisset, γραφὴ παρανόμων non suffecisset. Atque concedo equidem illam legem non privilegium fuisse et oratorem „nimium probandum suscepisse". Verum ex eo non sequitur, ut, si Timocrates privilegium vetitum rogasset ἀδείᾳ non impetrata, γραφὴ παρανόμων non fuerit suffectura. E contrario mihi quidem sequi videtur, ut haec actio etiamtum intendi potuerit, cum aliae ex legibus constitutae sint.[4]) De publicandis sane bonis rei in Timocratea non agit orator, quod argumenta parum firma fuissent.

Utique autem, quamquam debitorum remissionis beneficium non saepe tributum est, tamen non desunt exempla, quibus comprobetur id et pluribus (in amnestiis) et singulis irrogatum esse. Et copiosissime de re agitur in Patroclidis psephismate[5]), quod ita incipit: Ἐπειδὴ ἐψηφίσαντο Ἀθηναῖοι τὴν ἄδειαν κτλ. Atque etiam filiis Lycurgi oratoris debitas multas a populo remissas esse memoriae proditum est.[6]) Quam rem tractans Boeckh [„Staatsh. d. Ath." I 516 adn. a] duobus ex Plutarcho[7]) et ex Ps.-Demosthene[8])

---

[1]) Cf. Petit |l. l. IV 9, 22; Platner: »Proc. u. Kl.« I 443—446. II 134—138 [quo loco de iis capite deminutis agitur, qui debitorum fiscalium nomine ἄτιμοι facti sunt].

[2]) cf. Dem. Timocr. (or. XXIV) passim.

[3]) cf. Mnemos. n. s. XV p. 5 sq.

[4]) Nam cum orator, qui Timocratem privilegium vetitum rogasse contendit, illum παρανόμων accuset, quamquam alias quoque actiones [e. c. ἔνδειξιν (cf. Dem. XXIV 50; v. supra p. 24 adn. 6)] intendere licuit, sequitur, ut in his rebus semper γραφῆς παρανόμων adhibendae accusatori facultas fuerit; v. supra p. 8; p. 17 adn. 1.

[5]) cf. Andoc. de myst. § 77—80.

[6]) cf. [Aesch.] epist. XII 14; Platner l. l. I 445 sq.; Meier: »de vita Lycurgi« p. LVII sqq.; praefat. Taylori ad Lycurgum ap. Reisk. orat. Gr. vol. IV 118. Aliam restitutionem Hyperides rogavit; cf. Suid. s. v. ἀπεψηφίσατο [cf. Hyperidis (ed. Blass) fragm. 33]. De hac re et simili Ephesiorum populiscito cf. Schenkl: »Wiener Stud.« II 181 adn. 38.

[7]) Plut. Demetr. XXIV.

[8]) Ps.-Dem. epist. III 24 p. 1480, 10; cf. Lipsius l. l. p. 993 et adn. 639.

commemoratis exemplis haec recte addit: „Es ist vorauszusetzen, wenn auf Fürbitte von Königen wie in den Fällen bei Ps.-Demosthenes und Plutarch Demetr. eine Schuld erlassen wurde, sei auf Grund dieser Fürbitte die ἄδεια zuerst nachgesucht worden.“ Verum in civitatibus subiectis populum Atheniensium, ut rem publicam componeret, cum alia tum debitorum remissionem simplici psephismate decrevisse per se ipsum intellegitur.[1])

Iam vero indagemus, utrum remissione debitorum publicorum concessa respublica, cum debitum in tabulis deletum sit, pecuniarum iacturam fecerit, an aliunde id, quod periit, suppleverit.[2]) Non difficile intellegi potest lacunam aerarii extraordinario videlicet tributo explendam fuisse, nisi habuisset res publica, unde impensas publicas praestaret. Quod non obscure ex Demosthenis or. XXIV 161 patet, ubi haec legimus: . . δημηγορίαν δ' ἐπὶ τούτοις ποιούμενος, ὡς ἔστι τριῶν αἵρεσις ὑμῖν, ἢ τὰ πομπεῖα κατακόπτειν ἢ πάλιν εἰσφέρειν ἢ τοὺς ὀφείλοντας εἰσπράττειν... Itaque si debitae pecuniae, sive remittebantur sive non impendebantur, non redirent, extraordinario tributo pecuniae conferri solebant, ut equidem opinor. Sed idne semper et unde factum sit, incertum est; etiam incertius, utrum pecuniae debitae, quas remittendas populus decreverit, in tabulis ab iis, quos πράκτορας Graeci vocant, magistratibus deletae sint, ita quidem, ut lacuna fuerit in tabulis, an earum pecuniarum loco summa, quae redierit εἰσφορᾷ, relata sit. Ex Patroclidis sane psephismatis verbis: ἐξαλεῖψαι τοὺς πράκτορας[3]) ab illis magistratibus nihil aliud nisi expunctas esse summas debitas videtur colligendum; tamen id abhorreret a gravissima illa lege et formula iuris publici Attici, qua et aerarium et tabulae publicae rata esse iubentur. At ob hanc ipsam causam, quod rogator aerarium publicum illegitime deminuturus erat, ei ἀδείᾳ opus fuit. Verumtamen rem disceptare non audeo.

Sed ad legem de remissione debitorum supra (p. 38) allatam revertamur. Quam non integram esse iam Schoemann perspexit,

---

[1]) Cf. CJA. IV 1, 61 a; v. supra p. 24 adn. 5.

[2]) Certi enim reditus ad nonnullas impensas ordinarias faciendas a populo erant destinatae: velut multae ad mercedem heliastarum (c. sexaginta talenta per annum; cf. Busolt § 225 p. 198, 7); cf. Gilbert I p. 321, 2; Busolt § 213 p. 188, 3.

[3]) cf. And. de myst. § 79.

qui, postquam de hac lege disseruit [„de com. Ath.“ p. 275 not. 55], ita pergit: „Quid illud sit: περὶ τάξεως, Ulpianus docet ad h. l., quamquam is locus non satis sanus videtur. Nam, ut nunc legitur, ἄφεσιν explicat, quae nulla explicatione eget, et ita quidem, ut perspicuum sit eam explicationem ad τάξιν pertinere. Sed excidisse nonnulla videntur.“ Tamen Schoemanni explicatio non sufficit. Quaeritur enim, quid ad haec verba: ἢ τάξεως supplendum sit: „περί“ an „περὶ ἀφέσεως“; utrum legendum sit: μηδὲ [sc. δεῖ λέγειν ἢ ἐπιψηφίζειν[1]]...... περὶ ἀφέσεως τοῦ ὀφλήματος ἢ <περὶ> τάξεως, an: ἢ <περί ἀφέσεως> τάξεως. Nam si legendum esset: „ἢ <περὶ> τάξεως“, diceret lex in comitiis de pensionibus debitorum agere non licere nisi venia data; sin: „ἢ <περὶ ἀφέσεως> τάξεως“,[2]) diceret de remittendis pensionibus agere non licere nisi impunitate impetrata, sed non diceret, num omnino ei ἀδείᾳ opus sit, qui a populo petiturus est, ut pensiones sibi concedantur. Fortasse igitur interciderint nonnulla, quae hanc rem illustraverint; quamquam, quae vera sententia loci sit, vix dubitari potest. Idem enim, quod de remissione totius debiti dicitur, ad remittendas pensiones debitoribus aerarii concessas pertinet, itaque ne id quidem nisi venia data a populo decretum est.[3]) Quae

---

[1]) Cf. And. de myst. § 77; CJA. I 32B vs. 16. I 31, 20. II 17, 51. II 203, 26. II 610, 13; Thuc. II 24. VIII 15.

[2]) cf. Platner: »Proc. u. Kl.« II 134.

[3]) Aliter Boeckh l. l. I 516 et Gilbert l. l. I p. 338, 3 iudicant, qui e lege supra commemorata ne pensiones quidem rogare licuisse nisi venia data colligunt; cf. Busolt § 194 p. 175. § 218 p. 192, 13; Lipsius l. l. p. 991; Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 3. Sed in lege de remittendis tantum pecuniis actum videtur fuisse; num autem ei, qui rogaturus esset, ut pensiones sibi concederentur, ἀδείᾳ opus fuerit, non certo constat. In argumento ad [Dem.] or. XXV dicitur: τάξιν αἰτησάμενος τοῦ ὀφλήματος, nihil de venia data aut non data. Contra e Thucydidis verbis III 70, 5: . . . ὀφλόντων δὲ αὐτῶν καὶ πρὸς τὰ ἱερὰ ἱκετῶν καθεζομένων διὰ πλῆθος τῆς ζημίας, ὅπως ταξάμενοι ἀποδῶσιν . . . . sequi videtur, ut his quoque venia rogandi opus fuerit. Nam etiamsi de Corcyraeis hoc loco agitur, tamen idem in Atheniensium res transferre licet. Et Thucydidis sane verbis, quae exscripsi, non dilucide dicitur rogatori ἄδειαν impetrandam fuisse, sed hoc tantum, illos supplices pensiones a populo petiisse. At haec supplicatio leges violat, quae debitores fiscales statim pendere iubent. Ceterum tributi remissio cum pensionibus concedendis coniungitur: CJA. I 40. — Utique decretae sunt nonnunquam pensiones, atque etiam longa spatia debitoribus data sunt: velut debiti solutio e. c. in decem annorum pensiones distributa est; cf. argum. ad

pensiones voce τάξεων[1]) significantur, et ii, qui spatia sibi statuunt, appellantur: οἱ ταξάμενοι.[2])

Itaque ut paucis complectar, quae singillatim exposita sunt: ἄδεια fuit impetranda, si quis rogaturus esset, ut totum debitum debitori aerarii remitteretur aut pensiones a populo concessae, sive debitor ipse rogationem laturus erat sive alius quis pro illo. Namque etiam debitori fiscali ipsi veniam rogandi et hac impetrata remissionem debiti a populo petere licuisse supra (p. 24 sq.) dixi. Cum autem idem ἄτιμος atque negotiorum publicorum expers sit, ob hanc quoque causam ei impunitate rogandi opus fuit.[3]) Verum si populus venia data debiti remissionem decrevit, cum hac etiam restitutio in priorem statum coniuncta est, id quod in Patroclidis psephismate diserte dicitur [And. de myst. § 78]. Contra debitoribus aerarii, quibus venia data verba facere in comitiis licuit, debitum non remissum esse puto.[4])

[Dem.] orat. XXV. Ceterum debitores ἄτιμοι manent, donec totum debitum pensum est; cf. ibid.

[1]) cf. Hesych. s. v. τάξις: ἡ ἐπὶ ὀφειλομένοις χρήμασι καταβολή; Fraenkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 17 not. 1.

[2]) cf. Thuc. I 117, 3. III 70, 5. — Vox τάξεως (sc. τοῦ φόρου) etiam tributorum pensiones significat, et οἱ ταξάμενοι ii socii appellantur, qui ipsi censum deferunt; cf. CJA. I 243 (VI) v. 5: πόλεις αὐταὶ φόρον ταξάμεναι; ibid. I 244 (II) v. 71. I 256, 37. Id nonnullarum urbium privilegium erat; cf. Philol. XLI 659. 668 sq.; Boeckh: »St. d. Ath.« (I 516 b). II 613 sqq.; Heydemann: »de senatu Athen.« p. 32 [178]; Gilbert I p. 396, 2; Busolt § 242 p. 215. Velut Methonaei ab Atheniensibus petunt, ut aut tributum sibi remittant aut pensiones [τάξιν] concedant; cf. CJA. I 40, 12. Sed haec significatio vocis huc non pertinet, quamquam hoc loco de ea re aliquid actum esse puto (v. infra s. III 3).

[3]) Nam si quis ἄτιμος iura τῶν ἐπιτίμων exercere e. c. apud populum contionari vellet, veniam ei impetrandam fuisse demonstratum est; cf. Westermann in Paulyi: »Real-Encycl.« I 1 p. 168.

[4]) Quae cum ita sint, Demadi oratori (v. supra p. 25) pluribus de causis ἀδείᾳ rogandi opus fuit. Plutarchus enim Phoc. XXVI haec dicit: . . Δημάδης δὲ μηθὲν μέρος ὧν ὤφειλε χρημάτων ἐπὶ ταῖς καταδίκαις ἐκτῖσαι τῇ πόλει δυνάμενος (ἡλώκει γὰρ ἑπτὰ γραφὰς παρανόμων καὶ γεγονὼς ἄτιμος ἐξείργετο τοῦ λέγειν), ἄδειαν εὑρόμενος (»veniam consecutus«) τότε γράφει ψήφισμα πέμπειν πρὸς Ἀντίπατρον ὑπὲρ εἰρήνης πρέσβεις αὐτοκράτορας. [cf. ad h. l. Platner: »Proc. u. Kl.« I 444 sq.] Ἀτιμίας igitur causa non solum ea fuit, quod pendere Demades non potuit, sed idem ἀτιμίᾳ affectus est, quod iterum ac saepius παρανόμων est convictus. Quamquam haec res non satis certa est. Nequaquam

Quoniam demonstravimus remissiones debitorum nonnunquam Athenis factas esse, idque venia rogatoribus prius data, nunc oritur quaestio, quam ob rem ἄδεια iis rogatoribus impetranda et qua ratione data sit a populo.

Ac si quis pro altero remissionis rogationem ferebat, leges violabat, quae eam rogari vetabant. Quod interdictum est, quia τοῦ κοινοῦ integritati imminebat rogatio. Nam multae Athenis in ordinariorum redituum numero referuntur, aerarium autem publicum ratum sit oportet.[1]) Sin ipse debitor fiscalis remissionem rogabat, altera quoque causa extat, cur ἀδείᾳ ei opus fuerit. Capite deminutos enim apud senatum populumque verba facere leges vetant; itaque si quis ἄτιμος hoc ius sibi arrogat, — is qui civium munera improbe neglexit ideoque impurus factus est — contionem populi polluit et summam populi potestatem violat, qua prohibetur, ne civitatem exerceat. Atque illius nomen per ἔνδειξιν deferri leges iusserunt, si venia non concessa rogavisset. Quodsi remissio debitorum eiusmodi privilegium est, quo τὸ κοινόν illegitime deminuatur,[2]) de ea rogatione tum demum agere licuit, postquam totus populus occultis suffragiis

---

autem est, quod non probemus id, quod Plutarchus tradit. Meier sane [»de bon. damn.« (p. 141) not. 459] Plutarchum errasse dicit his verbis: »Narrationem Plutarchi . . . . falsam esse duplici potest argumento effici; nam cum supra [not. 435 (non 441)] probaverimus eum, qui ter παρανόμων convictus esset, ea infamia notatum fuisse, qua a dicendo in senatu populoque arceretur, Demades non potuit septies παρανόμων convinci, et cum, quamdiu quis multam sibi impositam nondum pependisset, ἄτιμος esset, ne ad secundam quidem potuit Demades rogationem admitti, antequam multam ob priorem rogationem sibi impositam deposuerat«. Sed altera nullius momenti causa est, propterea quod Demadi venia data rogationem ferre licuit; cf. verba: ἄδειαν εὑρόμενος. Alia est causa vocis ἑπτά. Lex erat, ut, si quis oratorum ter παρανόμων convictus esset, aliqua ex parte ἄτιμος esset. Quamquam hoc verbum »τρίς« duobus tantum locis (et altero loco emendatione restitutum) invenitur, tamen rectius videtur quam ἑπτά. Analogiae loco id commemoro, si quis ter falsum testimonium dixisset, ipso iure capite deminutum eum factum esse; cf. Platner l. l. I 419 sq. Ad nostrum locum Platner [l. l. I 445] adnotat: cum is, qui ter παρανόμων convictus esset, a dicendo in senatu populoque arceretur, in Demaden hanc legem non adhibitam esse posse; quae sententia non improbabilis videtur.

[1]) v. supra p. 32.

[2]) Nam multas in reditus ordinarios rei publicae relatas esse supra dixi; simul restitutio in integrum τὸ κύριον violat; v. supra p. 23.

veniam dedit; nam, ut ait [Dem.] LVIII 20: οὐ... δεῖ τὴν πόλιν ἀπεστερῆσθαι τῶν ἐκ τῶν νόμων ἐπικειμένων ζημιῶν. Dat autem populus veniam eiusmodi rogationis ferendae, ut aerarii dimittendi sint, confisus debitores solvendo non esse; neque enim aliter ille debitum remisisset. Deinde debitorem aerarii, de cuius resitutione agebatur, eo privilegio dignum esse oportebat.[1]) Sed hae causae, quae ad ipsam remissionem gravioris momenti erant quam ad veniam dandam, non sufficiebant. Namque notum est viros de republica optime meritos, cum pecuniam debitam pendere non potuissent, in vinculis publicis mortuos esse eorumque ἀτιμίαν ad filios transisse.[2]) At vero remissio debitorum extra ordinem facta est temporibus periculosissimis, quibus populus omnibus civibus eorumque consiliis et operis utebatur, aut tumultu intestino oppresso, cum factio, quae superior discesserat, satius esse putabat capitis deminutione sublata discordias civiles et novis tabulis multorum civium inopiam sublevare.

IIb. Populus ei veniam dat, qui rogatione aerarium sacrum violaturus vel illegitime deminuturus est.

Aerarium publicum aut illegitime deminuendis aut augendis pecuniis violari posse supra (p. 32) exposui; nam integritas aerarii opibus publicis non solum iacturam facientibus sed etiam extra ordinem amplificandis laeditur. Itaque ad duo genera ἀδείας tractanda nunc iam accessurus sum, ubi pecuniis illegitime auctis, ne integrum sit aerarium, prohibetur, eamque ἀδείας dandae causam esse putet quispiam;[3]) at rem aliter se habere videbimus. Ac primum quidem de pecuniis sacris ad usum publicum adhibendis, deinde autem de extraordinariis tributis (εἰσφοραῖς) rogandis dicam.

Antequam vero in ipsam rem inquiramus, paucis Atheniensium aerarium publicum attingam necesse est.

Persis devictis cum insulae Ioniae Atheniensibus ducibus primum sociale foedus inissent, civitates foederatae aerarium

---

[1]) Cf. [Dem.] XXV 18. LVIII 24.

[2]) cf. Herod. VI 136; Nep. Miltiad. VII; [Aesch.] epist. III 2; Meier: »de bon. damn.« p. 178; cf. etiam Hauvette-Besnault: »Les Stratèges Athéniens« p. 107 sq.

[3]) Qua de causa nonnullas res hoc loco exponere malui, quamquam ad priorem commentationis partem pertinent.

commune colligendum esse intellexerunt, unde bellum contra Persas persequerentur. Ex annuis igitur sociorum tributis aerarium sociale coactum est Delique depositum, cuius qnaestores Hellenotamiae erant. Sed notum est ex sociis (συμμάχοις) paulo post subiectos (ὑπηκόους) factos esse, itaque cum dignitate et auctoritate Athenarum congruebat, quod c. annum 454 aerarium sociale Delo Athenas translatum et re vera in aerarium publicum Atheniensium mutatum est,[2]) ex quo non modo in rem communem h. e. militarem pecuniae impensae, sed etiam ad Atheniensium aedificia, dies festos aliasque horum res collatae sunt.[2]) Et consimili modo populus Atheniensium eis pecuniis libero arbitrio usus est, quae ex tributis redundantes apud quaestores Minervae depositae erant,[3]) quorum sub custodia totum aerarium in arce, in postica Parthenonis[4]) cella, reservatum est. Qua re aerarium non deae factum est,[5]) sed publicum mansit in sacra deae tutela depositum[6]) a civitate in templo Minervae, ut is, qui has pecunias averteret, sacrilegium[7]) committeret. Partem tantummodo tributorum (minam de talento[8]) populus Atheniensium deae quotannis

---

[1]) Cf. Gilbert I p. 318 sqq. p. 391, 3; Busolt § 212 p. 187, 11. § 240 p. 212 sqq. § 242 p. 216.

[2]) Num omnino aerarium publicum Atheniensium ante id tempus fuerit, dubitari potest; posteriore aetate pecuniae ex reditibus superfluae distribui solebant; cf. Busolt § 213 p. 188.

[3]) cf. Bekk. An. Gr. 306, 7; Gilbert I p. 234, 3; Hauvette-Besnault l. l. p. 132, 4; Busolt § 213 p. 189, 2. § 242 p. 216. — Num pecuniae ex reditibus annuis redundantes, si quae fuerint (cf. adnot. 2), his aerarii socialis pecuniis additae sint, incertum est; cf. Gilbert I 318; Busolt § 213 p. 188.

[4]) cf. Gilbert I 318; Busolt § 213 p. 189; depositae erant hae pecuniae dextra; cf. CJA. I 32B vs. 23. In eandem Parthenonis cellam (sinistra) anno 435/4 etiam reliquorum deorum pecuniae delatae sunt [cf. Busolt § 213 p. 189], quas οἱ ταμίαι τῶν ἄλλων θεῶν administrabant [Tabulae quaestorum reliquorum deorum, quae extant, leguntur CJA. I 194—225]. Anno 403/2 ex duobus quaestorum collegiis unum est factum: οἱ ταμίαι τῶν ἱερῶν χρημάτων τῆς Ἀθηναίας καὶ τῶν ἄλλων θεῶν; cf. CJA. II 642 sqq.; Busolt § 178 p. 159. Inter annos 390/89 et 385/4 duo collegia denuo seiuncta sunt [cf. CJA. II 660. 667. 671. 672], sed c. annum 321/22 rursus coniuncta esse videntur; cf. Koehler ad CJA. II 719; Gilbert I 235; Busolt § 178 p. 160.

[5]) cf. Kirchhoff: Abhdl. d. Berl. Ak. d. Wissensch. 1876 p. 21 sqq.; Busolt § 213 p. 189, 2.

[6]) cf. Büchsenschütz: »Bes. u. Erw.« p. 508.

[7]) De ἱεροσυλίᾳ cf. Schoemann: »Gr. Alt.« II 142.

[8]) cf. CJA. I 226.

tamquam ἀπαρχήν consecravit,[1]) quo dono nulla foederata civitas liberabatur, ne tum quidem si Athenienses per privilegium tributum ei remiserant.[2]) Quae ἀπαρχαί ab Hellenotamiis[3]) quaestoribus aerarii Minervae (ταμίαις τῆς θεοῦ)[4]) pensae sunt logistis custodibus.[5]) De eroganda autem quemcunque in usum ex aerario publico et sociali[6]) pecunia ab ipso tantum populo Atheniensium decerni potuit,[7]) et psephismate de adhibendis pecuniis perlato quaestores Minervae[8]) eam, quam populus decreverat, summam Hellenotamiis[9]) vel iis magistratibus pendere iussi sunt, quos psephisma constituerat.[10]) Verum non totius aerarii in templo reservati populo psephismate simplici facultas erat erogandi; discernenda enim sunt ὅσια et ἱερὰ χρήματα.[11]) Et ὅσια quidem χρήματα[12]) ea sunt, quae ad publicos profanosque usus populo adhibere licet, ἱερά autem ea, quae deorum sacra sunt et in divinas tantum res impendi possunt.[13])

Sed nonnunquam aliqua ὁσίων χρημάτων vel ipsius publici aerarii pars (aut ex Holwerdae sententia, qui sacras tantum

---

[1]) Cf. Boeckh: »St. d. Ath.« I 578; Kirchhoff l. l. p. 28 sqq.; Gilbert I p. 319; Busolt § 213 p. 189. § 240 p. 213. § 242 p. 216, 11; Beloch: N. Rh. Mus. XXXIX 55.

[2]) cf. CJA. I 40.

[3]) cf. CJA. I 32.

[4]) Οἱ ταμίαι τῶν ἱερῶν χρημάτων τῆς Ἀθηναίας vel ταμίαι τῶν τῆς θεοῦ vel ταμίαι τῆς θεοῦ hi appellantur.

[5]) cf. tabulas tributorum CJA. I 226—272. — De hoc logistarum munere cf. CJA. I 32; cf. etiam CJA. I 226. 228. 273.

[6]) Quod aerarium Gilbert: »Staatsschatz«, Busolt rectius: »Reichsschatz« vocat; cf. e. c. Gilbert I p. 318; Busolt § 213 p. 189.

[7]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 295.

[8]) Administrabant hi quaestores Minervae Poliadis et Victoriae aeraria separatim: CJA. I 273; cf. Busolt § 178 p. 159.

[9]) cf. Hauvette-Besnault p. 132.

[10]) cf. Kirchhoff l. l. p. 37; Gilbert I 319. — Rationes pecuniarum Minervae Poliadis et Victoriae in CJA. I 177 sqq. leguntur; cf. Busolt § 213 p. 189.

[11]) cf. e. c. Dem. XXIV 11; Kirchhoff l. l. p. 32 sq.

[12]) Holwerda quidem [»de sacris pecuniis« in Mnemos. n. s. XIV (1886) p. 113 sqq.] coniecit τοὺς ταμίας τῶν ἱερῶν χρημάτων aerarium publicum non administrasse neque has publicas pecunias in templo Minervae asservatas esse; sed pro certo id dici non potest.

[13]) cf. Schoemann l. l. p. 297 adn. 2.

pecunias in arce adservatas esse putat,[1]) aliqua ἱερῶν χρημάτων pars) imprimis sancta[2]) et iis rebus, ad quas seposita erat, exceptis integra intactaque ad ultimos casus servata est, quam ob rem quaestores de illa summa pendere vetiti erant. Tamen res publica interdum necessitate coacta ex hac aerarii parte pecunias ad publicum usum legitimis rebus quibusdam confectis depromi iussit. Id enim non prius rogare licuisse, quam populus rogationis veniam vel, ut nostrae aetatis significatione utar: „Indemnitaet" decrevisset,[3]) ex Thucydide II 24 patet, qui de sepositis mille talentis haec dicit: καὶ χίλια τάλαντα ἀπὸ τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει χρημάτων ἔδοξεν αὐτοῖς ἐξαίρετα ποιησαμένοις χωρὶς θέσθαι καὶ μὴ ἀναλοῦν, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἄλλων πολεμεῖν· ἢν δέ τις εἴπῃ ἢ ἐπιψηφίσῃ κινεῖν τὰ χρήματα ταῦτα ἐς ἄλλο τι, ἢν μὴ οἱ πολέμιοι νηίτῃ στρατῷ ἐπιπλέωσι τῇ πόλει καὶ δέῃ ἀμύνασθαι, θάνατον ζημίαν ἐπέθεντο. Quod anno 431 decretum est;[4]) reapse autem hae pecuniae Thucydide auctore usque ad annum 412 integrae manserunt,[5]) quo anno Athenienses, cum pecuniae indigerent, ut Thucydidis[6]) verba mea faciam: .... τά τε χίλια τάλαντα, ὧν διὰ παντὸς τοῦ πολέμου ἐγλίχοντο μὴ ἅψασθαι, εὐθὺς λύσαντες τὰς ἐπικειμένας ζημίας τῷ εἰπόντι ἢ ἐπιψηφίσαντι ὑπὸ τῆς παρούσης ἐκπλήξεως [καὶ] ἐψηφίσαντο κινεῖν ...., i. e. rogatori ἄδειαν dederunt.[7]) Ex quibus sequitur, ut Athenienses infinitam potestatem earum tantum publicarum pecuniarum habuerint, quae non ad certas res sepositae essent. Ex hac autem, quam supra diximus, parte populo tum demum pecunias erogare licuit, cum veniam rogatori decrevisset[8]). Contra venia non impetrata rogator, propterea quod populi psephisma has pecunias depromi dilucide vetaret, supplicio affectus est.[9])

Atque qua de causa rogatori ἀδείᾳ opus fuerit, non dubium videtur in Attico quidem iure publico. Nam si ius Atheniensium

---

[1]) V. supra p. 46 adn. 12.

[2]) vel, ut recenti nomine utar: »als eiserner Bestand, als Notfonds des Schatzes«.

[3]) cf. Boeckh: »St. d. Ath.« II 41.

[4]) cf. Busolt § 214 p. 190.

[5]) cf. Thuc. VIII 15 (ed. Stahl); Philoch. fr. 116 (ed. Muell.).

[6]) Thuc. VIII 15.

[7]) Eis Thucydidis verbis Boeckh l. l. II 64 naturam ἀδείας recte explicari dicit.

[8]) cf. Boeckh: »St. d. Ath.« I 582; Busolt § 194 p. 175.

[9]) cf. Thuc. II 24; Busolt § 214 p. 190.

— sicut Romanum — accuratissime in artem redactum esset, eam ἀδείας dandae causam statuere oporteret, quod pecuniae ad rei publicae administrationem aut ad bellum gerendum destinatae illegitime augerentur, itaque τοῦ κοινοῦ integritas laederetur. Quam impunitatis rogandi causam in iure Attico frustra quaeras;[1]) sed altera subest, quae gravioris momenti est. Rogatione enim lex violatur et summa populi potestas, qui iustis causis illas pecunias non adhibendas, sed quodammodo sacras intactasque habendas esse decrevit. Absumpta enim illa summa rei publicae opes detrahuntur, quibus in maximis periculis, ad quae sedanda pecuniae sepositae essent, eius saluti consulatur; itaque rogator rei publicae salutem ad incertum revocat.[2]) Contra difficili rei publicae tempore omnibus subsidiis civitas utebatur, cumque sanctior aerarii pars, ita ut in ultimis periculis rei publicae prodesset, servaretur, populus ei, qui in imminenti periculo, ut eae pecuniae adhiberentur, rogaturus erat, ἄδειαν denegare non potuit. Rursum, cum ἀδείᾳ rogatori opus esset, impediebatur populus, ne temere pecuniis, quae data occasione rem publicam servare possent, uteretur.

Antequam autem rem inceptam persequamur, appendicis loco similia nonnulla hac occasione exponemus.[3])

Populus enim Atheniensium leges quasdam et instituta abrogari vetuit.[4]) Itaque, priusquam de ea re agere liceret, impunitas rogationis ferendae impetranda erat. Ad eam autem, de qua nobis agendum est, rem abrogatio legum de pecuniis quibusdam adhibendis pertinet.[5])

Pericle rem publicam Atheniensium gubernante ad sacra et spectacula concelebranda populo pecuniae (τὸ θεωρικόν) distribui

---

[1]) V. supra p. 32 adn. 4.

[2]) Si autem hae pecuniae, sicut Holwerda quidem putat (cf. Mnemos. n. s. XIV p. 114 sqq.), sacrae fuerunt, rogatio illa non legitima fuit, quia, ut videbimus, pecunias sacras in usus profanos adhibere, nisi venia rogatori data est, non licuit. Quod si verum esset, hac in re duae ἀδείας dandae essent causae. — Ceterum id quoque fortasse spectandum est, ut ex pecunia in templo deposita dea perceperit usuram, quam summa absumpta — nisi pecunia re vera deae fuerit — non iam pensam esse a populo verisimile est.

[3]) Hae quoque res ad priorem quidem commentationis partem (v. p. 44 adn. 3) pertinent, sed quia de pecuniis adhibendis agitur, huc eas referendas censui.

[4]) cf. Mnemos. n. s. XV p. 5.

[5]) cf. Dem. XXIII 62; Platner: »Proc. u. Kl.« II 43; Petit l. l. IV 10, 9 p. 475 sqq.

solebant,[1]) quae largitiones postea per Agyrrhium quendam auctae sunt. Cum autem Eubulus reditus publicos administraret, omnes ex reditibus superfluae pecuniae populo datae sunt.[2]) Quare Apollodorus Ps.-Demosthene [LIX 4. 5] auctore cum anno trecentesimo quinquagesimo a. Chr. n. rogationem tulisset, ut eae pecuniae, quae de reditibus publicis superessent, in sumptus rei militaris adhiberentur,[3]) populus quidem, ut id fieret, scivit, Apollodorus autem παρανόμων a Stephano quodam accusatus quindecim talentis multatus est;[4]) idque merito, si quidem et lex valuit[5]), quae eam rogationem ferri vetabat, neque Apollodorus impunitatem rogandi sibi dandam curavit. Impunitate autem rogatori opus fuit, perinde ac si quis rogaret, ut pecuniis illis sepositis, de quibus paulo ante diximus, uteretur populus. Summa enim populi potestas rogatione violabatur, quam ferri populus vetuerat. Si nihilominus populus, ut rogatio ferretur, concessit et in gratiam alicuius hominis lex sublata est, id, nisi ἄδεια data esset rogatori, fieri non potuit. Re vera autem illa lex — si quidem valuit — nec rem publicam nec τὸ κοινόν tuebatur, sed civium commoda quaedam cum damno rei publicae, quare ἀδείας institutum, si rogator eam petiisset, in hac re perverse adhibitum esset. Omnino autem dubitari non potest, quin populus in Apollodori damnatione γραφῆς παρανόμων institutione tam insolenter usus sit, ut ex democratia iam pridem ochlocratia videatur facta esse. Nam lex, etiamsi Apollodori rogationem ferri vetabat, ab altera dissentiebat, quae pecunias ex reditibus superfluas in bellum gerendum insumi iussit.[6]) At, num re vera ea fuerit lex, non satis liquet. A grammaticis[7]) quidem traditur non multo post causam Apollodori diiudicatam Eubuli opera legem perlatam esse,

[1]) Cf. Busolt § 138 p. 124.

[2]) cf. Schoemann: »Ant. i. p. Gr.« p. 307 sq.; Gilbert I p. 229. 318. 320; Busolt § 178 p. 160. § 213 p. 188. § 224 p. 198; cf. Hauvette-Besnault p. 133 sqq. Imprimis conferatur de hac re Fickelscherer: »de theoricis Athen. pecuniis« (Lipsiae 1877).

[3]) cf. Schaefer: »Demosth. u. seine Zeit« II² (Lips. 1886) 82; Gilbert I p. 229. 320 et adnot. 3; Fickelscherer l. l. p. 24 sqq.

[4]) cf. Hauvette-Besnault p. 134; Sauppe ad Dem. orat. Olynth. I 19; Fickelscherer l. l. p. 25.

[5]) Si non valuerit, Apollodorus illegitime damnatus est.

[6]) cf. [Dem.] LIX 4; Gilbert l. l. I p. 320.

[7]) De hac lege cf. Schaefer l. l. I² (Lips. 1885) p. 208 sq.; Sauppe ad orat. Olynth. I § 19; Fickelscherer l. l. p. 23.

quae theoricas illas pecunias in rebus militaribus consumi vetaret, sed, si quis, ut id fieret, rogasset, ut morte multaretur, sanciret.[1]) Illo igitur tempore, quo Apollodorus rogationem tulit, nequaquam lex illa rata fuisse videtur, at vero paulo post eam valuisse verisimile est. Quare Demosthenes non rogationem fert, ut theoricae pecuniae ad bellum impendantur,[2]) sed consilium dat („οὐ γράφει, ἀλλὰ συμβουλεύει").[3]) Si vero rogator illegitimam illam rogationem impune ferre voluisset, a populo venia ei petenda fuisset. Nam illis temporibus etiamsi lex exceptionem petitae impunitatis non addidisset,[4]) tamen, quin populus potestatem ἀδείας dandae sibi arrogaturus fuerit, non dubitandum est. Quaeritur igitur, qua de causa Demosthenes hanc viam non ingressus sit. Atque primum quidem eventus incertus erat, deinde autem oratoris minus intererat ipsum impunitatem habere[5]) et semel exceptionem fieri quam legem in perpetuum abrogari.[6]) Quod per nomothetas tantum fieri potuit, quare Demosthenes [III 10] haec dicit: νομοθέτας καθίστατε· ἐν δὲ τούτοις τοῖς νομοθέταις μὴ θῆσθε νόμον μηδένα (εἰσὶ γὰρ ἱκανοὶ ὑμῖν), ἀλλὰ τοὺς εἰς τὸ παρὸν βλάπτοντας ὑμᾶς λύσατε· λέγω δὲ τοὺς περὶ τῶν θεωρικῶν.... Qua lege abrogata τὰ θεωρικά facere στρατιωτικά licuit.[7])

Sed haec hactenus; nunc eo, unde digressi sumus, revertamur. Demonstravimus igitur supra (p. 47) a populo veniam ei petendam

---

[1]) Cf. argum. ad Dem. I 1; Fickelscherer quidem l. l. p. 25 legem illam valuisse putat, sed »aliis quibusdam legibus esse oblitteratam«.

[2]) cf. Fickelscherer p. 29 sqq.

[3]) cf. argum. ad Dem. or. I s. exit.; Dem. I 19.

[4]) v. supra p. 7.

[5]) cf. Dem. I 16.

[6]) Aliam viam legis cuiusdam abrogandae Plutarcho auctore Solon ingressus est. Bellum contra Megara cum malo eventu gessissent, Athenienses decreverunt, ne quis rogaret, ut bellum renovaretur, qui rogaret, morte puniretur. Tum Solon, homo privatus, restituere animum civium et reconciliare audet. In contione in lapide sedens, ex quo praecones munere fungebantur, quasi mente captus esset, carmen illud recitavit, quod »Salamis« vocatur. Protinus lege abrogata bellum paratur. Plutarchus quidem [Sol. VIII] dicit: . . . λύσαντες τὸν νόμον αὖθις ἥπτοντο τοῦ πολέμου κτλ. Cum autem de ratione legis rogandae et abrogandae, qualis illis temporibus fuerit, nihil fere tradant scriptores, et ne res quidem ipsa satis certa sit [cf. Hauvette-Besnault p. 7], mentionem rei fecisse sufficiat; cf. Curtius: »Gr. Gesch.[5]« I 309.

[7]) Id Demosthene rogante anno 339/8 factum est; cf. Philoch. fr. 135; Hauvette-Besnault p. 134; Busolt § 178 p. 160.

fuisse, qui rogationem ferre vellet, ut pecuniae velut sanctiore quodam aerario reconditae ad rei publicae usum depromerentur. Atque aestate anni 412 [1]) primum ex seposita illa aerarii parte pecunias erogatas esse Thucydides auctor est [VIII 15].[2]) Verum iam anno 418/7 pecunias venia data a quaestoribus Minervae solutas esse tituli nonnulli docent.[3]) Populum autem alteram sanctiorem aerarii partem non reservasse pro certo dici potest; ergo etiam aliae pecuniae fuerunt, quae, nisi venia rogatori data esset, ad usum publicum a populo adhiberi non potuerunt. Atque hae pecuniae sacrae fuerunt.

Praeter publicum enim aerarium in arce etiam sacrum aerarium (ἱερὰ χρήματα) fuit [4]), quod, cum initio in divinas tantum res impensum esset,[5]) imprimis bello Peloponnesiaco populus reconditum rei publicae aerarium duxit, unde legitimis quibusdam observatis, venia scilicet rogatori data, ad usum rei publicae pecuniam mutuam depromere posset.[6]) Cuius pecuniae usuram res publica pendebat, dum aes alienum solveretur. Hac igitur condicione et venia rogatori concessa populus etiam erogandae ex aerario sacro pecuniae potestatem habuit. Quibus confectis quaestores Minervae iis pendunt, quos populus in decreto nominaverat.[7]) Rationes autem harum pecuniarum tanquam syngraphae in arce positae sunt, ex quibus logistae usurarum rationem inierunt.[8])

---

[1]) Cf. Busolt § 214 p. 190.

[2]) v. p. 47 adn. 5.

[3]) cf. CJA. I 180—183. Illo anno primum post pacem, quae Niciae vocatur, populus, id quod antea saepissime factum est, denuo pecunias ab aerario sacro mutuatus est; cf. Busolt l. l. et adn. 10.

[4]) Rationes annuorum redituum (ἐπέτεια) leguntur apud Kirchhoffium: Abhdl. d. Berl. Akad. 1876 p. 49 sqq. et inventariorum tabulae in CJA. I 117—175. 194—225; cf. Busolt § 213 p. 189, 7; Beloch: N. Rh. Mus. XXXIX 55 aerarium publicum fuisse negat, aerarium Minervae et rei publicae unum idemque fuisse contendit. De Holwerdae sententia cf. p. 46 adn. 11.

[5]) cf. Busolt § 213 p. 189.

[6]) cf. CJA. I 32 B; Boeckh: »St. d. Ath.« II 41. 64; Hauvette-Besnault p. 132; Gilbert I p. 319; Busolt § 213 p. 189; Kirchhoff l. l. p. 34 sqq.; Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 3 hanc legis formulam fuisse putat: »ne quis rogaverit, ut populus pecunias sumat ex thesauro aliquo sacro«.

[7]) cf. Kirchhoff l. l. p. 37. 41.

[8]) cf. CJA. I 273; Busolt § 214 p. 190, 8.

Atque nunc quidem ex rationibus pecuniarum Minervae Poliadis et Victoriae eos locos, qui huc pertinent, afferre liceat. Leguntur in CJA. I 180—183.

In CJA. I 180 vs. 10—14 certis Kirchhoffi supplementis leguntur haec: ['Επὶ τῆς ---ίδος πρυτα]νείας δευτέρας [πρυτανευούσης Ἑλληνοταμίαις [1]), 'Ερ]γοκλεῖ Ἀριστείδου Βησαιεῖ. |......[.... Ἱεροκλεῖ Ἀρχε]στράτου Ἀθμονεῖ καὶ συν[ά]ρ[χ]ουσι, τριακοστῇ ἡμέρᾳ] τῆς πρυτανείας π[αρέδομεν---- χρυσί]ου Κυζικηνοῦ στατῆρ[α]ς ΧΧΧΧ.. |--- ἀργύριον τούτων----||. τοῦτο τὸ χρυσίον παρέδομ[ε]ν τοῖς ἐπὶ τὰς ὁπλιταγ]ωγοὺς τοῖς μετὰ Δημ[οσθένους, ψηφισαμένου τοῦ δήμου τὴν] ἄδειαν--. Extrema verba exemplo aliarum inscriptionum certo suppleta sunt.[2]) In CJA. I 181 vs. 3 sqq.[3]) legimus haec: π[αρέδοσαν---- στρατηγῷ ἐς] τὰ ἐπὶ Θρᾴκης......... ψηφισαμέν[ου τοῦ δήμου τὴν

[1]) Hauvette-Besnault p. 132 sq. adnotat ad hunc titulum: . . »qui (sc. cette inscription) semble prouver que les stratèges ne devaient recevoir leur argent que par l'entremise des ἑλληνοταμίαι«, id quod non recte coniectum esse puto, atque id Hauvette-Besnault infra p. 133 ipse concedit.

[2]) Dubium est, ad quam rem verba: »ψηφισαμένου τοῦ δήμου τὴν ἄδειαν« referenda sint. Meier in CJG. I p. 903 censet ἄδειαν »esse veniam mutui dandi concessam quaestoribus aerarii«. Boeckh: »St. d. Ath.« II 41 dicit: »In gewissen Zeiten . . . wurden gewisse Teile des Schatzes als besonders geweiht oder als eiserner Bestand schlechthin oder mit Ausnahme der Fälle, wofür sie bestimmt waren, für unangreifbar erklärt; sonach durften die Schatzmeister daraus nicht zahlen. Doch wies der Staat darauf in der Not an; dies konnte jedoch nicht eher beantragt werden, als das Volk für den Antrag eine voraufgehende Indemnity-Bill beschlossen hatte«. Sane vir doctissimus hoc loco non de sacro deae aerario cogitare videtur, sed id huius loci non est. Leguntur igitur in his titulis haec: ταμίαι ἱερῶν χρημάτων παρέδοσαν... ψηφισαμένου τοῦ δήμου τὴν ἄδειαν, quae verba eam vim habere videntur, quaestoribus, nisi venia iis sit data, solvere non licere. Itaque Gilbert I p. 319, 4 dicit: »Die Auszahlung durch die Schatzmeister erfolgte ψηφ. τ. δ. τ. ἄδ.« In alio autem titulo [CJA. I 32 B] legimus rogatori ἀδείᾳ opus fuisse. Potestne igitur existimari populum, cum venia data rogationem probasset, tum demum quaestoribus quoque veniam pensionis dedisse? An haec formula ψηφ. τ. δ. τ. ἄδ. ad veniam rogandi referenda est? Si ita res se haberet, verba significarent haec: cum populus sacris pecuniis uti iussisset — venia prius rogatori data —, tum quaestoribus pecunias solvere licuisse. Id autem fortasse cum verbis ipsis et cum Atheniensium diffidentia rerum pecuniariarum dissentit. Caillemer: »Dict. des antiquités« 167 de iis rebus haec dicit: »Il est probable que, lorsque le besoin se faisait sentir de recourir à des procédés de payement ou à des affectations de sommes contraires aux règles de la comptabilité d'Athènes, une décision du peuple intervenait pour mettre à couvert la responsabilité des agents du trésor«.

[3]) cf. Suppl. I (CJA. IV 1) p. 32.

ἄδειαν---] et vs. 6 sq.: [παρέδομεν στρατηγοῖς ἐς Μῆλον Τεισί]ᾳ Τεισιμάχου Κεφαλῆθεν,| Κλεομήδει Λυκο[μήδους---, ἡμέρᾳ--- τῆς πρυτανείας, ψηφισαμέν]ου τοῦ δήμου τὴν ἄδειαν ⩟. Denique in CJA. I 183 vs. 1 sqq. haec leguntur: ταμίαι ἱερῶν χρημάτων| [τῆς Ἀθηναίας... παρέδοσαν στρ|[ατ]ηγοῖς Τ------ καὶ] παρέδρῳ Φερεκλείδῃ Πειραιεῖ, ψηφισαμένου τοῦ δήμ|[ου] τὴν ἄδειαν...

Cum publici quidem aerarii populum simplici psephismate infinitam facultatem habuisse, ex seposita autem aerarii parte eas, de quibus agitur, pecunias depromptas esse non posse supra demonstratum sit, restat, ut pecuniae sacrae fuerint. Quamquam Boeckh [„Staatsh. d. Ath.“ I 578] censuit Athenienses totum fere aerarium publicum Minervae consecrasse, ita ut inter aerarium publicum et sacrum deae aerarium nullum discrimen esset; itaque illas pecunias ex consecrato aerario publico depromptas esse [1]) vir doctissimus contendit. At pecunias reapse sacras fuisse equidem opinor, quam ob causam ei, qui ex illis a populo erogari vellet, ἀδείᾳ opus fuisse. Aliter Beloch [N. Rh. Mus. XXXIX 55 sq.] nuperrime rem tractavit. Exponit enim ex ipsis quidem tributis pecunias pendere quaestoribus Minervae nisi venia concessa non licuisse, pecunias autem ex tributis superfluas cum aerario Minervae coniunctas eoque modo consecratas esse, a quo sacro aerario quomodo pecunias mutuati sint Athenienses, nobis non notum esse. Quod probare non possum, cum etiamnunc Kirchhoffi sententiae [2]) assentiar.[3]) Ac primum quidem miretur quispiam optimo iure populum sociorum tributis non simplici psephismate uti potuisse. Deinde autem etiamsi populum facultatem illam non habuisse concedendum esset, frustra quaeras, qua de causa pecuniae nonnunquam sepositae sint, quibus venia rogatori data eodem modo atque illis uti populo licuerit. Quae cum ita se habeant, pecunias, de quibus agitur, sacras fuisse constare mihi videtur.

Quibus rebus Atheniensium ratio ab aerario sacro mutuandi illustratur.[4]) Sacras enim pecunias (ἱερὰ χρήματα) ad profanos

---

[1]) Cf. Boeckh l. l. I 580.

[2]) cf. l. l.

[3]) Recte distinguit χρήματα ἱερά et δημόσια Holwerda: Mnemos. nov. ser. XIV p. 115.

[4]) Etiam aliae civitates, vel potius plurimae, a pecuniis sacris mutuari solebant; cf. Büchsenschütz: »Bes. u. Erw.« p. 507; de civitatum Graecarum mutuationibus cf. in universum Szántó: »Wiener Stud.« VII p. 232—252.

usus adhiberi nefas est, nihilo tamen secius civitas in angustiis rerum aerario sacro ad eam, quae populo Atheniensium gravissima videtur, rem utitur, ad rei publicae videlicet salutem. Athenienses deos insigniter divitiis ornant, non eo sane consilio, ut etiam in summis periculis et angustiis ab iis manus abstineant, sed ut his alias integris intactisque opibus rem publicam servare possint. Quam rationem secuti Athenienses pecunias ex aerario sacro in usum publicum depromere ausi sunt.

Cum Athenis temporibus belli Peloponnesiaci tria templorum aeraria fuisse constet, Minervae Poliadis, Victoriae, reliquorum deorum,[1]) quaeritur, a quo aerario populus pecunias mutuatus sit. Quod de solius Minervae pecuniis factum esse existimes. Et re vera huius deae aerario populus praeter cetera usus est.[2]) Nam cum in Minervae tutela et urbs et συμμαχία Atheniensium fuerit, sicut maxime deorum donis ornata est Minerva, eius imprimis fuit urbi in discrimine rerum patrocinari et opitulari.[3]) Reliquorum quidem deorum reditus vectigalia[4]) erant et dona, Minerva autem etiam tributorum, bonorum publicatorum, multarum aliqua parte ab Atheniensibus donabatur.[5]) Itaque maximae, quae in huius deae aerario coacervatae sunt, pecuniae, dum Athenae in periculis versantur, in rei publicae usum adhiberi solent. E. c. inter annos 433/2 et 427/6 ad bellum gerendum ex aerario Poliadis plus quattuor milia talentum deprompta et annis insequentibus etiam reditus annui absumpti sunt.[6]) Sed populus Minervae opibus non contentus etiam reliquorum deorum aerario utebatur. Velut iam anno 435 populus, ut ducenta talenta reliquorum deorum aerario redderentur, scivit;[7]) et paulo post e. c. a parvo Victoriae aerario, quod separatim a pecuniis Minervae administrabatur,[8]) duo et viginti talenta[9])

---

[1]) Cf. Beloch: N. Rh. Mus. XXXIX 56.

[2]) cf. CJA. I 32 B.

[3]) cf. Busolt § 213 p. 189.

[4]) Templa non modo »τεμένη«, sed etiam alios agros possidebant; cf. Büchsenschütz l. l. p. 64 sqq.

[5]) cf. Dem. XXIV 120; CJA. IV 1 fasc. alt. p. 16 n. 34; Busolt § 213 p. 189; Büchsenschütz l. l. p. 506 sq.

[6]) cf. Holwerda: Mnemos. n. s. XIV p. 109.

[7]) cf. CJA. I 32. 273; Busolt § 213 p. 189.

[8]) cf. CJA. I 273.

[9]) cf. Beloch l. l. XXXIX 244.

atque a reliquorum deorum aerario plus septingenta talenta populum mutuatum esse tituli aliquot docent.[1]) Namque etiam horum deorum erat urbem tueri, et suapte sponte deos id praestare populus putabat, cum deorum et urbis salus firmissime inter se coniunctorum una eademque esse videretur. Quare non solum reditus annui aliaeque omnes deorum pecuniae bello Peloponnesiaco consumptae sunt[2]), sed etiam rebus pretiosis, quae templa possidebant, populus usus est, qui e. c. anno 406/5 pretiosas deorum res in Pronao reservatas conflari[3]) et priore anno [407] ex Victoriae simulacro nummos aureos cudi[4]) iussit. Videmus igitur, quo pacto ex omnibus aerariis sacris populo pecunias erogandi potestas fuerit, ea scilicet condicione, ut, si quis aerarium sacrum violare vellet, ei ἀδείᾳ opus esset, proinde ac si quis, ut aerarium publicum illegitime deminueretur, rogaret. Impunitate igitur rogatori concessa quaestores Minervae summam aliquam pendere populus iussit. Cuius pecuniae usura persoluta est[5]) caerimoniae causa, ut religio eximeretur, verum id ipsum ἀδείᾳ rogatori danda magis effectum est.[6])

Quoniam impunitatem rogandi impetrandam fuisse demonstratum est, nunc anquiremus, qua de causa ἀδείᾳ rogatori opus fuerit. Cum autem eam ἀδείας causam esse, quod integritas τοῦ κοινοῦ pecuniis iis violetur, quibus aerarium publicum auctum sit, in Attico quidem iure publico statuendum non sit, alteram subesse oportet. Cum deorum enim damno aerarium publicum illegitime auctum vel aerarium sacrum deminutum est, quamquam populi est curare et efficere, ut sacrae deorum pecuniae intactae maneant. Nam sicut publicum ita sacrum aerarium integrum ratumque sit oportet, et populo pecuniae cum ipsi tum dis debitae sunt exigendae. Utrum id quidem tutor an curator an dominus faciat populus, non huius loci est quaerere; sed est utique officium. Itaque si quis rogationem laturus esset, ut pecuniarum sacrarum deminutio fieret illegitima vel ut pecuniis sacris populus in usum publicum uteretur, id nisi venia concessa fieri non potuit. Nam si populus venia rogatori data pecunias

[1]) De his mutuationibus cf. Beloch l. l. p. 57 sq.; Busolt § 214 p. 190.

[2]) cf. CJA. I 188.

[3]) cf. CJA. I 140; Busolt § 214 p. 191.

[4]) cf. Büchsenschütz p. 600.

[5]) cf. Boeckh l. l. I 580; v. supra p. 51.

[6]) De hac re in libro alt. cap. I s. f. agetur.

deorum adhibendas esse decreverat, dei bonis privabantur, quorum possessionem omni modo tueri religio erat.[1] Sed in discrimine tantum rerum populum illis pecuniis usum esse pro certo statuendum est, ac ne tum quidem nisi ea condicione, ut primo quoque tempore restituerentur pecuniae. Minerva autem, tutrix Athenarum, urbi magis propitia erat, quam ut pecuniam sibi consecratam temporibus periculosissimis ei non mutuo daret. Et sicut populus rogatori impunitatem concedit, propterea quod in re publica conservanda nihil fere perhorrescit, ita ipsa Dea populo, qui publicae salutis causa omnia experitur, veniam dat,[2] si initio contionis hostia litatur.

Postremo tituli Attici locum, quo ei rogatori, qui aerarium sacrum illegitime deminui volebat, ἀδείᾳ opus esse dilucide dicitur, afferre liceat. Ingeniosis enim Kirchhoffi supplementis in CJA. I 32 B leguntur haec [vs. 16 sqq.]: ἐὰν δέ τις [εἴπῃ ἢ] ἐπιψηφ[ί]σῃ μὴ ἐ[ψηφισμένης π][ω τῆς ἀδε]ίας χρῆσθαι το[ῖς χρήμ]ασιν τοῖ[ς] τῆς Ἀθην[αίας, ἐνεχέσθ][ω τοῖς αὐτ]οῖς οἷσπερ ἐά[ν τι [3]) ἐσ]φέρειν εἴ[π]ῃ ἢ ἐπι[ψηφίσῃ. . . .[4]) Atque etiam alter huius tituli locus, quem integrum referam, dignus est; vs. 11 sqq. haec leguntur:

[1]) Cf. Holwerda: Mnem. n. s. XIV p. 115.

[2]) In Graecorum lingua sacra dicitur: λήθην δίδωσιν; v. supra p. 5 adn. 3.

[3]) Hoc loco legendum est: τις; litteram ς lapicida per errorem omisit.

[4]) In CJA. I 188 vs. 2 sqq. haec leguntur: ταμίαι ἱερῶγχρημάτων τῆς Ἀθηναίας.... παρέδοσαν ἐκ τῶν ἐπετείων »ψηφισαμένου τοῦ δήμου«. Gilbert I p. 319 not. 4 adnotat ad haec verba: quaestores Deae pependisse »ψηφισαμένου τοῦ δήμου τὴν ἄδειαν« aut, ut ipsius verbis utar: »auch wohl mit Weglassung von τὴν ἄδειαν (CJA. I 188), aber in demselben Sinne«; cf. Kirchhoff: Abhdl. d. Berl. Akad. 1876 p. 40, qui etiam CJA. I 179, cui titulo tota deest formula, huc pertinere dicit. Id autem non rectum est mea quidem sententia. Lapicida enim verba: τὴν ἄδειαν aut omisit, aut formula ψηφισαμένου τοῦ δήμου aliter atque haec: ψηφισαμένου τοῦ δήμου τὴν ἄδειαν explicanda est, ita quidem, ut hoc loco non de pecuniis sacris cogitandum sit aut, si pecuniae sacrae fuerint, ut ex iis populo simplici psephismate erogare licuerit. Voce »ἐπέτεια« significantur anni vertentis reditus apud Deam depositi, ut Boeckh [l. l. II 5] exposuit, ex quibus populo psephismate missis ambagibus erogare licuit [cf. Boeckh I 579 sq.], utique pecuniae publicae [cf. N. Rh. Mus. XXXIX 58 sqq.], quas quaestores venia non data solvunt; ex his igitur pecuniis quaestores »εἰς τὴν διωβελίαν« et ad similes res pependerunt, ut CJA. I 188 sq. docet. Si autem hae pecuniae (ἐπέτεια) annui pecuniarum sacrarum reditus essent [cf. Kirchhoff l. l. p. 49], ad eas saltem, de quibus dixi, res venia non data quaestores solvisse esset statuendum [contra cf. quae Kirchhoff l. l. p. 40 sq. exposuit]. Nam verba ψηφ. τ. δ. τ. ἄδ. non supervacanea esse, qui anxiam Atheniensium curam et diligentiam rerum pecuniariarum noverit, nemo non intellegit.

[...τοῖς δὲ] ἄλλοις χρήμασ[ιν τοῖ]ς τῆς Ἀθηναίας, το[ῖς τε νῦν οὖσιν ἐ][μπόλει κα]ὶ ἅττ' ἂν τ[ὸ] λο[ιπὸν ἀν]αφέρηται, μὴ χρῆσ[θαι μηδὲ ἀπανα][λίσκειν ἀ]π' αὐτῶν ἐς ἄλλο [τι, μηδὲ] ἐς ταῦτα ὑπὲρ μυ[ρίας δραχμὰς δ][οῦναι κελ]εύειν, ἐάν τι δέ[ῃ. ἐς ἄλλ]ο δὲ μηδὲν χρῆσθα[ι τοῖς χρήμασι][ν, ἐὰν μὴ τ]ὴν ἄδειαν ψηφ[ίσηται ὁ] δῆμ[ο]ς, κα[θ]άπ[ε]ρ ἐ[ὰν ἢ σκέψις ᾖ] [περὶ ἐσφ]ορᾶς. **Cuius tituli psephisma alterum, quod in parte legitur postica, ad pecunias Minervae pertinet. Quo psephismate scivit populus, ut deductis pecuniis quibusdam, quae ad certas res divinas destinatae erant, reliquae pecuniae Minervae, quae tum in arce servarentur aut postea in aerarium Deae deferendae essent, integrae manerent neve in eam, de qua ante dictum esset, rem amplius impendi liceret decem milibus drachmarum, si quid opus esset. In alias res tum demum consumendas esse illas pecunias, si populus rogatori** ἄδειαν **decrevisset.[1]) Ex initio autem detruncato iam Augustus Boeckh[2]) collegit de rebus quibusdam sacris reficiendis et de sumptibus in aedificationem quandam faciendis sermonem fieri.[3]) Et ad sacras quidem res populus pecunias deorum psephismate decernit.[4]) Tamen ne in his quidem certum modum ille transit. Denique ex eodem titulo eum, qui pecunias sacras ad profanos usus depromi velit, populi interdictum violare intellegitur.[5])**

Verum tamen rebus adversis populum ad aeraria deorum, imprimis Minervae, refugisse supra (p. 54 sq.) exposui. Quam ob rem Pericles, cum instante bello Peloponnesiaco publicas Atheniensium opes et subsidia enumeraret, etiam ἱερῶν χρημάτων **mentionem fecit[6]) confisus populum rebus angustis sine ulla dubitatione iis usurum esse.[7]) Quoties autem res publica Atheniensium, quamquam rogatori**

[1]) Cf. Boeckh: »Staatsh. d. Ath.« I 582 sq. II 64; Busolt § 213 p. 189 sq.

[2]) l. l. II 64.

[3]) cf. Kirchhoff: Abhdl. d. Berl. Akad. 1864 p. 9; cf. Busolt l. l.

[4]) cf. Bull. de corr. hell. IV 225. Hoc psephismate populus scivit, ut de pecuniis sacris in sacro templi Eleusinii agro exstrueretur, ubi ἀπαρχαί reconderentur. Ceterum idem titulus invenitur in CJA. IV 1 fasc. alt. p. 12 post n. 27 vs. 10 sqq.; cf. etiam CJA. IV 1 fasc. alt. n. 35b; Beloch N. Rh. Mus. XXXIX p. 53; Busolt § 213 p. 189, 6. — Pecuniarum sacrarum in eas aedificationes consumptarum usurae non pendebantur; cf. Kirchhoff: Abhdl. 1876 p. 37; Mnem. n. s. XIV p. 115 sq.

[5]) Eadem, quae de Minervae pecuniis traduntur, de reliquorum deorum aerario colligenda sunt.

[6]) cf. Thuc. II 13. VI 8.

[7]) Velut Demosthenes XXIV 9 τὰ ἱερά et τὰ ὅσια χρήματα nomine »τὰ κοινά« comprehendit.

ἄδεια danda fuit, divitias deorum suas fecerit, nemo fere est quin noverit. Et initio quidem pecuniae debitae reddebantur,[1]) Peloponnesiaco autem bello confecto omnia, non modo pecuniae sacrae, sed etiam aurea et argentea in Parthenone[2]) vasa consumpta fuerunt, et in hoc naufragio neque caput neque usurae pecuniarum sacrarum in aeraria deorum redierunt.[3])

IIc. Populus ei veniam dat, qui (quinto quidem a. Chr. n. saeculo) εἰσφοράν rogaturus vel qui civium res familiares illegitime h. e. tributis extraordinariis deminuturus est.

Venimus ad aliam ἀδείας speciem.

Iam pluribus locis demonstravimus, quam anxio animo populus Atheniensium id egerit, ut τὸ κοινόν integrum ratumque esset. Omnino enim Athenis nihil fere subtilius et diligentius legibus temperatum fuit quam res ad pecunias publicas pertinentes, quae non modo cura, verum etiam suspicione et diffidentia custodiebantur. Itaque populus omni modo curavit, ne τὸ κοινόν illegitime deminueretur neve illegitime, scilicet pecuniis deorum, augeretur, ad quas rogationes ferendas ἀδείᾳ opus fuisse diximus. Idem autem valuit, si quis τὸ κοινόν illegitime de civium pecuniis, h. e. εἰσφορᾷ, augeri voluit.

Constat a populo in summis belli calamitatibus psephismate extraordinarium et ex censu conferendum tributum (εἰσφοράν) imperatum esse. Quod tributum extra ordinem in bello aut belli causa praestandum, cum non in capita,[4]) sed in res familiares[5]) civium imponeretur, ipsi inquilini, quin etiam heredes filiae et pupilli in civium numerum nondum adscripti pensitabant,[6]) neque cuiquam immunitas eius dabatur,[7]) neque eis, quibus eodem tempore munus

---

[1]) Cf. CJA. I 32 A: ἐπειδὴ τῇ Ἀθηναίᾳ τὰ τρισχίλια τάλαντ[α] ἀνενήνεγκται ἐς πόλιν..., quae pecuniae Deae redditae sunt; cf. Kirchhoff l. l. p. 44; Busolt § 214 p. 190 adn. 10.

[2]) cf. Hauvette-Besnault p. 133.

[3]) De aerario sociali cf. in universum Busolt § 214 p. 190. — De condicione rei publicae Atheniensium post bellum Peloponnesiacum confectum cf. Büchsenschütz p. 598 sqq.

[4]) cf. Dem. XXII 54. XXIV 166.

[5]) cf. Meier: »de bon. damn.« p. 145.

[6]) cf. Dem. XX 26. 28; Lys. XII 20; Gilbert I 345, 5; Thumser: »de civ. Ath. mun.« p. 118, 1. — De tributo extraordinario inquilinis imposito cf. »Wien. Stud.« II p. 191; ibid. VII 55 sq.

[7]) cf. Dem. XX 18.

trierarchiae mandatum erat,[1]) neque eis, qui omnium liturgiarum immunes (ἀτελεῖς) erant,[2]) sed oportebat „πάντας (praeter thetes scilicet vel capite censos) εἰσφέρειν", ut ait Demosthenes.[3]) Quodsi quis haec tributa non contulerat, eius bona publicata venibant,[4]) sed id, quod venditis bonis deductoque εἰσφορᾶς pretio reliquum erat, domino eiusve heredibus reddebatur;[5]) nec tamen eo usque poena patebat, ut in vincula publica coniceretur.[6]) Per cetera ii, qui debita tributa extraordinaria non persolverunt, pares sunt ac debitores aerarii; itaque iis, qui remissionem εἰσφορᾶς sibi irrogari vellent, ἀδείᾳ rogandi opus fuisse opinor.[7]) Denique εἰσφορά initio quidem de fundis (φανερᾷ οὐσίᾳ) tantum pensa est,[8]) deinde[9]) autem de mobilibus quoque rebus (ἀφανεῖ οὐσίᾳ);[10]) ipsi capiti in servis occupato tributum est impositum.[11]) Sola metalla immunia erant.[12])

[1]) Intra unius anni spatium non plus una liturgia praestanda erat civi Attico; εἰσφορά autem in numero λειτουργιῶν non erat [cf. Thumser l. l. p. 22. 25], quamquam eam scriptores saepe liturgiam nominant [cf. e. c. Isocr. VIII 20; Thumser p. 26]; cf. etiam Busolt § 222 p. 194 sqq.

[2]) velut Harmodii et Aristogitonis stirps; cf. Dem. XX 18; Thumser l. l. p. 117, 2.

[3]) cf. Dem. I 20. II 31. XX 26; CJA. IV 1 p. 11 n. 25 vs. 6. — Semel Demosthene adulescentulo civibus Sidoniis, qui Athenis habitabant, εἰσφορᾶς immunitas data est; cf. CJA II 86; Boeckh l. l. I 694; sed de hac re v. infra p. 61 sq. adn. 3 s. f.

[4]) cf. Suidas s. v. πωλητής; Phot. s. v. πωληταί; Busolt § 222 p. 196, 3.

[5]) cf. Meier: »de bon. damn.« p. 145; de publicatione bonorum cf. Lys. XXIX 9; Boeckh I 507.

[6]) cf. Demosthenis Androtianam, in qua oratione Demosthenes de εἰσφοραῖς exigendis copiose agit. Platner quidem [»Proc. u. Kl.« I 41] oratorem illorum debitorum custodiam commemorare affirmat, Boeckh autem negat [l. l. I 507]; cf. Dem. XXII 48 sqq. Quoquo autem modo res se habet, certe nonnunquam id accidisse puto; cf. Dem. XXIV 160 sqq. Nam omnino »τοὺς εἰσπράττοντας« iniuste se gessisse in exigendis tributis retro debitis Dem. XXIV 198 docet.

[7]) cf. Dem. XXII 42. — Num autem id unquam factum sit, pro certo dici non potest. Nequaquam tota pecunia imperata redibat [cf. Dem. XXII 44; Busolt § 222 p. 196, 4]. De hac re cf. id, quod supra p. 31 de remissione trierarchiae exposui.

[8]) Simulac negotiatio Athenis increvit floruitque, tum non solum praediorum possessores, sed etiam negotiatores tributum pendere oportebat Thumseri sententia [l. l. p. 31].

[9]) certe iam bello Peloponnesiaco; cf. Gilbert I 346, 1.

[10]) cf. Hesych. s. v. ναύκλαροι; Busolt § 222 p. 195, 3.

[11]) cf. Isocr. XVII 49.

[12]) propterea quod possessores quotannis aliquam redituum partem aerario publico pendere debebant; cf. Boeckh l. l. I 639; Hermann: »Gr. Altert.« I[5] § 162, 20; Gilbert I 346, 1; Thumser p. 40. 28 sqq. 118, 2.

Certum huius tributi impositi exemplum primum apud Thucydidem [III 19] invenitur. Quo auctore anno 428 a. Chr. n. Athenienses Mytilenas oppugnaturi, ut ducentorum talentum tributum exigeretur, decreverunt.[1]) Mox idem saepius imperatum esse videtur.[2]) Verum id illis temporibus non simplici psephismate a populo decretum esse audimus. Uno enim titulo [CJA. I 32 B] non licuisse — quinto quidem saeculo — nisi potestate publice concessa ad populum ferre, ut tributum civibus imponeretur, docemur.[3]) Quo loco a Kirchhoffio optime restituto leguntur haec: [-ὲς ἄλλ]ο δὲ μηδὲν χρῆσθα[ι τοῖς χρήμασι][ν, ἐὰν μὴ τ]ὴν ἄδειαν ψηφ[ίσηται ὁ] δῆμ[ο]ς, κα[θ]άπ[ε]ρ ἐ[ὰν ἡ σκέψις ᾖ] [περὶ ἐσφ]ορᾶς. ἐὰν δέ τις [εἴπῃ ἢ] ἐπιψηφ[ί]σῃ μὴ ἐ[ψηφισμένης π][ω τῆς ἀδε]ίας χρῆσθαι το[ῖς χρήμ]ασιν τοῖ[ς] τῆς Ἀθην[αίας, ἐνεχέσθ][ω τοῖς αὐτ]οῖς οἷσπερ ἐά[ν τι(ς) ἐσ]φέρειν εἴ[π]ῃ ἢ ἐπι[ψηφίσῃ ...[4]) Populus decrevit: In alias res pecuniae Minervae ne adhiberentur, nisi populus eius rei ἄδειαν scivisset, proinde ac si εἰσφορά in disceptatione versaretur. Quodsi quis rogationem tulisset aut (proedrus) populum in suffragium misisset venia non data, ut ex aerario sacro Minervae depromerentur pecuniae, easdem poenas lueret, ac si quis rogationem tulisset aut (proedrus) in suffragium misisset de εἰσφορᾷ exigenda (sc. venia non data).

Quoniam ἄδειαν impetrandam fuisse εἰσφορᾶς rogatori constat, qua de causa veniam dari necesse fuerit, demonstrare conabor.

Εἰσφοράν tributum extraordinarium ad bellum gerendum fuisse e multis scriptorum locis patet;[5]) quam ob causam praetoribus[6])

---

[1]) Cf. Thumser p. 50, 5; Hauvette-Besnault p. 134, 3; Busolt § 214 p. 190.

[2]) cf. Arist. Equit. v. 924 (ed. Kock; cf. adn. ad h. l.); Boeckh l. l. I 620a. De hac re cf. in universum Hermann: »Gr. Altert.« I § 162; Boeckh l. l. passim, imprimis I 618 sqq.; Gilbert I p. 345; Beloch: N. Rh. Mus. XXXIX 245 sqq.

[3]) cf. CJA. IV 1 n. 25,8; Gilbert I 345, 6; Thumser l. l. p. 19; Busolt § 194 p. 175, 2. § 222 p. 194, 10; Valeton: Mnem. n. s. XV p. 3, qui legem in hanc formam redigit: »ne quis de tributo ex censu civibus imponendo, περὶ εἰσφορᾶς, rogationem tulerit nisi impunitate impetrata«.

[4]) cf. Thumser l. l.

[5]) E locorum huc spectantium multitudine hos tantum selegi: Xen. Oec. II 6; Plat. Legg. XII p. 949c; Lys. XXV 12; Isocr. VIII 20; Dem. III 4. XX 26. 18. XXII 63; cf. Busolt § 222 p. 194, 9; v. etiam supra p. 58.

[6]) cf. Schoemann: »Ant. i. p. Gr.« p. 323; Hauvette-Besnault p. 134, 4; prioribus temporibus cura illa commissa erat naucraris, qui postea demarchi appellati sunt; cf. et Harpocr. et Suid. s. v. δήμαρχος; Hesych. s. v. ναύκλαροι.

cura rerum ad εἰσφοράν pertinentium commissa erat.[1]) Tamen fieri potuit, ut id tributum ad alias res adhiberetur, sive pecuniae ad rem publicam administrandam sepositae in bello gerendo consumptae erant et εἰσφορᾷ restituebantur, sive pecuniae mutuae solvebantur, sive magna opera ad usum militarem destinata conficiebantur.[2]) Sane etiam tum εἰσφοράν semper fere rebus militaribus praesto fuisse Boeckh docuit. Nam in pace quoque rebus bellicis prospiciendum esse per se ipsum intellegitur. Itaque hoc extraordinario tributo pecunias publicas, ex quibus impensae in rem publicam administrandam fiebant, augeri[3]) non recte dicas, sed εἰσφορά aut ipsis rebus ad

---

[1]) Cf. Boeckh l. l. I 620 adn. d sq.; Schoemann: »de com. Ath.« p. 314; »Gr. Alt.« I 461; Hauvette-Besnault p. 140. 142; Busolt § 179 p. 162. — De praetorum ministris cf. Platner II 103; Boeckh I 212.

[2]) cf. Boeckh l. l. I 620; Schoemann: »Antiqu.« p. 311 sq.; Gilbert I 330.

[3]) Hoc loco in verba quaedam, quae in titulis nonnullis inveniuntur, breviter inquiramus necesse est. Legimus quaestores Minervae sumptus »εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῆς στήλης« faciendos »ἐκ τῶν δέκα ταλάντων« pendere iuberi [cf. Hartel: »Stud. üb. att. Staatsrecht und Urkundenwesen« (Vindob. 1878) p. 131 sqq.; Boeckh: »St. d. Ath.« I 234 (CJA. II 17. 44. 84. 86. 270)]. Haec decem talenta Koehler: »Urk. u. Untersuchungen üb. d. del.-att. Seebund« p. 12 putat esse, ut ipsius verbis utar: »ein Dispositionsfonds für die laufenden Ausgaben (εἰς τὰ δέοντα)«, Hartel [cf. CJA. II 270 vs. 8 sqq.] l. l. p. 132: »ein Einnahmeposten, der durch die εἰσφοραί der Metöken Jahr für Jahr zusammengebracht wurde«, ut ego opinor: tributum [aut quotannis aut constitutis tantum temporibus (cf. »Wien. Stud.« VII 56)] inquilinis impositum, quo impensae fierent in armamentarium atque navalia restituenda, ex quibus tamen »εἰς τὰ δέοντα« quoque pecuniae a populo erogatae sunt [cf. Thumser p. 17 adn. 3; Schubert: »de proxenia Att.« (Lips. 1881) p. 51; cf. de hac re etiam Schenkl: »Wiener Stud.« II 188]. Quae pecuniae in arce a quaestoribus Minervae administratae sunt, cum autem populus simplici psephismate (venia rogatori non data) his pecuniis usus sit, reditus deae, id quod Hartel vult [l. l.], esse non possunt [cf. Gilbert I p. 321/2, 4]. Hic autem dixerit quispiam pecunias εἰσφορᾷ collatas saepius »εἰς τὴν διοίκησιν« adhibitas esse. Sed illam inquilinorum εἰσφοράν — quorum εἰσφοράς omnino a civium tributis Athenienses accurate distinxisse tituli, quibus isotelia peregrinis datur, docent (cf. e. c. CJA. II 121, 27. 176, 31; cf. etiam »Wien. Stud.« II p. 191; ibid. VII 65). — ab ea secernendam esse puto, quae ad bellum gerendum collata est; cf. »Wien. Stud.« VII 56. Hoc modo explicandum videtur, quod semel peregrini Sidonii Athenis habitantes huius tributi immunes facti sunt; cf. CJA. II 86. Accedit, quod hi Sidonii non metoecorum ordini adscripti Athenis habitabant, sed negotiandi causa Athenas profecti per breve temporis spatium ibi commorabantur, id quod Schenkl l. l. II p. 189 probavit. — Ceterum Schenkl contendit Sidonios illos non εἰσφορᾷ liberatos esse per privilegium, sed populi decreto interdictum esse, »ne eorum

bellum pertinentibus praesto fuit aut pecuniis „διοικήσεως“ in bello consumptis lacunam pecuniarum publicarum explevit.[1]) Utcunque autem res se habet, quod augendis pecuniis integritas aerarii publici violatur, nequaquam Athenis causa ἀδείας dandae fuit. At illegitime id factum est in damnum civium, quamquam legum est res civium integras tueri. Sed videturne ex hominibus sibi diffidentibus constare is populus, qui, ne ea rogatio feratur, impedire studet, quae rei publicae in summo periculo partem quandam ex civium pecuniis comparet? Sane quidem. Atque re vera concedendum est ad veniam dandam magni momenti fuisse, quod populus, ne munus ad omnes locupletiores aeque pertinens a quovis cive temere imponi posset, prohibere volebat. Εἰσφορά enim nimis grave onus putabatur, quam plerique inviti suscipiebant.[2]) Ut id, quod dixi, illustrem, simile quid afferre liceat. Eum, qui legem aut psephisma rogarat, lege aut psephismate iam a populo probato per γραφὴν παρανόμων in ius vocare licuit. Qua in actione, si rogatio, quam totus acceperat populus, contra leges lata erat, nemo nisi rogator poenas luebat, propterea quod populum in errorem induxisset.[3]) Rogator igitur solus periculum plebisciti perlati subibat. Sicut autem γραφὴ παρανόμων ad id instituta erat, ut rem publicam a temerariis vel perniciosis rogationibus tuerentur iudices heliastici, ita εἰσφορᾶς rogatori ἄδεια impetranda fuit, ne temerariis rogationibus primi cuiusque iacturam facerent res civium.[4]) Hic for-

---

nomina in symmoriarum ad tributa extraordinaria exigenda institutarum laterculos inferrentur« contra leges. De horum privilegio cf. etiam Westermann: »de publ. Athen. honor. ac praemiis« (Lips. 1830) p. 7 adn. 6; Thumser l. l. p. 117 sq. et adn. 2. Itaque Schoemann, qui [in »Antiquit. iur. publ. Gr.« p. 321] hoc contendit: »immunitas (εἰσφορᾶς) inquilinis raro dabatur«, nimium dixisse mihi videtur. — Nequaquam igitur διοικήσεως pecunias εἰσφορᾷ auctas esse dici potest.

[1]) Ut lingua vernacula utar: »sie deckte ein Deficit«. Nonnunquam, posterioribus saltem temporibus, εἰσφοραί imponebantur, cum pecuniae debitae remissione concessa non redierant; v. supra p. 40.

[2]) cf. Lys. XXVIII 4. 3; Dem. II 24. Velut εἰσφορά cum civium πενίᾳ confertur apud Isocr. VII 51; Dem. XXII 65; cf. etiam Xen. Oec. II 6; denique [Xen.] de rep. Ath. I 13, quae sane verba in paucorum potentium rationem scripta sunt; cf. Thumser l. l. p. 50 sqq.

[3]) id quod Aristoph. Equ. 1355—1357 lepidissime perstringit.

[4]) Hartel cum [»Stud.« p. 255] dicit: »Es ist eine staatsrechtliche Ungeheuerlichkeit zu glauben, dass ein vom Volk sanctionierter Beschluss gegen seinen Willen durch die Einsprache des Ersten Besten ohne Weiteres

tasse dicat aliquis hanc causam ἀδείας dandae maxime ad tempora democratiae dissolutae et effrenatae quadrare videri, non temperatae et moderatae; illis autem temporibus ἄδειαν rogatori concedi non iam oportuisse, sed simplici psephismate εἰσφοράς imperatas esse verisimile est. E contrario id ipsum moderatae democratiae est omnium civium, divitum pauperum, res familiares aeque tueri. Cum autem εἰσφορά rei publicae in damnum civium privilegium sit, leges eam rogari vetant, perinde ac si quis pecuniis sacris populum uti velit. Atque re vera εἰσφορά in titulo Attico [CJA. I 32 B] cum pecuniarum sacrarum deminutione[1]) confertur, quam venia non data rogare non licuit. Immo, quinto quidem a. Chr. n. saeculo, cum deorum aeraria magnis pecuniis erant referta, rem publicam magis a civium rebus familiaribus quam ab aerariis deorum manus abstinuisse ex eo patet, quod permultis iam mutuationibus factis, cum pecuniae sacrae magis magisque consumptae essent, tum demum, ut primo extraordinario tributo pecuniae ad bellum gerendum conferrentur, populus decrevit.[2]) Atque quamvis saepe inde ab illo tempore εἰσφορά[3]) civibus imponeretur, tamen extremis quoque temporibus, ut ait Hauvette-Besnault [„Les Stratèges Athéniens“ p. 134]: „εἰσφορά fut toujours une mesure extraordinaire, que le peuple ne se décidait à voter qu' en présence d'un danger imminent.“[4])

'Αδείᾳ igitur res publica impedivit, quominus civium res familiares immodicis tributis extraordinariis nimis deminuerentur, et rogatori ἀδείᾳ opus fuit, quod, quinto quidem a. Chr. n. sae-

hätte inhibiert werden können«, obliviscitur Athenis leges plus valuisse quam populi psephismata [cf. Busolt § 193 p. 174]. Quin etiam γραφῇ παρανόμων civitatis datio a sex milibus civium decreta, si quidem contra leges rogata erat, irrita est facta [cf. Plut. vit. X orat. p. 835 sq.; Gilbert I 176, 1; Hofmann: »de iurandi formulis« p. 11]. Si igitur psephisma quoddam leges violaret, illa actione decretum illegitimum antiquari potuit. Idem vero institutum male ac perverse adhiberi potuisse per se ipsum intellegitur.

[1]) Num templa quoque in tributum extraordinarium pecunias contulerint, incertum est. προεισφορᾶς quidem munus postera aetate etiam pagorum sacra praestabant (cf. Busolt § 222 p. 196).

[2]) Haec quidem Busolti sententia est (l. l. § 214 p. 190); item Belochi (N. Rh. Mus. XXXIX 245; de hac re v. paulo infra). Quoquo autem modo res se habet, utique mutuationes a pecuniis sacris prius quam εἰσφοράς a populo decretas esse opinor.

[3]) cf. Beloch l. l.

[4]) cf. e. c. Dem. XXIV 161.

culo, tributum extraordinarium[1]) civium bonis imponi lex vetabat.[2]) Nam in Atheniensium re publica vectigalium tantum exigendorum mos fuit;[3]) itaque si quis rogaturus erat, ut civibus tributum imponeretur, ei ἀδείᾳ opus erat, quippe qui civium res familiares illegitime deminuturus esset.

Sed hanc ἄδειαν cum quinto saeculo valuisse traditum sit, oritur quaestio, num posteriore aetate ea rogatori non iam opus fuerit, vel quando lex illa ita abrogata sit, ut tributa missis ambagibus rogare liceret. Titulo sane allato [CJA. I 32 B] cum dilucide doceamur legem vel decretum quoddam de εἰσφορᾶς rogandae ratione factum valuisse,[4])

[1]) Ut nostrae aetatis significatione utar: »eine directe Steuer«.

[2]) Nam legem quandam de hac re valuisse ex eo videtur patere, quod in CJA. I 32 B illius ratio habetur.

[3]) Schoemann: »Griech. Altert.« I 451 recte dicit: »Freistaaten haben gegen directe Besteuerung eine sehr erklärliche Abneigung und greifen nur in Notfällen dazu«.

[4]) Quo tempore lex lata sit, pro certo dici non potest. Titulus ille anno 435/4 Kirchhoffi quidem sententia scriptus est, quare legem ante illud tempus perlatam esse verisimile est. Itaque inde, quod Thucydides, quo loco de prima εἰσφορᾷ agit [III 19], legem silentio praeterit, sequi mihi videtur, ut illud tributum a Thucydide commemoratum primum eorum tantum fuerit, quae bello Peloponnesiaco imperata sunt. Qua enim ratione in titulo CJA. I 32 B, qui anno 435/4 scriptus est, de εἰσφορᾷ roganda decerni potuit, nisi iam antea εἰσφοραί imperatae essent? [Cf. etiam Abhdl. d. Berl. Ak. 1876 p. 27] Aliter sentit Beloch: N. Rh. Mus. XXXIX 245; cf. Busolt § 214 p. 190. Legem autem de ea re valuisse etiam ex alio titulo fortasse colligendum est. In CJA. IV 1 p. 11 n. 25 (cf. CJA. I 25) vs. 8 leguntur haec: [περὶ] δὲ χρημάτων ἐσφο[ρᾶς μὴ εἶ]ναι ἐπιψη[φίζειν] (»de εἰσφορᾷ ne liceat in suffragium mittere« — dicitur autem de epistata — sc. venia rogatori non data). Etiam alii huius tituli loci digni sunt, qui afferantur: vs. 6 interdicitur, ne εἰσφορᾶς immunitas detur; tum (vs. 7) haec leguntur: [- -α]ὐτῇ κυρίᾳ ἐκ[κλησία]ι μὴ ἔλλατ[ο- - -; de privilegio igitur quodam (fortasse ei irrogando, qui a populo ἄδειαν petiturus erat) agitur, quod non minus sex milia civium decernere possunt (cf. CJA. IV 1 fasc. alt. p. 11 n. 25, quod fragmentum huc pertinet, vs. 6: χιλι- -); vs. 9 ita supplendum censeo: ἐὰν μὴ λῃστῶ[ν ποιῶσι χ]συλλήψεις; cf. [Dem.] LVIII 56, qui dicit Athenienses Meliis extraordinariam pecuniam imperavisse multae nomine propter receptos piratas: »ὅτι τοὺς λῃστὰς ὑπεδέξαντο«; cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 290. — Ceterum si Kirchhoff vs. 4 recte supplevit, quo tempore hoc psephisma factum sit, ex eo sequitur, quod Thuc. I 114, 3 de deditione Hestiaeae in insula Euboea sitae tradidit [cf. etiam Thuc. VII 57, 2. VIII 95; Diod. XII 7. 22; Kirchhoff: Abhdl. d. Berl. Akad. 1873 p. 4]. Cum enim Athenienses Euboeam in dicionem redegissent, Hestiaea quidem colonis Atticis tradita est, sed Chalcis ipsa sua sponte in potestatem Atheniensium rediit [cf. CJA. IV 1, 27 a; Gilbert I 392, 1]. Subacti autem

nullo verbo illam legem abrogatam esse memoriae traditur. Nihilo tamen secius legem, si quidem quarto non iam rata fuit saeculo, abrogatam esse verisimillimum est. Quamquam Busolt quidem abrogationis, ubi de ἀδείᾳ rogatori εἰσφορᾶς concedenda agit [l. l. § 194 p. 175 et § 222 p. 194, 10], mentionem nullam facit; verum Gilbert [I 345 adn. 6] illam ἄδειαν posterioribus temporibus non iam valuisse videtur existimare. Atque re vera hoc factum esse et Demosthenis quidem aetate rogatori ea non iam opus fuisse nonnulli apud Demosthenem loci demonstrare videntur, ex quibus hos affero: Dem. II 27, ubi dicit orator: φημὶ δὴ δεῖν εἰσφέρειν χρήματα [cf. VIII 76], neque quidquam de ἀδείᾳ danda addit; deinde apud eundem oratorem I 20 legimus: ἔστι δὴ λοιπόν, οἶμαι, πάντας εἰσφέρειν. Quodsi Demosthenes hac occasione non rogationem fert, id non factum est propterea, quod ἄδεια ei data non erat, sed quod aliae res praesto erant ad aerarii lacunas explendas. Legem igitur de illa ἀδείᾳ danda tum abrogatam fuisse opinor; sed inde a quo tempore ἀδείᾳ rogatori non iam opus fuerit, accuratius definire nequeo. Fortasse lex iam abrogata est, cum εἰσφοραί saepissime imperarentur;[1]) sed si quis posterioribus demum temporibus, veluti Nausinico archonte, anno 378/7, id factum esse contenderit, ab eo non dissentiam. Nam illo anno symmoriae ad tributum extraordinarium cogendum institutae sunt, qua occasione nescio an decretum sit, ut tributa venia non data rogare liceret. Quod si rectum est, qua de causa rogatori ἀδείᾳ non iam opus fuerit, facile intellegitur. Cum enim ex democratia ochlocratia facta esset, id tributum sine populi venia licuit rogare, quod plebs locupletiorum civium, qui εἰσφορᾶς onere maxime premebantur, rationem habere noluit. Accedit, quod eo tempore εἰσφορά, quamquam etiamtum res extraordinaria putabatur, inter ordinaria instituta

---

sunt Hestiaei eodem anno, quo Chalcis a Pericle expugnata est, id quod anno 445 factum est. Scriptus igitur est titulus eodem anno vel paulo post. — Ad eandem, de qua supra agebamus, rem duo alii quinti saeculi tituli, in quibus εἰσφορᾶς mentio fit, pertinent: CJA. I 55 frg. c; Kirchhoff ad vs. 5 laudat Thuc. VI 8, ubi memoriae traditur Athenienses scivisse, ut sexaginta naves in Siciliam mitterentur; itaque pecunias, quas εἰσφορᾷ collatas esse titulus docet, ad res militares adhibitas esse manifestum est. Amplius quidquam neque ex hoc titulo discimus neque ex eo, qui CJA. IV 1, 116a legitur; cf. vs. 14 et 15.

[1]) cf. Arist. Equ. v. 924.

publica fuit,[1]) ita quidem, ut leges eam sive ad bellum gerendum sive ad lacunam aerarii explendam imponi iuberent.

Una restat quaestio, qua de causa populus quinto ante Chr. n. saeculo civibus εἰσφορᾶς rogaturis veniam dederit. Hoc enim populus eam rationem secutus fecit, quod salus rei publicae pluris esset quam singulorum civium divitiae, praesertim cum, si res publica victa interisset, simul res familiares civium in praedam victoris cessurae essent.

Εἰσφοραί, ut demonstratum est, extraordinaria tributa fuerunt, quibus belli temporibus, cum ordinarii reditus non sufficerent ad rei publicae necessitates, populus aerarium supplebat. Atque etiam alias quasdam extraordinarias rationes supplendae deficiente aerario pecuniae nobis tradunt auctores, quas appendicis loco nunc paucis attingere liceat.

Et primum quidem Pythoclem Atheniensem populo suasisse legimus apud Aristotelem [Oec. II p. 1353], ut plumbum publice eo, quo vulgo venditari solebat, pretio coëmi ac deinde triplo maiore pretio venire ille iuberet, ut huius negotii lucro aerarium augeretur.[2]) Quam rogationem laturo veniam dari necesse fuisse non traditur. Neque enim aerarium publicum, de cuius amplificatione in hac re agitur, illegitime auctum esse videbatur, si populus sicut aliis rebus ita plumbo vectigal imponeret. Veluti Athenis vectigal quoddam fuit, quod in omnibus emptionibus is, qui emebat aliquid, fisco pensitabat.[3]) Num autem ei, qui rogaturus erat, ut novum eiusmodi vectigal institueretur, ἀδείᾳ opus fuerit, pro certo dici non potest, sed dubium est, praesertim cum εἰσφορᾶς rogatori temporibus democratiae non iam temperatae ἀδείᾳ opus non fuerit. Ceterum illo Pythoclis consilio Athenienses videntur non usi esse.[4])

Aliud deinde extraordinarium vectigal Polyaenus [III 9, 30 ed. Melber (Lips. 1887)] commemorat. Iphicratis enim consilio, ut

---

[1]) Cf. Beloch: N. Rh. Mus. XXXIX p. 245, qui haec dicit: »Die εἰσφορά..., die seitdem (sc. seit 428/7) bis zum Frieden (des Nicias) einen beständigen Posten des attischen Budgets gebildet hat«...

[2]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 289; »Gr. Alt.« I 457. — De monopoliis in antiquis rebus publicis cf. in universum Büchsenschütz: »Bes. u. Erw.« p. 547 sqq.

[3]) Hoc vectigal ab Atheniensibus τὸ ἐπώνιον vocatur; cf. Gilbert: »Staatsaltertümer« I p. 333.

[4]) cf. de hac re Büchsenschütz l. l. p. 548; Schoemann: »Gr. Alt.« I 457.

Schoemanni[1]) verbis utar, „populus vectigal quoddam pro cenaculis in viam prominentibus foribusque, quae in publicum aperirentur, aedium possessoribus pendendum imposuit." Sed eadem fere, quae paulo ante exposui, de hoc genere dicenda sunt, etsi id quidem ex alia ratione explicari potest.

Gravissimum denique est, quod nobis de pecuniis publicis vilitate nummum auctis traditur. De qua re Schoemann [l. l.[2])] haec dicit: „Nonnunquam etiam, ut aerario subvenirent, nummos viliores cudi iusserunt (Athenienses) eisque pretium maius, quam quo re vera erant, publica auctoritate tribuerunt, quibus cives atque inquilini intra urbem finesque imperii, aliquantisper certe, inter se uti cogebantur; veluti Callia archonte factum videtur, ut aënei cuderentur, qui pro argenteis valerent." [3]) Qua in re num rogatori ἀδείᾳ opus fuerit, quaeritur. Accepimus praeter ceteras civitates Graecas Athenienses maximam vim tribuisse bonis nummis.[4]) Quod cum tantae urbis auctoritate et dignitate tum magna et quaestuosa mercatura flagitatum est. Nempe rei nummariae bonitas multum ad commercium et valere debuit et Athenis valuit. Quin etiam forma monetarum cum in aliis rebus publicis Graecis tum Athenis ad altum artificii et perfectionis gradum elata est. Quare in plerisque civitatibus Graeciae haec lex valuit: ἐάν τις τὸ νόμισμα διαφθείρῃ, θάνατον τὴν ζημίαν εἶναι.[5]) Quam legem etiam Athenis ratam fuisse Demosthenes [XXIV 212] docet.[6]) Cum autem lex ad eos privatos proprie pertineret, qui nummos adulterinos percuterent, tamen ea quoque rogatio, ut populus nummos viliores cudi iuberet, leges violavit. Qua de causa, etiamsi inter se tantum cives et inquilini illis vilioribus nummis uti intra Atticam

---

[1]) Cf. Schoemann: »de com. Athen.« p. 289; eundem: »Gr. Alt.« I 457; Boeckh: l. l. I 92, qui Athenienses id non executos esse dicit. Simile podiorum vectigal iam Hippiam, Pisistrati filium, statuisse Aristoteles Oec. II p. 1347a refert; cf. Thumser l. l. p. 4 adn. 4 (qui per errorem Hippiam Periclis filium vocat).

[2]) cf. etiam eundem: »Gr. Alt.« I 402.

[3]) Laudat Schoemann ad h. l. Aristoph. Eccles. vs. 810 sqq. — Id factum est anno 407 a. Chr. n.; cf. Arist. Ran. 720 et schol. ad h. vs.; Büchsenschütz l. l. p. 600.

[4]) cf. Xen. de vect. III 2; Schoemann: »Gr. Altert.« I 435; Büchsenschütz p. 537 sq.; Gilbert I p. 313, 1; Busolt § 210 p. 186.

[5]) cf. Dem. XXIV 212; Büchsenschütz p. 538.

[6]) cf. Dem. XX 167. Id tantum incertum est, utrum lex iam Solonis aetate an posterioribus demum temporibus valuerit.

finesque imperii cogerentur, rogatori ἀδείᾳ opus fuisse censeo. Denique accedit, quod haec aerarii supplendi ratio tam iniqua et invidiosa fuit, ut sine venia vix quemquam ausum esse putem rogationem suadere. Quodsi populus veniam dedit rogationis ferendae democratia indignae, ex nulla alia causa nisi propter angustias rerum id fieri potuit.

III. Privilegia quaedam praemii causa data.

Quoniam demonstravimus, ad quas rogationes ferendas ἄδεια a populo impetranda fuerit, nunc in nonnullas species inquiremus, ubi ἀδείᾳ rogatori modo opus fuisse, modo non fuisse arbitror. In universum enim dicendum est unum quodque privilegium (vel potius populiscitum privum) venia non concessa rogare licuisse, si populus hominibus de re publica bene meritis praemium impertire voluerit. Et erant privilegia, quae ob nullam aliam causam nisi ob beneficia in rem publicam collata[1]) dabantur, velut quotidianus in prytaneo victus, statua ponenda, imprimis civitas peregrino cuidam tribuenda.[2]) Alia autem privilegia modo

---

[1]) Cf. [Dem.] LIX 89: δι' ἀνδραγαθίαν; Szántó: »Untersuch. üb. d. att. Bürgerrecht« in: »Untersuch. aus d. alt. Gesch.« (Vindob. 1881) p. 29 sq.

[2]) Secundum Solonis legem eos solos cives facere populo licuit, qui ex patria expulsi erant aut qui Athenas venerant, ubi artem aliquam exercerent; cf. Plut. Sol. XXIV; v. de hac re Schenkl: »Wiener Studien« II 165 sq. [De civitate peregrinis et servis a Clisthene data cf. Aristot. Polit. III p. 1275 b; »Wien. Stud.« V 70]. De posteriore aetate cf. Busolt § 16 p. 16. § 154 p. 139; Caillemer: »La naturalisation à Athènes« p. 5; Szántó l. l. p. 26 sqq. Ante pugnam apud Arginussas factam etiam servis militiae sacramento obligatis, si fortiter se gessissent, i. e. praemii causa, non modo libertatem, sed etiam civitatem datum iri populus promisit; cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 352. 356; Büchsenschütz: »Bes. u. Erw.« p. 172, 4. p. 180, 4; »Wien. Stud.« V 64; Busolt § 151 p. 136; cf. etiam ibid. § 13 p. 12 [De civitate Plataeensibus data cf. Caillemer l. l. p. 11 adn. 2; Szántó p. 7 sq. 30]. — Hoc loco simile quid paucis tractare liceat. Plutarchus Pericl. XXXVII memoriae tradidit in gratiam Periclis, praeclarissimi illius viri, populum Atheniensium concessisse, ut filius eius et Aspasiae Milesiae in civium numero referretur, quamquam ipse, ut ait Plutarchus: νόμον ἔγραψε μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυεῖν Ἀθηναίων γεγονότας (»ne quis civis esset Athenis, nisi qui ex utroque parente cive esset procreatus«; cf. Schenkl l. l. II p. 169 sqq.; ibid. V 60 sq.). Periclem illo tempore veterem legem restituisse cum alii putant tum Oncken: »Staatslehre d. Arist.« II 124 [cf. etiam Blassi in Plut. vit. sel. ed. Siefert et Blass (vol. III Lips. 1883) adn. ad Plutarchi locum]; Buermann autem: Jahrb. f. klass. Philol. Suppl. IX 624 sqq. Periclem ex Solonis lege διαψήφισιν

cum populi venia modo sine venia rogare licuisse puto: opus erat venia eis, qui illa a populo meri beneficii causa petituri erant, non opus erat ad ea privilegia roganda, quae a populo praemii causa tribuebantur. Nam populiscita quaedam priva rogare non licuit ex iure Attico, nisi quis rogavit, ut praemii causa darentur. Itaque si quis tale quid sibi aut alii rogabat de re publica non bene merito, leges violabat, quae omnium civium ἰσονομίαν tuendam curabant. Quae cum ita se habeant, illi rogatori ἀδείᾳ opus fuit; non opus fuit, si de homine bene de republica merito agebatur.

1. Iam vero ad singula pertractanda nos vertamus. Ac primum quidem de privilegio ἐγκτήσεως γῆς καὶ οἰκίας[1]) pluribus disserere mihi in animo est.

Inquilinis fundos domosque in Attica neque acquirere neque possidere licuit.[2]) Agrorum enim possessio ut in tota Graecia ita in

civium rogasse censet [cf. Gilbert I p. 179, 1]; aliter sentiunt Schenkl: »Wien. Stud.« V 60 (qui Periclem Solonis legem ad tempus mutasse contendit) et Beloch: »Bevölkerung d. gr.-roem. Welt« p. 80. — Ceterum, si quidem et Periclem non psephisma, sed legem pertulisse et διαψήφισιν non psephismate, sed lege fuisse rogandam constat [cf. »Wien. Stud.« V 60. 82], fieri potest, nisi aliae Buermanni sententiam refutent causae, ut Periclem διαψήφισιν lege rogasse statuamus. — Utique autem legem a Plutarcho commemoratam Athenis valuisse constat; itaque si quidem Periclis filio illud privilegium irrogatum est, num id ἀδείᾳ non data fieri potuerit, quaerat quispiam. Legem illam tum non abrogatam esse in nomothetarum collegio ex eo patet, quod Euclide archonte Aristophon quidam eam renovasse dicitur [cf. Schaefer: »Dem. u. seine Zeit« I² 138 sq.; Oncken: »Staatsl.« II 124, 1; Gilbert: »Staatsalt.« I p. 178—181; Busolt § 157; cf. etiam Schenkl: »Wien. Stud.« V 58. 63 sq. (qui Aristophontem Periclis legi aliquid adiecisse itaque legem Soloneam supplevisse dicit)]; si igitur lex, quae rata erat, in gratiam alicuius hominis in tempus sublata esset [cf. Suid. s. v. δημοποίητος: λύσας τὸν ἑαυτοῦ νόμον; cf. etiam Plut. Per. XXXVII; Ael. var. hist. VI 10. XIII 24], id quod summam populi potestatem violasset, rogatori ἀδείᾳ opus fuisse statuendum esset. Accedit, quod ille homo in civitatem receptus et civitatem et civitatis deos polluit. At vero agitur in hac re de civitate danda, i. e. de ψηφίσματι ἐπ' ἀνδρί, quod venia non data rogari potuit; cf. Suid. s. v. δημοποίητος. Civitas sane hac occasione non δι' ἀνδραγαθίαν data est, sed in honorem patris, qui de re publica optime meruerat; cf. Busolt § 157 p. 141; Mnem. n. s. XV p. 9 adn. 1.

[1]) cf. Westermann: »de publ. Ath. hon.« p. 13. Sane etiam hoc privilegium semper fere praemii causa datum est, sed una exceptio nobis nota est; v. paulo infra.

[2]) cf. Dem. XXXVI 6; Hermann: »Gr. Alt.« I⁵ § 115, 5; Boeckh: »St.

Attica erat res maximi momenti, quae per Solonem condicio non illa quidem civitatis, tamen omnis in civitate auctoritatis et potentiae[1]) facta est et posterioribus quoque temporibus civitatis fundamentum putabatur.[2]) Itaque lex valuit, ut praetores, qui praeter ceteros ad patriam tuendam praesto essent, et oratores, qui populo optima dare studerent consilia, agros possiderent.[3]) Atque similem rationem secutus Phormisius quidam, postquam imperio triginta virorum dissoluto populares in patriam redierunt, rogavit, ut ii soli civitate cum suffragio et iure honorum fruerentur, qui agros possiderent, quae sane rogatio non perlata est.[4]) Utique et inquilini et peregrini in Attica agros possidere vetiti erant; si quis autem privilegium ἐγκτήσεως γῆς καὶ οἰκίας (i. e. ius agros atque domos in civitate peregrina et acquirendi et possidendi) a populo petiturus erat, id certe nisi venia prius concessa fieri non potuit.[5]) Nam populi voluntas legesque peregrinos consanguinitatis ac gentilitatis vinculo cum civibus non coniunctos[6]) a fundi domuumque possessione prohibuerunt, ne quid ipsi cives detrimenti caperent.[7]) Agros enim colere ac possidere sicut optimum putabatur fundamentum cuiusque civitatis,[8]) ita civium

---

d. Ath.« I 196; cf. etiam CJA. II 17; Xen. de vect. II 6; Büchsenschütz l. l. p. 41; Schubert: »de prox. Att.« p. 41; Busolt § 15 p. 14, 4; »Wiener Studien« II 174. 178; ibid. VII 49 sq.

[1]) cf. Curtius: »Gr. Gesch.[5]« I 320; Oncken: »Ath. u. Hell.« I 155 sq.

[2]) cf. Ad. Philippi: »Beitr. zu einer Gesch. d. att. Bürgerrechtes« (Berol. 1870) p. 18; cf. etiam Büchsenschütz l. l. p. 56.

[3]) cf. Dinarch. I 71; Platner: »Proc. u. Kl.« I 321 sq.; Schoemann: »Ant. i. p. Gr.« p. 238; Hauvette-Besnault l. l. p. 43. Erat enim antiquarum civitatum opinio eorum, qui fundos possiderent, patriam defendi ab exteris hostibus magis interesse quam aliorum civium; cf. e. c. Büchsenschütz: »Bes. u. Erw.« p. 27 sq.; v. etiam supra p. 33 adn. 2.

[4]) cf. de hac re Büchsenschütz l. l. p. 57, 2; Busolt § 143 p. 128, 7.

[5]) cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 98; Busolt § 152 p. 137, qui haec dicit: »Die Metöken besassen nicht die bürgerlichen Rechte und konnten daher auch nicht ohne Weiteres Grundbesitz erwerben«; cf. titulum Atticum, qui alterius Atheniensium societatis maritimae temporibus (anno 378/7) ortus Athenienses in urbibus sociorum et praedia et domos acquirere et possidere vetat: CJA. II 17; cf. Büchsenschütz p. 68; Schubert: »de prox. Att.« p. 47; Busolt § 246 p. 219 sq.

[6]) cf. Schenkl: »Wiener Studien« II 162.

[7]) Velut domos conducere multis civibus quaestui fuit; cf. Büchsenschütz p. 95, 4; Boeckh: »Staatsh.« I p. 198.

[8]) cf. Büchsenschütz p. 27; Schoemann: »Gr. Alt.« I 98; Philippi l. l. p. 18 adn. 30.

praecipuum ius putabatur, quod unum peregrinos inferioris ordinis cives faceret. Itaque sacri soli tum demum participi esse licet peregrino, cum populus privilegium rogaturo ἄδειαν concessisset et ipsam rogationem probasset. Quod rarissime vel nunquam fere accidisse verisimile est, cum ἀδείᾳ, ubi agebatur de inquilinis bene de re publica meritis, qui soli illud privilegium sibi irrogatum iri sperare poterant,[1]) ἔγκτησιν rogaturis opus non fuerit; — quamquam nescio an etiam ii, quorum nulla in rem publicam merita extabant, simulatione quadam publica beneficii tribuendi causa bene meriti esse ferebantur. — Illuc pertinet titulus Atticus [CJA. II 168],[2]) qui, ut uberius hoc loco tractetur, dignus est. Extat enim et psephisma senatus et populi decretum de hac re: Mercatores Citiei primum a senatu ἔγκτησιν γῆς petunt ad aedem Veneris exstruendam. Senatus autem probuleumate non perscripto rem ad populum defert. Tum in comitiis Lycurgus orator, cum mercatores „ἔννομα ἱκετεύειν“ dicat, ut privilegium iis irrogetur, efficit. Quod num impunitate rogandi concessa factum sit, quaeritur. Quamquam autem petitio voce ἱκετεύειν significatur, id quod cum usu loquendi congruit, tamen ἄδειαν datam esse nullo verbo affirmatur. Sane quidem hic titulus non tabula publica Attica est, sed Citieos ipsos columnam statuendam curavisse Koehler probavit.[3]) At id non explicat, quare Citiei ἄδειαν decretam silentio praeterissent, si ea opus fuisset. Quam rem homines docti, qui de hoc titulo disputaverunt, non verbo attigerunt. Et Foucart quidem [l. l. p. 129] haec dicit: „L'autorisation accordée par un double vote du conseil et du peuple porte sur deux points: le premier est le droit d'acquérir et de posséder un terrain, droit qui n'appartenait à un étranger que par un décret public; le second est l'usage à faire du terrain et la fondation d'un temple consacré à une divinité étrangère.... “[4]) Sed hoc, mea quidem sententia, sine populi venia

[1]) Cf. Dem. XX 151. XXIII 123; Thumser: »de civ. Ath. mun.« p. 137 adn. 1; Büchsenschütz p. 41.

[2]) De hoc titulo plures iam homines docti disseruerunt: Hartel: »Stud.« pluribus locis: p. 37. 79—83. 148. 213 sq. 243; Koehler: Hermes V 352; Foucart: »des associations religieuses chez les Grecs« (Paris 1873) p. 128 sqq.

[3]) cf. l. l. p. 352; Hartel l. l. p. 37; »Wien. Stud.« I 276 sq.

[4]) cf. Schenkl: »Wiener Studien« II 212, qui haec dicit: »metoecis neque templa condere neque statuas ponere licebat, nisi venia a senatu populoque impetrata«, ad quam rem CJA. II 168 et 475 [continet autem hic titulus (475) senatus consultum de statua metoeco ponenda] laudat.

rogari non potuisset, nisi id accessisset, quod Citiei exteram religionem advehendo idem facturi erant, quod antea Aegyptii fecerant. Deinde si quidem ad fundi acquirendi rogationem ferendam ἄδειαν dari necesse non fuit, eam causam esse puto, quod in honorem deae rogatio lata est aut quod, cum antea Aegyptiis quoque ad templum Isidis deae erigendum locus concessus esset, ea Citieorum supplicatio (ἱκετεία) videri potuit „ἔννομος".[1]) Nihilo tamen secius Citiei quoque id privilegium non petunt, sed supplices orant;[2]) cuius rei duas potissimum invenio causas: alteram, quod inquilinis rogationes ferre ad senatum populumque omnino non licuit Athenis; alteram, quod inquilinos fundum acquirere et possidere lex vetuit. Verum ἀδείᾳ iis quidem opus non erat, quod agrum quendam ad rem sacram adhibendum acquirere volebant. Cuius rei analogia in promptu est: Apud Athenienses enim mulieres tantum usque ad modii pretium potestatem rei familiaris habuerunt; quin etiam mulieri ne donare quidem licuit sine tutoris auctoritate nec inter vivos nec mortis causa. Attamen dis immortalibus et temporibus et locis omnibus suo iure consecrationes feminae fecisse videntur.[3]) Eodem modo hac occasione Athenienses templi exstruendi potestatem dederunt in honorem deae. Sed quaerat quispiam, nonne vox ἱκετεύειν, quam in titulo, de quo agitur, legimus, ad ἄδειαν datam referenda sit. Quod ut illustrem, de verbi significatione pauca iam exponam, quoad ἱκετείας caerimonia ad ius publicum pertinet. Duae autem notiones hic distinguendae sunt: altera in usu est, si quis supplex (ἱκέτης) a populo petit, quod leges vetant (quod ubi fit, de ἀδείᾳ danda cogitandum est), altera, si quis petit, quod usu sancitur. Et illa quidem, quae propria est, notione adhibetur vox, si quis a populo gratiam petit, id est si quis in comitiis „ἱκετηρίαν θέμενος"[4]) impune verba facit, ut ἄδειαν rogationis ferendae impetret a populo, quae

[1]) Cf. Foucart p. 130. — De religionibus exteris apud Athenienses cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 402. II 147 sqq.; Lüders: »Die Dionys. Künstler« (Berol. 1873) p. 30. — Omnino hoc decretum a reliquis, quibus privilegium ἐγκτήσεως singulis hominibus defertur, secernendum est; cf. Schubert l. l. p. 42.

[2]) cf. Foucart l. l.

[3]) cf. accuratissimam huius rei tractationem apud Henricum Lewy: »de civili condicione mulierum Graecarum« (Vratisl. 1885) p. 15. 21 sqq., cuius verba exscripsi.

[4]) cf. Poll. VIII 96.

rogatio a lege quadam dissentit.[1]) Hac autem notione verbum ἱκετεύειν adhibetur, si quis a iudicibus aut a populo petit, quod quidem legibus non interdictum, immo vero usu sanctum fuit, cum concedere penes populum esset aut denegare.[2]) Ἱκετηρία autem nihil aliud nisi precibus pondus affert.[3]) Sed haec hactenus.

Aliter res se habuit, h. e. ἀδείᾳ rogatori nequaquam opus fuit, si praemii causa ἔγκτησιν populus Atheniensium decrevit. Nec raro Athenienses, sicuti aliae civitates, peregrinis,[4]) praesertim inquilinis, privilegium agros domosque in Attica possidendi psephismatis irrogaverunt.[5]) Formula autem psephismatum, quae in multis titulis extat, haec est: εἶναι δὲ αὐτῷ (-οῖς) γῆς ἔγκτησιν καὶ οἰκίας.[6])

[1]) Cf. Dem. XXIV 50 (in lege). ibid. 12; argum. II ad Dem. or. XXIV p. 695; argum. ad Dem. or. XXIV p. 694.

[2]) Quod ad alteram huius usus speciem attinet, verbum ἱκετεύειν plerumque cum vocabulo δεῖσθαι coniunctum et idem fere significans ab oratoribus Atticis saepissime usurpatur; cf. e. c. [Dem.] LVIII 3. 27; Dem. XXVII 68. XXI 7. XXIV 52. XLIII 84; Isocr. XV 321; Is. II 2. 44. VI 57. VIII 45; cf. etiam [Dem.] LIX 85. Quod ad alteram speciem attinet [cf. Foucart l. l. p. 130], in titulis quibusdam Atticis de hac re verba: ἔννομα ἱκετεύειν leguntur. Velut ius honorum quorundam posteris confirmandorum penes populum fuit [cf. Schubert p. 19], si igitur posteri eorum, qui honoribus affecti sunt, a populo petunt, ut privilegia tributa sibi confirmentur, »ἔννομα ἱκετεύειν« videntur, i. e. petitionem legitimam esse populus censet [cf. CJA. II 230 fr. b v. 16; de hoc titulo cf. Buermann: Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. X p. 353 sqq.]. Ab his verbis non multum differt, si dicitur: αἰτεῖσθαι κατὰ τὸν νόμον, id quod saepe in honorum decretis legitur. His enim verbis eorum hominum petitio significatur, qui bene de re publica meriti a populo privilegium petunt aut privilegium quoddam iam assecuti etiam aliud sibi tribui volunt.

[3]) cf. e. c. Aesch. II 15.

[4]) De hoc privilegio totis urbibus dato cf. Büchsenschütz p. 42; Schubert p. 47.

[5]) cf. Hermann: »Gr. Alt.« I § 116,4; Westermann: »de publ. Ath. hon.« p. 13; Schubert l. l. p. 41. Apud Pollucem VII 15 loco ἐγκτήσεως verbum ὠνήσεως legitur.

[6]) Titulos Atticos, qui huc pertinent, ex CJA. vol. II collatos affero: (CJA. II) 41. 44. 68. 91. 131. 139. 142. 145. 165. (168). 170. 171. 176. 186. 208. 209. 222. 282. 367. 369. 370. 380. 414. 423; cf. Ἀθήν. VI p. 136; Mitteil. d. deutschen archaeol. Inst. VIII p. 218 [CJA. II 550 extat decretum Delphorum, qui cum alia privilegia tum ἔγκτησιν tribuunt]; cf. Schubert l. l. p. 40. Cf. denique Bulletin de corresp. hell. 1888 num. III vs. 17 sqq. — Etiam δοκιμασία commemorari videtur; cf. Hartel: »Stud.« p. 270 sq.; Szántó l. l. p. 5; Schubert l. l. p. 45 sq. — Sola ἔγκτησις οἰκίας tribuitur e. c. CJA. II 42. 70. 121. 413.

De privilegio ἐγκτήσεως peregrinis, praecipue proxenis, irrogato[1]) praeclare egerunt Boeckh [„Staatsh. d. Ath." I 196 sqq.], deinde Schubert [„de proxenia Att."], nuperrime Monceaux [„Les Proxénies Grecques" (Paris 1885)]. Et Boeckh iam in quaestionem vocavit, utrum privilegium ἐγκτήσεως cum προξενίᾳ aut ἰσοτελείᾳ coniunctum fuerit necne. Mihi quidem haec duo privilegia non coniuncta videntur fuisse[2]) propterea, quod in decretis προξενίας plerumque ἔγκτησις disertis verbis enumeratur. Quamquam enim publici hospitii (προξενίας) privilegio irrogato non fuit, cur ἔγκτησις non daretur, tamen, ut ἔγκτησις separatim rogaretur, lex erat.[3]) Itaque in nonnullis decretis προξενίας additamentis diserte ἔγκτησις decernitur;[4]) contra in decreto, quo ἔγκτησις irrogatur, haec legimus: εἶναι δ' αὐτὸν πρόξενον κτλ.[5]) Quae cum ita sint, facile haec decretorum quorundam verba intellegi possunt: εἶναι δὲ αὐτῷ καὶ πρόσοδον πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον, ἐάν του δέηται (si quid opus sit vel, si quis aliud privilegium sibi irrogari velit).[6]) Difficilior res est, si in decretis προξενίας haec leguntur: εἶναι δὲ αὐτῷ καὶ γῆς καὶ οἰκίας ἔγκτησιν „κατὰ τὸν νόμον"; sed secundum ea verba, quae in titulo [CJA. II 423 vs. 5 sqq.] inveniuntur: δεδό[σθαι] [δὲ αὐτῷ κ]αὶ [πρ]οξε[ν]ί[αν] καὶ γῆς καὶ ο[ἰ][κίας ἔγκτησιν] αἰτησα[μέ]νῳ κατὰ τὸ[ν] [νόμον..... ad verba: κατὰ τὸν νόμον supplendum esse: „αἰτησαμένῳ" equidem censeo.[7])

[1]) Cf. Westermann l. l.; Tissot: »Des Proxénies Grecques« (Dijon 1863) p. 73 sq.; Szántó l. l. p. 44.

[2]) cf. Gilbert l. l. I p. 173, 2. II 386 sq.; Schubert p. 12. 14. 25; Koehler: Mitteil. d. dtsch. archaeol. Inst. VIII p. 220, 1; Foucart: Bull. de corr. hell. 1888 num. III p. 168; cf. etiam Dem. XX 133. — Monceaux l. l. p. 98, 6 aliter sentit.

[3]) De προξενίᾳ et πολιτείᾳ cf. Tissot l. l. p. 81 sqq.; Monceaux l. l. p. 59 sq. 100.

[4]) cf. e. c. CJA. II 41. 131; cf. etiam CJA. II 186. Ἔγκτησις sine προξενίᾳ, ut tituli docent, iam ante Euclidem bis donata est; cf. CJA. I 44, si quidem ex litteris tituli valde mutilati vs. 21 servatis: τησιν, iure verbum ἔγκτησιν restituitur, et certo in CJA. I 59. Post Euclidem ἔγκτησις saepissime tributa est; v. supra p. 73 adn. 6.

[5]) cf. e. c. CJA. II 44.

[6]) cf. CJA. II 41; cf. de hoc privilegio Schubert p. 33. 38; Monceaux p. 98. — In duobus titulis: πρόσοδος πρὸς τὸν πολέμαρχον καθάπερ τοῖς ἄλλοις προξένοις tribuitur [CJA. II 42. 131]; cf. Schubert p. 13, qui id non inepte explicat, sed rectius fortasse de hac re agitur: »Wien. Stud.« VII 51, 29 sq. 52 sq.; cf. etiam Monceaux l. l. p. 30. 91 sq. 95.

[7]) cf. CJA. II 438. 455; Schubert p. 47; aliter de hac re agit Monceaux p. 98, 6; cf. etiam Caillemer: »la naturalisation à Athènes« p. 17; Koehler: Mitteil. l. l.

Ut igitur paucis id, quod exposui, complectar: si quis peregrinus hospes publicus (πρόξενος) factus est, quamquam non iam hostis rei publicae putabatur, tamen, ut ἔγκτησιν a populo peteret, necesse erat, nisi ea statim in decreto προξενίας ei irrogata esset.[1])

Atque idem dicendum est de ἰσοτελείᾳ, quacum ἔγκτησιν non coniunctam esse Schubert [l. l. p. 52 sqq.] demonstravit.[2])

In titulis allatis nullum ἀδείας rogatori datae vestigium videmus propterea, quod privilegium ἐγκτήσεως praemii causa iis tributum est, qui bene de re publica meriti erant.

Item agrorum donatio, cuius pauca exempla extant,[3]) Athenis nisi ob merita publica non evenit.

2. Transeo ad aliud huius generis privilegium, quod verbis: πρόσοδος πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον significatur.

Privilegio enim opus erat Athenis, ut civibus exterarum urbium in senatu et in comitiis adesse liceret, id quod populus Atheniensium populiscitis non raro decrevit.

Antequam autem hanc ipsam rem exponam, ut de aliis quibusdam privilegiis breviter disputem necesse est: si cum populo aut de rebus civis alicuius ante negotia a prytanibus proposita aut de rebus programmate omnino non promulgatis agebatur.

Iulio Polluce quidem auctore [VIII 95 sq.] programma quattuor ordinariarum contionum certum et praefinitum fuit.[4]) Sed dubium non est, quin illis negotiis expeditis etiam de aliis rebus agi licuerit suo tempore programmate promulgatis[5]) aut ad senatum saltem latis.[6]) Atque etiam extraordinariarum contionum

---

[1]) Προξενίας privilegium praemium quidem, sed nihil aliud nisi titulus honorarius est [cf. Schubert p. 4], quocum neque ἔγκτησις [cf. CJA. II 41] neque ἀτέλεια [cf. CJA. II 91; Dem. XX 133] neque ἰσοτέλεια [cf. CJA. II 48] ipso iure coniunctae sunt; cf. Gilbert: »Staatsalt.« I 173; Schubert l. l. p. 12.

[2]) cf. CJA. II 413; »Wien. Stud.« VII 66; Monceaux l. l. p. 103.

[3]) cf. Büchsenschütz l. l. p. 63; Monceaux l. l. p. 37 et adn. 3. p. 98 sq.

[4]) cf. Ad. Reusch: »de dieb. cont. ord. ap. Athen.« in: »dissert. phil Argent. sel.« vol. III (Argent. 1880) p. 73 sqq., qui id falsum esse putat; sed Polluci hoc loco fides tribuenda est, dummodo ne ordinem contionum ab illo commemoratum rectum esse credat quispiam; cf. Gilbert I 282, 3; cf. etiam Schoemann: »Antiqu.« p. 226.

[5]) De programmate cf. Gilbert I 270. 282 sq. et adn. 3; Busolt § 189 p. 170. De hac re cf. Reusch l. l. III p. 71 sqq.; v. infra in libro alt. cap. II s. f.

[6]) cf. Perrot: »le droit public d'Athènes« p. 39.

negotia plerumque antea programmate promulgabantur. Tum secundum programma de rebus propositis actum est, ita quidem, ut rogationibus a praetoribus ad populum delatis nulla alia causa antecederet.[1]) Itaque si quis civium in comitiis ante negotia publica legitime constituta aut de rebus programmate senatus non promulgatis[2]) verba facere vellet de rebus privatis, id privilegio demum irrogato fieri potuit.[3]) Quo privilegio τὸ πρόγραμμα senatus, quod Ps.-Demosthenes [XXV 9] inter gravissima comitiorum fundamenta enumerat, non τὸ κύριον τῆς πολιτείας violatur, quam ob rem de ἀδείᾳ rogatori danda non cogitandum est. Huc pertinet id, quod Schoemann [„de com. Ath." p. 333] commemorat, quo loco haec dicit: „Apud Aeschinem [de f. leg. 15] legimus: expugnata a Philippo Olynthiorum urbe, cum simul cives quidam Attici Olynthi tunc forte degentes a Macedonibus capti essent, horum propinquos supplices in contionem prodiisse populumque orasse, ut illorum, qui capti essent, salutem curae sibi haberet." His autem, ait Schoemann [ibid. p. 334], beneficium aliquod a populo petentibus ἄδειαν dari necesse fuit, ut liceret iis verba in comitiis facere de rebus non propositis a prytanibus. Sed in hac re ἄδειαν rogandi non petitam esse iam ex eo apparet, quod ratio veniae dandae difficillima erat, res autem, de qua agebatur, differri non poterat. Accedit, quod hac occasione rogationes non latae sunt, sed cives quidam nihil aliud nisi omnibus precibus oraverunt populum, ut captivorum illorum salutis curam haberet, id quod supplicibus impune facere licuit. Supplicum

[1]) Cf. Busolt § 179 p. 163, 7.

[2]) quas Poll. VI 144 »ἀπρόγραφα« nominat; cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 382,6; Perrot l. l. p. 39, 2.

[3]) In multis titulis haec leguntur: καὶ εἶναι αὐτοῖς πρόσοδον πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον πρώτοις μετὰ τὰ ἱερά [Titulos huc pertinentes affert Hartel: »Stud.« p. 175 sq.; cf. Heyse: »de legationibus Att.« (Gotting. 1882) p. 59]. Eis, quibus hoc privilegium tributum erat, quotienscunque cum senatu et populo iis agendum erat, ad senatum populumque aditum sibi patefacere (πρόσοδον ποιεῖσθαι) licuit, ut de rebus suis referrent. Tum ex his decreti verbis: πρώτοις μετὰ τὰ ἱερά eorum res statim post sacra agendae erant [cf. Schubert l. l. p. 34]. Quae verba explicat Monceaux l. l. p. 31 sic: »après les cérémonies religieuses préliminaires«. Τὰ ἱερά autem non esse caerimonias sacras, quae uniuscuiusque contionis initio haberentur, probaverunt cum Hartel [»Stud.« p. 174] tum Schubert [l. l. p. 36. 37]; sed haec verba significare videntur »post actiones de rebus sacris« [p. 37]. Nam περὶ ἱερῶν actiones in programmate uniuscuiusque contionis positas fuisse statuendum est [cf. Schubert p. 36; »Wien. Stud.« I 289; aliter sentit de hac re Heyse p. 59].

autem ritu illos auxilium petere oportebat propterea, quod ratione non legitima petitio facta est[1]) vel, ut aliis verbis dicam, quod privilegio non dato de rebus non promulgatis verba illi fecerunt. Privilegii autem, de quo supra dixi, rationem hanc fuisse equidem censeo. Si quis civium, antequam in comitiis verba faceret, senatum adierat, ita ut a prytanibus introductus de rebus privatis ante negotia legitima[2]) et programmate promulgata agendi facultatem haberet, id privilegium probuleumate senatus rogatum προχειροτονίᾳ, ut opinor, concessum est;[3]) sin statim in comitiis aderat, ut aliquid a populo peteret, id supplici impune facere licuit. De ipsa re populus postea senatus probuleumate perscripto egit.

Quibus expositis nunc iam quaeritur, qualis eorum civium causa fuerit, qui senatus auctoritate omnino omissa, h. e. sine senatus probuleumate, rogationes tulerunt.

Inter omnes constat nihil licuisse Athenis ad populum deferre nisi quod antea a senatu pertractatum ac probuleumate instructum esset.[4]) Nam populus quidem summam potestatem tenuit, sed, ut Schoemanni verba usurpem [„de com. Ath.“ p. 158], „ne.. nimis libera esset et effrenata potestas demagogorum seditiosorumque hominum eloquentia in contionibus dominantium duo erant remedia a Solone sapientissime excogitata: alterum, ut, qui legem inutilem aut perniciosam [vel potius alii legi repugnantem[5])] tulisset, male rogatae legis, παρανόμων,[6]) accusari posset a quolibet cive...; alterum autem, ne quod psephisma a quoquam ad populum ferretur nisi comprobatum antea a proedris“ (vel potius a senatu)...[7]) Quare senatus convocavit contionem, convocatae, de quibus erat agendum, res proposuit si non semper, tamen plerumque[8]) probuleumate instructas easque arbitrio et

[1]) V. supra p. 72 sq. 73, 2.

[2]) Singulis hominibus de rebus privatis statim »μετὰ τὰ ἱερά« cum populo agendi privilegium populiscito delatum est; cf. Hartel: »Stud.« p. 176.

[3]) Idem de legatorum introductione coniecit Gilbert: Jahrb. f. klass. Phil. 1879 p. 237; Staatsalt. I p. 277, 1; cf. Heyse: »de legat. Att.« p. 59; aliter sentit Hartel: »Wien. Stud.« I 287.

[4]) cf. O. Miller: »de decretis Atticis quaest. epigr.« (Vratisl. 1885) p. 7.

[5]) cf. Gilbert I p. 284, 1.

[6]) Eadem γραφὴ παρανόμων constitutioni democraticae propugnaculo fuit; cf. Thuc. VIII 67. 68; Dem. XXIV 154.

[7]) Ordinem verborum exscriptorum consulto inverti. — De hac re in libro alt. cap. III copiosius agetur.

[8]) cf. Miller l. l. p. 7.

suffragio populi permisit. Saepe enim senatus satis habuit ante contionem programmate rogationes ad populum ferendas promulgasse et in ipsis comitiis, ut de iis rebus disceptaretur, curasse. Itaque si quis civium rogationem ad populum laturus erat, antea „πρόσοδον γράψασθαι πρὸς τὴν βουλήν“ [1]) necesse erat. [2]) Tum demum civi a senatu in contionem producto [3]) rogationem programmate promulgatam et probuleumate plerumque instructam in comitiis defendere licuit. Sin quis rogationem a senatu non promulgatam neque probuleumate comprobatam ad populum tulerat, παρανόμων eum accusandi unusquisque ἐπίτιμος potestatem habuit. [4]) Ad omnes sane rogationes in comitiis ex senatus consulto latas non solum additamenta rogare, [5]) sed etiam probuleumata reicere et aliter decernere populo licuit. [6]) Atque id quoque fieri potuit, ut novae rogationes in ipsis comitiis ad populum ferrentur, dummodo ad eas, de quibus agebatur, res pertinerent. [7]) Rogationes autem ad res in programmate promulgatas non spectantes neque probuleumate instructas in comitiis ferre licuisse nego; nec de venia danda hoc loco cogitari posse per se ipsum intellegitur. Nam is civis solus illegitima illa ratione rogationem fert, qui senatus auctoritate omissa illegitimam quandam rogationem facilius se perlaturum sperat, isque veniam — etiamsi de ea posset cogitari —

[1]) Cf. Dem. XXIV 48.

[2]) cf. »Wien. Stud.« VII 51; populus ipse πρόσοδον decernit homini privato e. c. CJA. I 31.

[3]) cf. And. de myst. 111; schol. ad Aristoph. pac. 905.

[4]) Velut Thrasybulum ab Archino παρανόμων accusatum esse legimus, quod absque senatus auctoritate rogationem ad populum tulisset; cf. Plut. vit. X orat. p. 835 sq.; Meier: »de bon. damn.« p. 121. Cf. etiam Dem. adv. Androt. orat.; Androtio enim rogationem senatus auctoritate neglecta apud populum pertulerat, sed paulo post in ius vocatus est.

[5]) cf. Thumser: »de civ. Ath. mun.« p. 142; Miller l. l. p. 43.

[6]) cf. Mitteil. d. dtsch. archaeol. Inst. VIII 213. 216; Busolt § 190 p. 172, 1.

[7]) Quod si fiebat, saepe (non semper, ut Hartel vult; cf. e. c. »Wien. Stud.« I 290) rem populus ad senatum reiciebat, ut probuleumate ille rogationem instrueret [cf. Gilbert l. l. I p. 278, 3; Busolt § 190 p. 172, 2]. Itaque id, quod L. Schmidt: »de auctorit. προβουλεύματος in republ. Athen.« (Ind. Lect. Marb. 1876/7) p. VI dicit: licuisse Athenis cuivis civi rogationes neglecto senatu ad populum ferre, dummodo populus, priusquam de re decerneret, eam ad senatum reiceret, ut is eam deliberaret iterumque populo proponeret [id quod Miller: »de decretis« p. 54 non probat], hoc modo commutandum puto, ut statuamus homini privato rogationis ad populum ferendae causa senatus probuleumate opus non fuisse in ea re, de qua forte ageretur in comitiis.

a populo petere ausus non esset, quoniam vera consilia protinus patefieri necesse fuit.

Sed ad rem propositam revertamur et de privilegio προσόδου disseramus, ac primum quidem de hoc privilegio legatis concesso.

Imprimis enim legatis exterarum civitatum, quarum res ab iis agerentur, permissum est, ut aditum ad senatum populumque haberent,[1]) ita quidem, ut iis statim post actiones de rebus sacris verba facere liceret.[2]) Ii autem legati, quorum civitatibus illud privilegium non irrogatum est, a prytanibus non sine ambagibus in senatum populumque introducti sunt.[3]) Quorum duo genera distinguenda sunt. Atque foederatarum quidem vel amicarum civitatum legati, aut si qui suorum negotiorum causa ex alia civitate Atheniensibus non infesta populum Atheniensium adire volunt,[4]) ubi Athenas venerunt, petunt a senatu, ut sibi aditum ad senatum populumque det. Quod si senatus populusque probavit[5]) eamque sententiam prytanes cum legatis communicarunt, statim legati senatum adeunt.[6]) Deinde introductis a senatu[7]) legatis facultas est in comitiis ad id destinatis[8]) cum populo agendi. In aliis autem comitiis id tum demum fieri potuit, cum populus iis psephismate privilegium irrogasset.[9]) Hostilium vero civitatum legati in senatu aut in comitiis adesse vel potius urbem intrare vetiti erant, nisi iis, ut opinor, fides publica[10]) data erat. Nam legati per se praecone non praemisso sacrosancti non fuerunt.[11]) Itaque cum civitas, quacum Atheniensibus

---

[1]) Cf. Heyse: »de legat. Att.« p. 71b sq.

[2]) cf. id, quod de verbis: »πρώτοις μετὰ τὰ ἱερά« exposuimus p. 76 adn. 3.

[3]) cf. Heyse p. 59 sq.

[4]) Inter hos nihil discriminis factum esse de hac re Heyse p. 63 putavit; sed pro certo id dici non potest. — Ceterum plerumque proxenorum erat legatos introducere; cf. Monceaux p. 109 sq.

[5]) Ex Gilberti sententia [I p. 277, 1] legatorum introductio probuleumate senatus rogata statim προχειροτονίᾳ concessa est.

[6]) cf. Heyse p. 60 sq. 71a.

[7]) cf. Aesch. de f. leg. 58; CJA. II 49. 51. 54; Thuc. V 45; Plut. Nic. X; Arist. Equ. 665 sqq.; Heyse p. 71; Busolt § 183 p. 166, 2.

[8]) cf. Poll. VIII 96; Heyse p. 64.

[9]) cf. CJA. II 164. 233.

[10]) De hac ἀδείας notione infra sub B 2b agetur; cf. Thuc. I 53; Dem. XIX 163; Busolt § 59 p. 55.

[11]) cf. Heyse p. 8; Busolt l. l.

pax non erat, Athenas legatos misit, praeco sacrosanctus praeit, qui cum Atheniensibus, certe cum senatu, „σπένδεται", i. e. libatione efficit, ut legatis libere urbem intrare liceat[1]), aut veniam legatorum mittendorum antea per caduceatores illa quidem petere solet.[2]) Senatui autem et comitiis interesse nisi ἱκετευόντων[3]) nomine vel sub tutela deorum iis non licet.

Aliam ob causam legatis Naucratiticis ἀδείᾳ opus fuisse puto, qui ab Atheniensibus petierunt, ut pecuniae redderentur, quibus mercatores Naucratitici essent privati. Quod in argumento II ad Demosthenis orationem XXIV (initio) his verbis traditur: Πολέμου τυγχάνοντος Ἀθηναίοις πρὸς βασιλέα, κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον ἐγράφη ψήφισμα σῦλα πλοίων πολεμίων εἶναι καὶ γίνεσθαι τὰ τιμήματα τῶν κλοπῶν δημόσια..........καὶ λόγων γενομένων τοῖς Αἰγυπτίοις πρὸς τὸν δῆμον καὶ ἱκετειῶν,[4]) οὐδὲν ἧττον ἐκρίθη τὰ χρήματα εἶναι δημόσια ὡς πολεμίων ὄντων τῶν Αἰγυπτίων. Quibus legatis pro contione dicentibus venia debitoribus fiscalibus remissionem petituris danda opus fuisse censeo, quoniam populus has pecunias iudicaverat publicas.[5]) Quod enim apud Dem. [XXIV 12] legimus:.... ὡς ἔθεσαν τὴν ἱκετηρίαν[6]) ὧν ἦν τὰ χρήματα ἄνθρωποι, ὡς ἀπεχειροτονήσαθ' ὑμεῖς μὴ φίλια εἶναι..., et simili modo in argum. I ad Dem. or. XXIV [p. 694]: εἶθ' οἱ Ναυκρατῖται μὲν ἐλθόντες Ἀθήναζε τὸν δῆμον ἱκέτευον,[7]) ὁ δὲ δῆμος ἔγνω πολέμια εἶναι τὰ χρήματα, καὶ μὴ δεῖν ἀποδοθῆναι τοῖς ἐμπόροις, ex his verbis sequi non potest, ut illae pecuniae tum demum publicae iudicatae sint, cum legati in comitiis eas repetituri essent. Quod iam antea psephismate factum esse in argum. II ad Dem. or. XXIV initio [p. 695] legimus, quare eas repetere non licuit. Venia igitur demum data legatis cum populo iterum de hac re agendi facultas fuit. Verba autem Demosthenis et scholiastae, quae supra dixi, ad eam contionem pertinent, quae de navibus iure belli captis iudicavit,[8]).

---

[1]) Cf. Dem. XIX 163; Heyse p. 58; cf. etiam Schoemann: »Gr. Alt.« II 7.

[2]) cf. Schoemann: »Antiq.« p. 368,2; Heyse l. l. p. 8.

[3]) De notione verbi v. supra p. 72 sq.

[4]) De verbis »λόγοι καὶ ἱκέτειαι« cf. id, quod de coniunctione verborum »ἱκετεύειν καὶ δεῖσθαι« exposui (p. 73 adn. 2); sed hoc loco, ut demonstrabo, de ἀδείᾳ data agitur.

[5]) quae reddendae non erant; cf. Dem. XXIV 50 (in lege).

[6]) v. supra p. 73 adn. 1.

[7]) cf. ibid.

[8]) quae fungebatur, ut lingua vernacula utar: »als Prisengericht«; de hac re cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 401.

et venia mercatoribus concessa de pecuniis publicis reddendis vel, ut aliis verbis dicam, de illegitima aerarii publici deminutione disceptavit. Haec quidem hactenus.

Alia ac legatorum causa inquilinorum[1]) videtur fuisse, quibus senatui et comitiis interesse non licuit.[2]) Quare, ne illud praecipuum civium ius nisi cum populi venia exercerent, iis interdictum erat.[3]) Saepe autem inquilinis et peregrinis bene de re publica meritis privilegium προσόδου πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον delatum est,[4]) ut sine populi venia de rebus suis in senatu et in comitiis agendi facultatem haberent. Quod privilegium cum peregrinis cuiusque generis tum maxime proxenis irrogatum est.[5]) Ac plerumque id factum est, ut inquilini et peregrini, quibus privilegium aliquod iam tributum erat, potestatem haberent etiam alia privilegia impetrandi, si iis digni essent.[6])

Quaerentibus nunc, quam ob causam rogatori utriusque privilegiorum, quae supra dixi, generis impunitate opus fuisset, nisi praemii causa illa tributa essent, id occurrit, quod rogatione τὸ κύριον violatum est.

Atque etiam eiusmodi rogationes, quibus τοῦ κοινοῦ illegitima deminutio fieret, impunitate actori non data ferre non licuisset, nisi praemii causa privilegium quoddam irrogatum esset, ad quod nunc iam nos vertamus.

3. Lex, quae Timocrateae [Dem. XXIV 45] inserta extat, ei, qui debitorum remissionem rogaturus esset, ἀδείᾳ opus fuisse nos docet. Quam legem non integram, sed nonnulla supplenda esse supra (p. 40 sq.) dixi — sive in eadem lege actum est[7]) sive separata lex fuit de remissione et pensionibus tributorum.

---

[1]) omnino peregrinorum, ut opinor; cf. p. 79 adn. 4.

[2]) quamquam delictorum indicia deferre et inquilinis et servis licuit, quam rem infra sub B 1 uberius exponemus.

[3]) cf. »Wien. Stud.« VII 51.

[4]) cf. CJA. II 41. 91. 115. 164. 209. 289; cf. etiam CJA. I 36. Decreto (CJA. II 42) πρόσοδος πρὸς τὸν πολέμαρχον hospiti publico conceditur, id quod et inquilinis quibusdam et omnibus proxenis privilegio irrogatur; cf. Schubert l. l. p. 13; »Wien. Stud.« VII 52 sq.; v. supra p. 74 adn. 6.

[5]) cf. Schubert p. 32—40. p. 76; Monceaux l. l. p. 98.

[6]) Simile quid haec verba: εἶναι δὲ αὐτοῖς καὶ ἄλλο εὑρέσθαι παρὰ τοῦ δήμου ἀγαθὸν ὅτου ἂν δοκῶσιν ἄξιοι εἶναι [cf. CJA. II 164. 207] significare mihi videntur; cf. Hartel: »Stud.« p. 241; Schubert p. 38.

[7]) Hae lacunae non demonstrant leges a falsario fictas esse, sed constat

Tributorum enim sociorum eandem causam fuisse quam debitorum publicorum censeo vel, ut accuratius sententiam explicem: sicut debitorum publicorum ita tributorum remissionem, nisi venia rogatori data esset, rogare non licuit.[1] Namque remissionem tributi aut pensiones (τάξεις)[2] per privilegium tantum sociis Atheniensium concessas esse constat, id quod duplici modo, ut opinor, fieri potuit, ita quidem, ut populus sollemni psephismate illud privilegium tribueret, aut in contione extraordinaria actori impunitate concessa tum demum in comitiis de remissione vel de pensionibus agere liceret. Et alteram, quam diximus, viam ingressos esse Athenienses remunerationis vel praemii tribuendi causa e. g. Methonaeis psephisma, quod extat [CIA. I 40], docet; alteram autem viam, si qua urbs solvendo non esset eiusque legati „ἱκέται“ aut alius quis pro illa beneficium remissionis tributi aut pensionum peterent.[3] Atque his quidem ἀδείᾳ opus fuisse pro certo habendum est. Nam sicut multae, ita sociorum tributa in reditus ordinarios rei publicae relata sunt et socii, qui tributa non pependerant, pro debitoribus publicis habiti.[4] Remissione igitur tributorum non secus ac pecuniarum rei publicae debitarum τὸ κοινόν illegitime deminutum est, id quod sine populi venia rogari non potuit. Etenim quamquam sociis Atheniensium de tributo, quod senatus populusque Atheniensium decreverat,[5] etiam in heliastico iudicio agendi

---

oratores saepe recitavisse eos tantum locos, quos suis consiliis accommodare possent; cf. Wachholtz: »de litis instrumentis« § 18 p. 33; Koehler: Hermes II 31. De simili re cf. Hofmann: »de iurandi formulis« p. 8.

[1]) cf. Busolt § 242 p. 215 adn. 9, qui ad hanc rem § 218 confert, ubi de remissione debitorum publicorum agitur, itaque is quoque non obscure probare videtur tributorum remissionem nisi cum populi venia rogare non licuisse.

[2]) De pensionibus concedendis cf. ea, quae supra s. II a (p. 41 adn. 3) exposui.

[3]) cf. [Dem.] LVIII 35, ubi de decreto, quod Automedon quidam in gratiam Tenediorum rogaverat, agitur; CJA. II 117 fr. b. vs. 13 sqq., ad quem titulum cf. Hauvette-Besnault: »Les Strat. Ath.« p. 135; cf. etiam [Dem.] l. l. § 37 sq.

[4]) Velut Harpocratio dicit: ἐκλογεῖς· οἱ ἐκλέγοντες καὶ εἰσπράττοντες τὰ ὀφειλόμενα τῷ δημοσίῳ. Ἐκλογεῖς autem ei magistratus sunt, qui tributa debita exacturi in urbes sociorum mittebantur; cf. de his Gilbert I p. 398, 4; Busolt l. l. § 242 p. 216, 2.

[5]) cf. Gilbert I p. 395 sqq.; Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 44; Busolt § 242 p. 215. Koehler quidem [»Urk. u. Unters.« (Berol. 1870)

facultatem fuisse verisimile est,[1]) tamen a senatu populoque et heliastis re iudicata, cum amplius provocationem (ἔφεσιν) fieri lex vetaret,[2]) vel deminutionem vel pensionem vel remissionem tributi, nisi venia rogandi data erat, sociis petere non licuit.[3]) Atque secundi foederis Atheniensium maritimi aetate eadem tributorum remittendorum ratio fuit. Illis enim temporibus cum φόροι vel potius συντάξεις[4]) psephismatis Atheniensium decretae essent, ut γραφῇ παρανόμων populiscita antiquarentur, fieri potuisse constat;[5]) at remissiones collationum ne tum quidem nisi cum populi venia rogare non licuisse arbitror. De harum igitur remissionibus aut pensionibus idem valuisse .existimo .quod de prioribus, quamquam hae sociorum pecuniae non in aerarium publicum Atheniensium, sed in aerarium sociale delatae sunt.[6])

4. Alia ac privilegiorum, quae supra dixi, ἀτελείας omnium vectigalium ac munerum et ἰσοτελείας peregrinis aut inquilinis datae[7]) condicio est, quae privilegia, quamquam huc non pertinent, tamen paucis attingere liceat.

p. 66 sqq.] tributum a senatu populoque et nomothetis (i. e. ab heliastis) decretum esse putat; sed primum tributum solum lege constitutum esse [cf. de hoc tributo Thuc. I 96] Busolt adnotat § 239 p. 212, 6; cf. etiam Koehler: »Urk. u. Unters.« p. 68; Schoell: Sitz.-Ber. d. K. Bayr. Acad. d. Wiss. 1886 p. 127 sq.

[1]) cf. Gilbert I 397; Busolt § 242.

[2]) cf. Dem. XXIV 50. 55. XX 147; cf. etiam CJA. I 37, 42; Gilbert I p. 387; Busolt l. l. adn. 11.

[3]) Fränkel cum l. l. p. 44 dicit: »Über einen Erlass des Tributes hat ...die Volksversammlung das Recht zu befinden, ohne dass eine Mitwirkung der Gerichte erforderlich ist; dies wäre aber unmöglich, wenn sie bei der Festsetzung concurriert hätten, denn niemals kann die Volksversammlung einen richterlichen Beschluss aufheben«, errare mihi videtur; nam populi contio sententias heliastarum, venia scilicet rogatori data, antiquandi potestatem habuit. Iudicium sane heliasticum remittendis tributis nequaquam interfuit; cf. Schoell l. l. p. 128 sq.

[4]) cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 320; Hauvette-Besnault p. 126, 3. Maiores civitates has collationes non pensitabant; cf. Busolt § 248 p. 222, 11.

[5]) cf. [Dem.] LVIII 37 sq.; Busolt § 248 p. 222, 5. Tributa, si a sociis soluta non erant, per vim coacta sunt; cf. Mitteil. d. dtsch. arch. Instit II 142 vs. 13 sq.; CJA. II 62; Gilbert I p. 417; Busolt l. l. adn. 8.

[6]) cf. Gilbert I p. 417, 4. Eodem etiam multae delatae sunt; cf. Busolt l. l. adn. 9. 10.

[7]) cf. Dem. XX 60; CJA. II 144. De ἀτελείᾳ cf. Westermann: »de publ. Ath. hon.« p. 6—12; Tissot l. l. p. 75; »Wien. Stud.« VII 64. — Immunitas

Ac primum quidem incertum est, num his privilegiis, quibus inquilini tributo illo anniversario, quod vocatur μετοίκιον, solvendo levantur, aerarii publici reditus ordinarii illegitime deminuantur. Nam μετοίκιον sicut omnia vectigalia non per magistratus rei publicae iussu atque nomine exactum esse, sed per publicanos, ad quos elocatum esset, Schenkl [„Wiener Stud." II 183 sq.] demonstravit; quam ob rem publicanos potius quam aerarium publicum iacturam fecisse verisimile est. Deinde autem nunquam fere inquilinis nisi praemii causa illa privilegia irrogata esse videntur,[1]) itaque re vera de ἀδείᾳ rogatori danda cogitari non posse opinor.

Idem dicendum est de civibus, qui sollemnium liturgiarum immunes facti sunt,[2]) cum horum quidem privilegio ordinarii rei publicae reditus nequaquam deminuti sint, et sicut inquilinis ita civibus tale quid ob nullam fere aliam rem nisi ob beneficia in civitatem collata[3]) datum sit.[4])

Nec προξενίας[5]) privilegium huius loci est, quae titulus tantum honorarius videtur fuisse.[6])

---

sacrorum (ἀτέλεια ἱερῶν) Athenis non fuit; ne Harmodio quidem et Aristogitoni tyranni interfectoribus, illam concessam esse Dem. XX 128 testatur; cf. Thumser: »de civ. Ath. mun.« p. 123 sq. — Utrum portorii aliorumque huiusce generis vectigalium immunitas Athenis honoris causa data sit necne, non satis liquet [cf. Westermann: »de publ. Ath. hon.« p. 7; imprimis Thumser p. 130 sq.].

[1]) cf. Schubert: »de prox. Att.« p. 59. 71. 74 sqq.; Westermann p. 8; Schenkl l. l. II 219; cf. exempla nonnulla decretorum, quibus ἀτέλεια concessa est: CJA. II 27. 121. IV 1, 27a; ἰσοτέλεια e. c. CJA. II 48. 413; cf. »Wien. Stud.« II 186 sqq.; VII 67 sq.; Foucart: Bull. de corr. hell. 1888 num. III p. 168; Gilbert I 173. — De immunitate proxenis concessa cf. Monceaux l. l. p. 99; »Wien. Stud.« VII 64 adn. 77.

[2]) cf. Dem. XX 25.

[3]) cf. Thumser p. 141.

[4]) Non secus e. c. Lacedaemonii optime tantum de civitate meritos homines hoc praemio donaverunt; cf. Thumser p. 111, 3.

[5]) Id privilegium e. c. immunitate minoris dignitatis fuit; cf. Thumser p. 136. Contra Monceaux l. l. p. 31 dicit de hac re: »les scoliastes placent toujours les proxènes, pour la condition légale, au-dessus des métèques et des isotèles.

[6]) Huc etiam »εὐεργέτου« titulus pertinet; de his cf. Westermann l. l. p. 29. 43; Gilbert I p. 173; Schubert p. 4. 8; aliter sentit Monceaux p. 14; cf. imprimis p. 56. 91. 97. 106. Hospites publicos τὸ μετοίκιον non solvisse ille quidem dicit (p. 95. 102), sed id tum demum fieri potuisse puto, cum iis ἀτέλεια data esset; ceterum cf. ibid. p. 99. Cum προξενίᾳ alia privilegia non coniuncta sunt ipso iure; v. supra p. 75 adn. 1.

Postremo qua de causa in privilegiis, quae hominibus optime de civitate meritis praemii causa data sunt, de venia rogatoribus impetranda cogitari non posse existimem, paucis explicare conabor. Atque primum populus, quotiens ἄδειαν decrevit, semper rem publicam in aleam magni periculi aut detrimenti dat. Sane quidem, si impunitatem rogationis cuiusdam ferendae ille dedit, id commodi sui causa fecit, sed praemia et honores tribuens non solum periculum non subit, verum etiam emolumentis quibusdam iam fructa est civitas, itaque nihil aliud nisi gratiam refert hominibus optime de civitate meritis. Sin autem is, cui praemium populus tribuit, eo indignus videbatur, γραφῇ παρανόμων privilegium ab illo abiudicare licebat.[1]) Deinde mos quidem fuisse videtur,[2]) ut iis, qui bene de re publica meriti honoribus ac praemiis digni viderentur, ea a senatu populoque peterent, quae petitio verbis: αἰτεῖσθαι κατὰ τὸν νόμον[3]) significari solebat; sed omnino a praemii vi abhorreret, si hominibus bene meritis, ut praemia impetrandi haberent facultatem, supplicum ritu ἄδεια petenda esset, qua re beneficiorum auctoribus (τοῖς εὐεργέταις) urbs esset privata. Liberalitatis denique famam Athenienses plurimi aestimasse Demosthenis in Leptinem oratio quodque orator ea effecit, demonstrare potest.[4]) Quodsi quis dicat dubitandum esse, num legibus de illis privilegiis tribuendis exceptio petitae impunitatis[5]) addita sit vel leges de hoc ἀδείας genere dando valuerint, ab eo equidem non dissentio. Sed id nullius momenti est, cum ea, quae protuli, maxima ex parte ad posteriora tempora pertineant. Illo autem tempore, quo nulla fere res publica in largiendis honoribus et praemiis effusior fuit quam Atheniensium, psephismata populi legibus superiora fuerunt simulque ἄδειαν saepius datam esse verisimillimum est, quam per leges cautum et provisum sit.

[1]) Id ex ἐγκτήσεως quidem decretis videtur colligendum; cf. Schubert l. l. p. 45 sq.; v. supra p. 73, 6. Idem de προξενίας privilegio valuit; cf. Monceaux l. l. p. 72; cf. etiam ibid. p. 54; Hyperid. fragm. 79. De ἀτελείᾳ autem id Demosthene rogatore institutum esse videtur; cf. Dem. XX 164.

[2]) cf. Thumser l. l. p. 137, 1; »Wien. Stud.« VII 64; Schubert p. 74 sq.; Hartel: »Stud.« p. 237; cf. etiam Buermann: Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. X p. 348. Utrum autem eiusmodi lex fuerit — id quod Hartel vult — necne, disceptare nolo.

[3]) v. supra p. 73 adn. 2; cf. Caillemer: »la naturalisation à Athènes« p. 17; cf. etiam Monceaux l. l. p. 71 sq.

[4]) cf. Monceaux l. l. p. 100. 117.

[5]) v. supra p. 7.

De venia magistratus accusaturis acquirenda.

Priusquam ad alteram huius libri partem transeam, rem quandam exponere in animo est, in qua, mea quidem sententia, de ἀδείᾳ danda cogitari non potest, quamquam Schoemann id videtur affirmasse. Agitur autem de potestate magistratus accusandi, de qua Schoemann [„de com. Ath.“ p. 229[1])] haec dicit: „Nemo.., ut videtur, magistratus accusari potuit propter delictum in fungendo munere sive contra ipsam rempublicam sive contra privatum aliquem commissum nisi cum populi venia.“ „Hoc ita esse“, adnotat Schoemann ad haec verba, „etiamsi nullis testimoniis probare possum, ipsum tamen per se verisimillimum videtur. Adde, quod apud Romanos quoque simile erat institutum“.[2]) „Sed in gravioribus delictis“, pergit ille, „quae ad summam rempublicam pertinerent, et extra ordinem persequenda viderentur, εἰσαγγελία ad senatum populumve[3]) deferebatur“.[4]) Quam sententiam Platner [„Proc. und Klagen bei d. Att.“ I 332 sqq.] refutabat, cui ego quoque assentiar, si quidem Schoemann verbis: „nisi cum populi venia“ ἄδειαν significare voluerit. Etenim magistratus Atheniensium iure Attico ministri tantum rei publicae vel populi sunt,[5]) qui ipse solus τὸ κύριον tenet, quare Aristoteles [Pol. VI 2 p. 1317 b] optimo iure dicit: τὸ τὴν ἐκκλησίαν κυρίαν εἶναι πάντων, ἀρχὴν δὲ μηδεμίαν μηδενὸς ἢ ὅτι ὀλιγίστων ἢ τῶν μεγίστων κυρίαν... et Demosthenes orator [III 30]

---

[1]) Cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 232.

[2]) Idem valuit apud Lacedaemonios, quorum summos magistratus (ἐφόρους) post absolutum demum munus in ius vocare licuit. Etiam religiosius Cretenses auctoritatem summorum magistratuum tuebantur: nam ex lege illa Gortyniorum nuper detecta (I 50—54) [cf. N. Rhein. Mus. XL suppl. p. 97, 1] cum cosmo, sive eius servus ab alio vindicabatur, sive ipse servum vindicaturus erat, non prius agere licuit, quam cosmus munere se abdicavisset.

[3]) cf. de hac re Busolt l. l. § 185 p. 167.

[4]) Huc referendus mihi videtur locus apud Lys. XIII 32: ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐκκλησία Μουνιχίασιν ἐν τῷ θεάτρῳ ἐγίγνετο, οὕτω σφόδρα τινὲς ἐπεμελοῦντο ὅπως καὶ ἐν τῷ δήμῳ περὶ τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν ταξιάρχων μήνυσις γένοιτο (περὶ δὲ τῶν ἄλλων ἀπέχρη ἐν τῇ βουλῇ μόνῃ γεγενημένη). Ad hunc locum Rauchenstein [ed. Lys. orat. sel.[7] (Berol. 1876)] haec adnotat: »Wenn für die Andern die nur vor dem Rat gemachte Anzeige genügte, so bedurfte es hinwieder der μήνυσις ἐν τῷ δήμῳ bei Magistraten, weil diese ohne Volksbeschluss nicht durften gefänglich eingezogen werden«; cf. etiam Frohbergeri adn. ad h. l.

[5]) cf. Perrot: »le droit public d'Athènes« p. 77 sqq.

populum: δεσπότην τῶν πολιτευομένων significat.[1]) Itaque si quis Atheniensium magistratus — qui hac re a magistratibus Romanorum multum differebant[2]) — accusare voluit, ei ἀδείᾳ opus non fuisse puto, quod accusatio magistratus cuiusdam τὸ κύριον populi, cuius ille non particeps est, non violat. E contrario, cum magistratus in administrando munere aut civibus aut rei publicae iacturam inferre posset, missis ambagibus eum accusare licuit. Tum nomen eius per εἰσαγγελίαν ad populum deferri lex iussit venia accusaturo non data, ut ipse Schoemann concedit, et eadem de causa in prima cuiusque prytaniae contione ἐπιχειροτονία magistratuum facta est.[3]) Atque etiam querelas (προβολάς) apud populum de magistratibus habere licuit, quo facto, ut de his rebus in heliastico iudicio disceptaretur, lex fuit.[4]) Itaque iam ex eo, quod civibus magistratus quosdam accusaturis non semper ἄδειαν dari necesse fuit, intellegi potest illam sententiam probandam non esse vel, ut aliis verbis utar, impunitate (ἀδείᾳ) magistratus accusaturis non opus fuisse ex iure Attico. At vero, num magistratum cuivis civi sine populi venia accusare licuerit, quaerat quispiam. Quod Lysiae verbis [XIII 32] docemur delationes στρατηγῶν et ταξιάρχων apud senatum factas non suffecisse, id quidem ita explicandum videtur, ut tunc de rebus gravissimis actum sit, quam ob rem indicium ad ipsum populum deferendum fuerit.[5]) Tamen primam actionem magistratibus semper fere in comitiis intendi necesse fuisse concedo. Ab hac igitur sententia, ex qua videtur magistratum non sine populi psephismate vel praeiudicio in heliastico iudicio accusare licuisse, non habeo, quod dissentiam.[6])

---

[1]) Cf. [Dem.] LVIII 55.

[2]) cf. de hac re Perrot l. l. p. 74—79. [Commentationem K. Fr. Hermanni: »quaestionum de iure et auctoritate magistratuum apud Ath. cap. II« (Heidelberg 1829) inspicere mihi non licuit].

[3]) cf. Busolt § 173 p. 154 sq.; cf. etiam Hauvette-Besnault p. 62; Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 380.

[4]) cf. Busolt § 192 p. 173.

[5]) cf. Busolt § 192 p. 173 et adn. 5.

[6]) Idem dicit Lipsius: »Att. Proc.« p. 337; cf. etiam Schoemann: »Antiqu.« p. 232. — Alia magistratuum in manifesto scelere deprehensorum condicio videtur fuisse, quos per ἔνδειξιν vel per ἀπαγωγήν accusare licuisse verisimile est. Id quidem de prytanibus [de his cf. Arist. Pol. III 11 p. 1282a; Lyc. adv. Leocr. 79; Hermann: »Gr. Alt.« I[5] 125,4; Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 22] officiorum immemoribus valuit; cf. Dem. XXIV 22 (in lege); cf. etiam titulum Atticum CJA. I 37, ubi vs. 25 sqq. eiusmodi prytanibus multa statuitur.

B. De impunitate, quae non ad rogationes quasdam ferendas, sed sua ipsius causa petitur.

1. De ἀδείᾳ (impunitate) danda μηνυταῖς i. e. iis, qui sceleris cuiusdam ipsi affines delaturi sunt socios.

Multis seditionibus civilibus perterritus populus Atheniensium id potissimum sibi agendum esse intellexit, ut constitutioni rei publicae conservandae omni modo consuleret. Itaque ut rerum publicarum commutationes, omnino perduelliones nascentes comprimi possent, in universum: ut gravia crimina publica, quae differri non possent, cum de iis certae leges desiderarentur, protinus ad populum deferrentur, ea, quae εἰσαγγελία vocatur, actio instituta est.[1]) Atque publico iure Attico eius quidem actionis intendendae nemo nisi civis Atticus — et is tantum, qui integra civitate (ἐπίτιμος) erat — ius potestatemque habuit, sed indicia nonnullorum delictorum etiam inquilinis peregrinisque et servis ad senatum aut contionem populi deferre licuisse auctores tradunt.[2]) Quod indicium voce μηνύσεως significatur, quae ab εἰσαγγελίας actione, h. e. a delatione, diligentissime distinguitur, quamquam non pauci scriptores duorum verborum notiones confundunt.[3]) In quibus indiciis deferendis auctores saepe ἄδειαν datam comme-

---

[1]) Cf. Perrot: »le droit public d' Athènes« p. 34. 321 et adn. 2; Gilbert: »Staatsalt.« I passim, imprimis p. 289 sqq.; Busolt: »Die griech. Altert.« § 208 p. 185.

[2]) cf. Andoc. de myst. pluribus locis: e. c. § 15; Thuc. VI 27. — Delationes aut indicia ad senatum ferri solebant; cf. e. c. Arist. Equ. v. 300; Schoemann: »Gr. Alt.« I 397; Busolt § 182 p. 165, 1. § 185 p. 167.

[3]) Praeclare de hac re egit Schoemann: »de com. Ath.« p. 221 [cf. eundem: »Gr. Alt.« I 397], qui »μήνυσιν« vertit vocabulo indicii, »εἰσαγγελίαν« delationis. Εἰσαγγελίαν intendit civis, μήνυσιν facit servus aut peregrinus aut civis criminis delati socius; cf. Meier: »de bon. damn.« (p. 134) not. 445; Platner: »Proc. u. Kl.« I 353 sqq.; Busolt § 208 p. 185.

morant, et quaeritur ante omnia, quid haec ἄδεια significaverit in iure publico Attico. Atque Hermann quidem [„Gr. Alt.“ I⁵ 133, 3][1]) opinatus est servis ac peregrinis in eiusmodi causis, quas diximus, veniam vel impunitatem publice datam esse, ut iis verba apud populum facere liceret. Nam reapse et peregrinos, qui, antiquissimis saltem temporibus, usque adeo hostes[2]) rei publicae habiti sunt, ut res eorum archonti polemarcho[3]) curandae traditae essent, et servos apud Graecos — non aliter atque apud Romanos — negotiorum publicorum participes esse vel apud populum verba facere lex vetabat, cum comitiis interesse nemini nisi civibus, qui integra civitate fruerentur, licuisse satis constare videatur.[4]) Nihilo tamen secius apud Ps.-Demosthenem [LIX 90] haec legimus: τοὺς δὲ πρυτάνεις κελεύει τιθέναι τοὺς καδίσκους ὁ νόμος.... πρὶν τοὺς ξένους εἰσιέναι καὶ τὰ γέρρα ἀναιρεῖν, ex quo loco Schoemann quidem [„de com. Ath.“ p. 80 adn. 33][5]) coniecit „ex more peregrinis ad finem comitiorum ceteris rebus peractis aditum permissum esse.“[6]) Atque etiam haec apud Demosthenem [IX 3]

[1]) Cf. Paulyi: »Real-Encycl.« VI 1 p. 1092. I 1 p. 168; Westermann: »de publ. Ath. hon. ac praem.« Addenda ad § 1 p. 6 post v. 7; Caillemer in »Dict. des antiqu.« I p. 66 sq.; Perrot l. l. p. 321 (cuius sententia testimoniis veterum non comprobatur).

[2]) De huius verbi notione principali cf. Varro L. L. V 1,3; Cic. Offic. I 12, 37.

[3]) cf. Poll. VIII 91; Harp. s. v. πολέμαρχος; v. infra s. B 2b α. Quod antiquorum temporum institutum etiam posteriore aetate valuit; cf. Busolt § 49 p. 46.

[4]) Τοὺς ἐκκλησιάζοντας ἐξετάζειν inter alia lexiarchorum eorumque XXX administrorum munus erat; cf. Poll. VIII 104; Perrot l. l. p. 44 et adn. 1; Busolt § 189 p. 170, 7. — Agorato apud Lys. XIII 73 id crimini datur, quod, cum civis non esset, tamen iura civium exercuit: τὸ δικάζειν καὶ τὸ ἐκκλησιάζειν καὶ τὸ γραφὰς γράφεσθαι. — Ne isoteles quidem comitiis interfuerunt; cf. Schenkl: »Wien. Stud.« II 224.

[5]) cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 384; cf. etiam Mnem. n. s. XV p. 27 sqq.

[6]) Fortasse hoc loco, quo de civitate peregrinis danda agitur, non quilibet peregrini promiscue dicuntur, sed novi tantum cives, qui δημοποίητοι vocantur; hi enim, antequam populus in maximo comitiatu civitatem decrevisset, nondum cives, sed peregrini erant. At id non certum est. Nuperrime Valeton: Mnemos. l. l. aliter et sagaciter ille quidem de hac re egit. — Nequaquam servis licuit comitiis interesse [cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 352, 6]; Menandri verbum (cf. Meineke: Fragm. comic. Gr. vol. IV p. 181) memoriae proditum est:

....Μεταδίδου παῤῥησίας (sc. τῷ δούλῳ),

leguntur: ὑμεῖς τὴν παῤῥησίαν ἐπὶ μὲν τῶν ἄλλων οὕτω κοινὴν οἴεσθε δεῖν εἶναι πᾶσι τοῖς ἐν τῇ πόλει, ὥστε καὶ τοῖς ξένοις καὶ τοῖς δούλοις αὐτῆς μεταδεδώκατε, καὶ πολλοὺς ἄν τις οἰκέτας ἴδοι παρ' ὑμῖν μετὰ πλείονος ἐξουσίας ὅ τι βούλονται λέγοντας ἢ πολίτας ἐν ἐνίαις τῶν ἄλλων πόλεων, denique Ps.-Demosthenes de solis peregrinis haec dicit [LVIII 68]: ...ὥσθ'... μηδ' ἐλπίδα ἡμῖν εἶναι μηδεμίαν τοῦ μετασχεῖν τῆς καὶ τοῖς ξένοις δεδομένης παῤῥησίας. Sane quidem Ps.-Xenophontis [de rep. Ath. I 12] verba: ἰσηγορίαν καὶ τοῖς δούλοις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους ἐποιήσαμεν καὶ τοῖς μετοίκοις πρὸς τοὺς ἀστούς[1]), in falsum aucta esse ex consilio libelli videtur colligendum. Verumtamen Demosthenes, etiamsi plus dixerit [l. l.], quam veritas patitur, satis dilucide affirmat Athenis servis ac peregrinis facultatem aliquam verba faciendi fuisse.[2]) Ex his igitur, quae protuli, sequi mihi videtur, ut Athenis nec peregrinis nec servis ἀδείᾳ opus fuerit in indicandum delictum. Immo sicut civibus criminis cuiusdam affinibus, ita peregrinis et servis indicia deferre licuit vel potius, ut equidem opinor, ut cives et peregrini et servi delicta indicarent, populus occasione data decrevit.[3]) Hic dicat quispiam hanc indicandi facultatem impunitate demum publice data illis hominibus fuisse. At id a vero plane dissentit, cum et peregrinis et servis vel iniussu populi supplicum ritu in-

---

Βέλτιστον αὐτὸν τοῦτο ποιήσει πολύ (Stob. floril. LXII n. 27), ex quo servis παῤῥησίαν non fuisse patet. Tamen ad publica sacra et festa deorum servis aditus erat [cf. Busolt § 12 p. 12, 14. § 150 p. 136; cf. etiam Schoemann: »Gr. Alt.« I 352, 8; Büchsenschütz: »Bes. u. Erw.« p. 149, 3] itemque peregrinis [cf. Schenkl: »Wiener Stud.« II 212]. — De metoecis aliqua ex parte sacrorum publicorum participibus cf. Schenkl l. l. p. 204 sqq.

[1]) Schenkl: »Wiener Stud.« II 182, 40 ad hanc rem laudat: Ἀθην. πολιτ. I 10—12 et haec adnotat: »quo loco scriptor, etsi optimatium fautor, tamen ἰσηγορίαν inquilinis datam ab amicorum opprobriis defendit«; cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 351, 2; Büchsenschütz p. 154.

[2]) cf. Plat. Gorg. p. 461e; Schenkl: »Wiener Stud.« II 182 adn. 40; Busolt § 150 p. 136.

[3]) cf. Thuc. VI 27, 2. — Si Menon, Phidiae μηνυτής, civis fuerit Atticus, eum propterea supplicem adisse populum (cf. Plut. Pericl. XXXI) puto, quod, cum populus edictum, quo indicibus ἄδεια daretur, nondum proposuisset, Menon indicium delaturus impunitatem antea acquirere voluit, quam omnes indices supplices peterent necesse fuit. Ἀδείᾳ autem illi opus erat, quod criminis socius fuit; nam indices, ut postea demonstrabo, criminis delati affines habiti sunt.

dicia facere licuerit. Quoquo modo autem res se habet, magnum utique discrimen est inter liberam verba faciendi aut per εἰσαγγελίαν accusandi potestatem et indicii deferendi facultatem[1]) vel, ut aliis verbis dicam, aliud est indicare, aliud accusare; illud primo cuique, hoc civibus solis facere licuit Athenis.

Hac vero occasione rem, quam Schoemann [„de com. Ath.“ p. 333] ex Aeschine depromptam affert, examinare liceat, quamquam huius loci non est, ut demonstrabo. Agitur enim de potestate accusandi servis danda, quae ἄδεια, si patuerit servis in iure Attico, ad priorem commentationis partem pertineat.[2])

Aeschines [I 60] narrat Pittalacum quendam, servum publicum, cum ab Hegesandro et Timarcho gravissimis affectus esset contumeliis, supplicem in ara Matris Deorum[3]) consedisse, „ut videlicet“, ut ait Schoemann, „querelam ad populum deferret eiusque beneficio ulcisceretur homines potentes, quos in iudicio persequi neque facile sibi neque tutum existimabat.“ Nam Athenis etiam τοὺς ὑβρίζοντας εἰς τοὺς δούλους, dummodo ne hi servorum domini essent, in ius vocare licuit,[4]) quare Aeschines [I 62] de Pittalaco dicit: βαρέως δὲ φέρων τὴν ὕβριν αὐτῶν ὁ ἄνθρωπος δίκην ἑκατέρῳ αὐτῶν λαγχάνει. Quaeritur autem, num servi iure Attico in hac re cive aliquo vel potius domino[5]) usi sint patrono. Quod ita fuisse

---

[1]) Itaque Meier: »de bon. damn.« p. 135 adn. 445 haec dicit: »Verba [apud Andoc. de myst. 20: ὁ γὰρ νόμος οὕτως εἶχεν κτλ.] satis arguunt non hic de accusatore agi (εἰσαγγείλαντι), sed de indice (μηνυτῇ) longe ab accusatore diverso; cum accusare quidem nisi civi ἐντίμῳ nemini liceret, index autem et peregrinus et servus esse posset«...; cf. Lipsius: »Att. Proc.« p. 330. 751; Platner l. l. I 91. 353 sq. [Id, quod Perrot p. 321 dicit, a vero abhorrere adnotavi p. 89,1].

[2]) Sed num ea unquam data sit, dubitari potest.

[3]) v. de hac re in libro alt. cap. IV.

[4]) cf. Aesch. I 15. Explicat id orator § 17 his verbis: ..βουλόμενος (sc. ὁ νομοθέτης) ἡμᾶς ἐθίσαι πολὺ ἀπέχειν τῆς τῶν ἐλευθέρων ὕβρεως προσέγραψε μηδ' εἰς τοὺς δούλους ὑβρίζειν. Cf. Hyper. apud Athen. VI 266 F: ἔθεσαν οὐ μόνον ὑπὲρ τῶν ἐλευθέρων, ἀλλὰ καὶ ἐάν τις εἰς δούλου σῶμα ὑβρίσῃ, γραφὰς εἶναι κατὰ τοῦ ὑβρίσαντος; Lipsius: »Att. Proc.« p. 394 sqq.; cf. etiam Dem. XXI 47; [Xen.] de rep. Ath. I 10; Schoemann: »Gr. Alt.« I 351, 5; Büchsenschütz p. 151 sq.; Gilbert I 164, 4; Busolt § 150 p. 136, 4.

[5]) Nam dominus in omnibus rebus servi patronus fuit; cf. Dem. LIII 20; Antiph. de caede Herod. 48; Gilbert I p. 164, 4; Lipsius: »Att. Proc.« p. 749—752; Büchsenschütz p. 148; Busolt § 12 p. 12. § 150 p. 136.

Platnerum secutus[1]) equidem opinor, quam ob causam Aeschines non accurate rem exposuisse videtur.[2]) Pittalaci autem dominus fuit res publica ipsa, itaque servus populum „ἱκέτης" adiit, ut is, vel potius polemarchus, cuius in tutela servi publici[3]) erant, maleficii rationem ab Hegesandro et Timarcho reposceret, nisi forte ipsi,[4]) venia scilicet data, illos homines in ius vocandi facultas facta esset.[5]) Etenim quin ἀδείᾳ servo cuique, si ipse civem accusare vellet, opus fuerit, vix dubitari potest. Sane quidem servis (et peregrinis) „ἐξουσία" quaedam verba apud populum faciendi Athenis fuerit,[6]) nequaquam vero potestatem contionandi et accusandi habuerunt,[7]) a quo accusandi iure diversissima est indicii deferendi facultas; „denn", ait Platner [„Proc. u. Kl." I 354], „der Denuntiant, welcher ein begangenes Verbrechen zur öffentlichen Kenntniss brachte, trug auf keine Strafe an und verband demnach mit seiner An-

[1]) Cf. »Proc. u. Kl.« I 91.

[2]) Sed si ab ipso servo sine populi venia civem in ius vocatum esse statuendum esset, id contra leges factum esset. Atque illegitimi aliquid Athenis non raro evenisse notum est. Nec secus a metoecis Atticis in ius vocatos esse cives narrant scriptores, qua in re ne uno quidem verbo patroni eorum commemorantur. Sed id quoque, si res ita se habuisset, contra leges factum esset; cf. de hac re »Wien. Stud.« II 176 sqq.; VII 53 sq. Heffter aliter de hac re sentit: »Die Ath. Gerichtsverf.« p. 96; cf. Lipsius l. l. p. 752,17; Schoemann: »Gr. Alt.« I 352.

[3]) Haec Perroti sententia verisimillima mihi videtur; cf. Perrot: »le droit publ.« p. 261; Büchsenschütz p. 167

[4]) De meliore servorum publicorum condicione et de praecipuo iure, quo hi Athenis fruebantur, cf. Lipsius l. l. p. 752; Schoemann: »Gr. Alt.« I 354. Sed id, quod Büchsenschütz dicit (p. 167): »es ist wahrscheinlich, dass ihnen (sc. den Staatssklaven) in Bezug auf selbständige Führung von Processen Vorzüge vor den Privatsklaven gewährt waren«, a vero abhorret. Nam illorum dominus res publica est, cuius vice in his rebus polemarchum functum esse verisimile est.

[5]) Ceterum cum ille sua sponte de ara surgeret, in deorum tutela, qua supplex fruebatur, esse desiit; cf. Lys. XIII 29.

[6]) Quamquam equidem puto eam facultatem in indiciis deferendis versatam esse; et si hac occasione tormenta adhibita sint [v. paulo infra p. 96 adn. 6], indicium ab his factum idem valuerit ac testimonium eorum, ad quod dicendum ἀδείᾳ servis non opus erat.

[7]) cf. Lys. XIII 73. XXVI 2. Immo ne testes quidem servi produci poterant, nisi in caedis causa; in aliis causis testimonium servorum nisi tormentis adhibitis nihil valet; cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 189; »Gr. Alt.« I 352; Lipsius: »Att. Proc.« p. 875 sq.; Büchsenschütz p. 145; Gilbert I p. 164; Busolt § 12 p. 12, 10. § 150 p. 136. — Pro servo ut dominus, pro peregrino

zeige kein Klaggesuch. Er hatte daher die Obliegenheiten eines Klägers: Entrichtung der Gerichtsgelder, Fortsetzung des anhängig gemachten Processes und eine gerichtliche Ausführung seiner Anschuldigungen nicht auf sich, noch auch die Nachteile zu befürchten, welche den sachfälligen Ankläger trafen." Haec civium iura et honores erant, quibus nec servi nec peregrini sine populi venia uti potuerunt. Sed si forte populus Pittalaco veniam dederit, ipse servi publici exstiterit patronus, eo quidem consilio, ut possessionem suam tueretur. Si enim quis servum violabat, domino eum accusare licuit.[1]) Alia autem fuit causa eorum servorum, qui supplices orabant, ut liberarentur a dominis. Servis enim, qui saevius crudeliusque tractabantur, populus permutationem dominorum vendendo concessit.[2]) Qua in re de ἀδείᾳ servis danda non cogitandum est. Namque servus ex iure Graecorum (et Romanorum) non persona fuit, sed res eius, qui illum emerat.[3]) Populo autem inter dominum eiusque rem iudici existere non licuit.[4]) Qua igitur de causa in hanc rem se interposuerit po-

---

et metoeco patronus in omnibus et publicis et privatis negotiis intercederet, lex fuit. Sed, ut ait Schenkl in »Wien. Stud.« II p. 179: »legi suffecisse putabatur metoecus, si in libellis vel ceteris litteris forensibus suo ipsius nomini patroni praescripsisset nomen (id quod verbo προγράφειν significatur). Quod si fecerat, tum aut ipse causas agere vel sua gerere poterat negotia aut alius cuiusdam praeter patronum civis in eis administrandis uti auxilio«. — De meliore condicione, qua inter peregrinos metoeci Athenis fruebantur, cf. Schenkl: l. l. p. 213; cf. etiam »Wien. Stud.« VII 53.

[1]) cf. Busolt § 12 p. 12, 9.

[2]) cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 188. — Asyla servorum nimis aspere tractatorum a dominis et vexatorum fuerunt Athenis: τὸ Θησεῖον et τὸ τῶν Ἐριννύων ἱερόν; cf. Gilbert 1 p. 165, 1; Büchsenschütz p. 152; Busolt § 12 p. 12. § 150 p. 136. Utrum lex fuerit, ut ii servi venditarentur, an populus misericordia commotus id concesserit, disceptandum non est; cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 188; »Gr. Alt.« I 351; Büchsenschütz p. 153; Gilbert I p. 165, 2; Lipsius: »Att. Proc.« p. 180. 625 sqq.; Busolt § 12 p. 12. § 150 p. 136. De simili Cretensium instituto in lege Gortyniorum commemorato cf. N. Rh. Mus. XL suppl. p. 95 et adn. 66.

[3]) cf. Arist. Pol. I 4 p. 1254a; Oncken: »Staatslehre« II 89 et adn. 1; Büchsenschütz p. 142 sq. 150; Busolt § 12 p. 11.

[4]) Sane quidem dominus vitae necisque potestatem in servos non habuit, sed morte nisi per iudices servus puniri non potuit; cf. Heffter l. l. p. 94; Schoemann: »Gr. Alt.« I 351; Büchsenschütz p. 150, 6; Gilbert I p. 165; Busolt § 12. § 150. Tamen si dominus servum suum occidisset, tantum numen divinum scelere violatum expiare fas erat; cf. Antiph. VI 4; Paulyi: »Real-Encycl.« VI 1 p. 1091; Büchsenschütz p. 151.

pulus, quaeras. Fecit id populus religione motus. Antiquissimorum enim temporum civitates cum societates publicae tum sacrae fuerunt, quae eosdem deos colebant. Cuius congregationis et coniunctionis in re publica populari sacerdos maximus populi contio est, quae non modo ius humanum sed etiam ius divinum tuetur. Inter praecepta autem Iovis est hoc, ne supplex[1]) violetur; itaque si quis in tutela Διὸς ἱκεσίου est, populum in eum id adhibere, quod Graeci voce αἰδοῦς significant, religio est.

Sed ad rem propositam revertamur.

Quoniam demonstravimus (p. 90) ἄδειαν, cuius in indiciis deferendis scriptores mentionem faciunt, non significare potestatem apud populum verba faciendi vel indicandi delicti publice datam, ad aliam rem illa pertineat necesse est. Ac Thumser quidem [„de civ. Ath. muneribus“ p. 21], qui primus de hac re fusius egit, demonstrare est conatus populum illis hominibus impunitatem delicti commissi largitum esse, postquam Blass Goetzi commentationem [„der Hermokopidenprocess“ in Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. VIII p. 535 sqq.] recensens [„Jen. Lit.-Ztg.“ 1877 p. 154] Hermanni et Goetzi errorem animadvertit.[2]) Atque Meier [„de bon. damn.“ p. 135 adn. 445] iam rectum intellexit, quod his verbis dixit: ...„cum ...index ..criminis socius esse posset, cui, si vera indicasse iudicetur, ἄδεια i. e. impunitas dabatur.“ Postremo autem rem recte exposuit Lipsius [„Der attische Process“ p. 330].[3]) Sed ut res disceptetur, accuratius in nonnullos locos huc pertinentes inquirere mihi in animo est.

Ἀδείας enim illius exempla non pauca inveniuntur apud oratores Atticos, praecipue apud Andocidem in oratione de mysteriis habita. Ubi (§ 11) Pythonicus quidam in comitiis

[1]) De supplicibus cf. e. c. Thuc. IV 98. De asylorum sanctitate cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 376; in universum cf. de asylis: Caillemer in »Dict. des antiqu.« I 505 sqq. s. v. ἀσυλία.

[2]) Blass l. l. haec dicit: »Eine Ungenauigkeit andrer Art ist p. 553, 5: ‘Freunde (id erratum typographicum corrigendum est verbo: »Fremde«) und Sklaven bedurften, wenn sie die Anzeige von einem die Sicherheit des Staates bedrohenden Verbrechen zu machen hatten, dazu der ἄδεια.’ Doch nur insofern sie sich selbst als beteiligt angaben, und diese ἄδεια war dem Bürger Andokides bei seiner Anzeige nicht minder nötig«.

[3]) cf. Frohbergeri adnot. ad Lys. XIII 55 [Frohberger ed. Lys. orat. sel. vol. I² (Lips. 1880)]; cf. etiam ea, quae Valeton: Mnemosyne n. s. XV p. 2 de hac re breviter adnotat.

enuntiat Andromachum servum in Alcibiadem indicium facturum mysteriorum laesorum, si ἄδειαν impetraverit. Atque ἀδείᾳ data Andromachus indicium defert. Quo loco orator his verbis utitur[1]: ...καὶ ἐὰν ψηφίσησθε ἄδειαν[2]) (ᾧ) ἐγὼ κελεύω, θεράπων ὑμῖν ἐνθάδε ἑνὸς τῶν ἀνδρῶν ἀμύητος ὢν ἐρεῖ τὰ μυστήρια· εἰ δὲ μή, χρῆσθε ἐμοὶ ὅ τι ἂν ὑμῖν δοκῇ, ἐὰν μὴ τἀληθῆ λέγω. Quodsi ex his tantum, quae protuli, verbis colligenda esset notio ἀδείας, non haberem, quod Hermanni[3]) sententiam non probabilem existimarem. Quod etiam dilucidius fiet, si addideris, quae apud eundem oratorem (§ 12) leguntur: ἐπεὶ δὲ ἐψηφίσαντο αὐτῷ τὴν ἄδειαν, ἔλεγεν ὅτι ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Πουλυτίωνος γίγνοιτο μυστήρια.[4]) Verum haec Hermanni sententia verbis redarguitur,[5]) quibus vim legis ad indicia facienda spectantis Andocides exponit (§ 20): καὶ ὁ πατὴρ ἐπείσθη ἀγῶνα τοιοῦτον ἀγωνίσασθαι, ἐν ᾧ δυοῖν τοῖν μεγίστοιν κακοῖν οὐκ ἦν αὐτῷ ἁμαρτεῖν; ἢ γὰρ ἐμοῦ δόξαντος τὰ ὄντα μηνῦσαι κατ' ἐκείνου ὑπ' ἐμοῦ ἀποθανεῖν, ἢ αὐτῷ σωθέντι ἐμὲ ἀποκτεῖναι. ὁ γὰρ νόμος οὕτως εἶχεν· εἰ μὲν τἀληθῆ μηνύσειέ τις, εἶναι τὴν ἄδειαν, εἰ δὲ τὰ ψευδῆ, τεθνάναι. Dilucide igitur haec lex praecipit, ut ἄδεια i. e. impunitas indici (μηνυτῇ) detur, ea quidem condicione, ut verum sit, quod dixerit, sin aliter, ut morte puniatur. Atque etiam Ps.-Lysias [VI 23] idem dicit: ἐκ δ' οὖν τούτου τοῦ

---

[1]) Ed. Blass.

[2]) Hoc loco articulus vocabulo ἀδείας deest, qui huic nomini saepe significanter additur. Apud Andocidem usus incertus est (cf. de myst. 12 et 15); in titulis Atticis (v. supra p. 52 sq.) ille semper fere legitur.

[3]) v. supra p. 89.

[4]) non aliter ac si ille homo venia demum data facultatem verba faciendi impetrasset. Ab eadem sententia ne alius quidem locus [de myst. § 15] abhorreret, nisi index illius criminis a se delati ipse socius esset; ad hunc locum cf. Scheibe: »Olig. Umwälz.« p. 54 adn. 24. Huc pertinet locus Plutarchi Pericl. XXXI: Μένωνά τινα τῶν Φειδίου συνεργῶν πείσαντες ἱκέτην ἐν ἀγορᾷ καθίζουσιν αἰτούμενον ἄδειαν ἐπὶ μηνύσει καὶ κατηγορίᾳ τοῦ Φειδίου, quo verba: ἄδειαν ἐπὶ μηνύσει ita interpretemur necesse est: »(petentem) impunitatem«, ut lingua vernacula utar, »um der μήνυσις willen« vel »dafür, dass er die μήνυσις erstatten wird«; cf. [Lys.] VI 43; Blassi in Plut. vit. sel. (ed. Siefert et Blass) adn. ad h. l. Nam supplici omni tempore indicandi potestas fuit; si igitur ἀδείᾳ ei opus erat, alia causa suberat, ea scilicet, quod, ut demonstrabo, index sceleris delati affinis putabatur; v. etiam supra p. 90, 3. — Caillemer in »Dict. des antiqu.« I 67 Menonem servum fuisse contendit non recte, ut opinor. Cum enim ἀτέλεια ei data sit a populo (cf. Plut. Per. XXXI), aut civis aut peregrinus ille fuerit necesse est.

[5]) cf. Thumser l. l.

τιμήματος ἐδέδετο ἐγγὺς ἐνιαυτόν, καὶ ἐμήνυσε δεδεμένος κατὰ τῶν αὑτοῦ συγγενῶν καὶ φίλων, ἀδείας δοθείσης αὐτῷ, εἰ δόξειε τἀληθῆ μηνῦσαι;[1]) denique huc pertinet Lysiae locus [XIII 50][2]), quo haec leguntur: ἔπειθ' ἡ κρίσις, ἣν ἐκρίθη ἐπὶ τῶν τριάκοντα καὶ ἀφείθη, διαῤῥήδην λέγει, „διότι" φησίν „ἔδοξε τἀληθῆ εἰσαγγεῖλαι". Quae cum ita se habeant,[3]) tam civibus[4]) quam peregrinis servisque[5]) hac impunitate opus est.[6])

Quodsi ἄδειαν impunitatis delicti commissi significationem habuisse et ea civibus quoque opus fuisse constat, sequitur, ut ἄδεια impetranda fuerit propterea, quod indices socii criminis putabantur. Hic dicat aliquis civibus quidem tum impunitate opus fuisse, cum ipsi affines criminis a se delati essent; quam sententiam iam Thumser [l. l. p. 21] his verbis refutavit: „Ne quis ..obiciat, servum illum (ab Andocide [de myst. 11 sq.] commemoratum) non ipsum mysteria aperuisse, etiam eos, qui tantum audierant mysteria enuntiata, poena adfectos esse quam clarissime eo ostenditur, quod Polystratum, quamvis non in eorum numero relatus esset, qui mysteria fecerant, tamen occisum esse Andocides [l. l. § 13] tradidit."[7]) Athenienses enim in his

---

[1]) Idem patet ex duobus locis: [Lys.] VI 43 et Lys. XIII 56.

[2]) cf. Frohberger ad h. l. et Rauchenstein.

[3]) cf. Busolt § 150 p. 136 (ἀδείας concessae μηνυταῖς Busolt hoc loco mentionem non facit).

[4]) cf. Andoc. de myst. § 22; [Lys.] VI 23. 36; Lys. XIII 55; Plut. Alcib. XXI. Pericl. XXXI; Thuc. VI 60,3.

[5]) omnino iis, qui cives non erant; cf. Andoc. de myst. 11. 12. 15. 34; Lys. XIII 26; ad hunc locum cf. Frohbergeri et Rauchensteini adnotationes ad § 28.

[6]) In universum Heffter: »Die Ath. Gerichtsverf.« p. 235 recte haec dicit: »Mitschuldige, die die Teilnehmer an dem Verbrechen verrieten, erhielten Straflosigkeit«. Cf. Thuc. VI 27, 2. 60,3. — Ceterum ex Lys. verbis XIII 25. 27 fortasse colligi potest etiam in indiciis deferendis quaestiones servorum et libertinorum (et peregrinorum) tormentis adhibitis factas esse (cf. adn. Frohbergeri ad Lys. XIII 27 et Rauchensteini ad Lys. XIII 27. 54; Scheibe: »Olig. Umwälz.« p. 51; Lipsius: »Att. Proc.« p. 889 sqq. 896 sqq.); cum autem tormentorum in Agoratum adhibitorum nulla mentio fiat, potestne ex hac re conici ex servis (et peregrinis) et libertinis indicia facientibus impunitate data non per tormenta quaesitum esse? an id non factum esse putandum est propterea, quod Agoratus se civem esse ementiebatur?

[7]) cf. tabulas poletarum [CJA. I 277 vs. 7 sq.], quibus etiam illius bona publicata esse apparet; cf. etiam CJA. IV 1 fasc. alt. n. 277a, imprimis ea, quae Kirchhoff ad hunc titulum adnotavit.

rebus eam secuti sunt rationem, ut conscii criminis alicuius iidem affines habiti sint. Itaque Agorato ἀδείᾳ opus fuit,[1]) qui non veniam dicendi, sed impunitatem commissi sceleris impetraret. Is enim quamquam in coniuratorum numero non erat,[2]) tamen coniurationis, sicut conscius erat, ita affinis putabatur,[3]) quam ob causam de ipso quoque quaestio habita est.[4]) Atque eadem de eo indicio dicenda sunt, quod Plutarchus [Pericl. XXXI] memoriae prodidit.[5])

Facile igitur intellegi potest, quibus consiliis usus populus hoc privilegium irrogaverit. Si enim quis sceleris publici noxius est, leges, praesertim eas, quae rei publicae constitutionem aut deorum sacra instituta tuenda curant, violavit et divinum rei publicae ordinem rupit ac turbavit. Nec solum, si quis scelus in deos committit, in hos peccat ipsos, sed etiam rem publicam, quae deorum sacra iura tutatur, violat. Apud Thucydidem quidem [VI 28, 2] legimus haec: καὶ ἐβόων ὡς ἐπὶ δήμου καταλύσει τά τε μυστικὰ καὶ ἡ τῶν Ἑρμῶν περικοπὴ γένοιτο.[6]) Tamen populus sociis indicatis delatores ut homines de re publica bene meritos poena non afficit, sed gratiae ius exercens impunitate donat, cum ex indicio fructum se percepturum esse speret. Una autem sola impunitatis dandae condicio est, ut verum delatores indicent: si verum est indicium, scelus illorum expiatum videtur, sin falsum, morte luunt. Quae cum ita se habeant, impunitatem decretam abrogare populo licuisse, cum indicium falsum fuisse is cognovisset,[7]) per se ipsum intellegitur, non secus ac donationis vel privilegii alicuius decretum populo antiquare licuit. Nam haec impunitas, de qua agitur, praemium fuit indicibus ut hominibus de civitate bene meritis tributum.[8]) Praeterea servi indicio delato non raro

[1]) De Agorato cf. Lys. or. XIII; de hac re cf. Frohbergeri adn. ad. Lys. XIII 26. 28.

[2]) cf. Lys. XIII 21 et ea, quae Frohberger ad h. l. adnotavit.

[3]) cf. Frohbergeri adn. ad Lys. XIII 23.

[4]) cf. Rauchenstein ad Lys. XIII 50.

[5]) cf. de hac re Lipsius: »Att. Proc.« p. 330 sqq. Hoc quoque loco indicem criminis socium habendum esse censeo, quare ei ἀδείᾳ opus fuisse. Fortasse id etiam ex vocabulo συνεργοῦ, quod e. c. apud Andoc. de myst. § 15 socium criminis significat, colligendum est; cf. Blassi in Plut. vit. sel. (ed. Siefert et Blass) adn. ad h. l.

[6]) De hac re cf. Plut. Alcib. XXI; cf. etiam Oncken: »Staatslehre« II 4.

[7]) cf. Frohberger ad Lys. XIII 55.

[8]) cf. [Lys.] VI 36.

libertate donati sunt.[1]) Atque etiam aliae indicinae sive praemia indicii (τὰ μήνυτρα) memorantur.[2]) Si quis enim ex indicio in exilium expellebatur bonaque publicabantur, partem delatori populum tribuisse notum est. Et ex publico quoque aerario praemia non parva dabantur.[3])

Ceterum ea impunitatis datio honesta ratio putari non potest; nam genus delatorum hoc privilegio generatum educatumque est, quod, ut sycophantae posteriorum temporum, saepe malis consiliis usui fuit.[4]) Etenim magna illa praemia delatoribus data causae fuerunt, quod nunquam non inveniebantur, qui indicia facerent. Et sicut sycophantis accusationes quaestui erant, ita imprimis servis et inquilinis indicia. Perniciosa autem auctoritas, qua sycophantae Athenis fruebantur, nemini ignota est, qui quidem historiam rei publicae Atheniensium, imprimis posterioris aetatis, noverit.[5]) Perniciosior indicum fuisset, si una cum data impunitate vitae securitatem populus decrevisset.[6]) Nam si id factum esset, servorum indicia nimis crebra fuissent, praesertim si rationem habeas magni servorum in dominos odii.[7]) Atque re vera servo

---

[1]) Cf. Heffter l. l. p. 235; Schoemann: »Gr. Alt.« I 352; Lipsius: »Att. Proc.« p. 751; Gilbert I p. 167 sq.; Busolt § 13 p. 12 et adn. 16. § 150 p. 136; Büchsenschütz: »Bes. u. Erw.« p. 173; Schenkl: »Wiener Stud.« II 218.

[2]) cf. Thuc. VI 27; [Lys.] VI 43; Westermann: »de publ. Ath. hon.« Addenda ad § 1 p. 6 post v. 7.

[3]) cf. Andoc. de myst. 27. 28; Plut. Per. XXXI, ubi Menoni praeter ἄδειαν etiam immunitatem irrogatam esse audimus; Blass ad h. l.

[4]) cf. Plut. Per. XXXI; Thuc. VI 60. — Etiam Romanis hoc indicum genus notum erat, idemque nostris temporibus invenitur in Britannia, ubi institutum »testium coronae« (Kronzeugen) viget. — In universum cf. de hac re Lueder: »Das Souveränetätsrecht der Begnadigung« (Lips. 1860) p. 173.

[5]) cf. Büchsenschütz l. l. p. 568 sqq.

[6]) Id autem non factum esse verba Plutarchi Per. XXXI satis dilucide demonstrant; hoc enim loco legimus populum impunitate Menoni data praetoribus imperasse, ut saluti eius hominis prospicerent [de hoc praetorum munere cf. Hauvette-Besnault: »Les Strat. Ath.« p. 144 sq.; Foucart: Bull. de corr. hell. 1888 n. III p. 169]; cf. de hac re Meier et Schoemann: »Der Att. Proc.[1]« p. 107. Nam ἀδείᾳ data populus delatorem ab accusatione tuetur, non ab ultione civium potentium, quare imprimis servos ἀδείᾳ concessa non tutos fuisse facile intellegitur. Velut Batrachus quidam, qui aetate XXX tyrannorum delator factus erat, in urbe remanere non ausus est, »οὐδαμῶν αὐτῷ«, ut ait [Lys.] VI 45, »συνθηκῶν καὶ ὅρκων καθάπερ τοῖς 'Ελευσινόθεν«.

[7]) cf. Büchsenschütz l. l. p. 156 et adn. 1.

licuisse sceleris a domino commissi indicium facere e Lysia [V 5] videtur patere.[1])

Ex his, quae diximus, apparet ἄδειαν illam non ad rogationem quandam ferendam petitam esse, sed per se ipsam impunitatis possessionem utilem fuisse criminis alicuius affinibus. Itaque ratio huius ἀδείας dandae diversa est ab ea, quam in libro altero exponemus;[2]) ut accuratius dicam: hoc privilegium eiusmodi erat, ut in eadem, in qua ad populum ferebatur, contione ratum fieret; sed utrum id a sex milibus civium haud minus impertiri necesse fuerit necne, disceptare non audeo.[3]) Ceterum indicia saepissime ad senatum delata sunt,[4]) qui, quo tempore αὐτοκράτωρ fuit, etiam impunitatis dandae potestatem habebat.[5])

2. De ἀδείᾳ sive fide publica Atheniensium.

a. De fide publica, quae ad ius publicum Atheniensium pertinet, h. e. exulibus in patriam redituris acquirenda.

Nunc iam de ea ἀδείᾳ copiosius disserere mihi proposui, quae in iure publico Romanorum „fides publica“[6]) vocatur. Et primum quidem, postquam fidem publicam in duo genera distinxerimus, quorum alterum ad ius publicum, alterum ad ius gentium spectat, de iuris publici instituto, h. e. de fide publica sive venia vel impunitate Athenas redeundi exulibus acquirenda, agemus.

---

[1]) Cf. Schenkl: »Wiener Stud.« II 218; Lipsius l. l. p. 751.

[2]) Haec enim, de qua agemus, ratio ad alterum ἀδείας genus supra (sub A) tractatum pertinet.

[3]) Omnino haec ἄδεια, quam nunquam indicibus non concessam esse puto, nihil aliud nisi caerimonia videtur fuisse, cum veritas indicii delati maximi momenti fuerit (cf. Frohbergeri adn. ad Lys. XIII 55. 50). Atque heliastarum iudicio illud populi decretum et probare et abrogare licuisse puto. Itaque Andocides, cui ἄδειαν datam esse scimus [cf. Andoc. II 23; [Lys.] VI 43], postea a populo petiit, ut ἄδεια abrogata sibi restitueretur; cf. Andoc. II 23. 27. Quae cum ita sint, hanc ἄδειαν simplici psephismate irrogatam esse existimet quispiam, quamquam id incertum est; cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 2, qui contendit: »haec.. (sc. impunitas indicandi delicti) per simplex populiscitum irrogatur«.

[4]) cf. Busolt § 185 p. 167.

[5]) cf. Andoc. de myst. § 15 et ea, quae Blass in edit. (Lips. 1880) praef. p. XI adnotat.

[6]) recenti nomine: »sicheres Geleit«.

Ei, qui exulum revocationem rogaturus erat — id quod in amnestiis fieri solebat — ἄδειαν impetrandam fuisse supra (p. 15 sqq.) demonstravimus. Qua rogandi impunitate decreta ipsa revocationis rogatio in comitiis accepta aut antiquata est. Quodsi populus sollemni psephismate omnes exules revocari iusserat, in patriam tuto redeundi illi potestatem habuerunt, neque iis fide publica opus fuit. Sin autem populus venia rogatori data reditum singulorum exulum decreverat, simul revocatis maioris securitatis causa fidem publicam si non semper, attamen saepe decretam esse opinor, quamquam id non certo scitur. Huc pertinent duo de reditu Alcibiadis loci, qui apud Thucydidem inveniuntur. Quibus Thucydides [VIII 76, 7] haec dicit: Ἀλκιβιάδην τε, ἣν αὐτῷ ἄδειάν τε καὶ κάθοδον ποιήσωσιν, ἄσμενον τὴν παρὰ βασιλέως ξυμμαχίαν παρέξειν, et ibid. [cap. 81]: καὶ τέλος ἐπ' ἐκκλησίας ἔπεισε (Θρασύβουλος) τὸ πλῆθος τῶν στρατιωτῶν,[1]) καὶ ψηφισαμένων αὐτῶν Ἀλκιβιάδῃ κάθοδον καὶ ἄδειαν πλεύσας ὡς τὸν Τισσαφέρνην κατῆγεν ἐς τὴν Σάμον τὸν Ἀλκιβιάδην...[2]) Quid autem his locis vox ἀδείας significet, quaeritur. De impunitatis quidem notione vix cogitari potest, quod revocatione decreta ipso iure Alcibiades impunis factus est; itaque ἄδεια nihil aliud nisi securitatem itineris faciendi publice datam sive fidem publicam[3]) mihi videtur significare. Quod privilegium cum revocatione in maiorem revocati securitatem coniungi solebat, ne quis eum violare auderet. Atque eandem ob causam etiam iis, qui per ostracismum expulsi ante exactos decem annos psephismate revocati sunt, hanc ἄδειαν sive fidem publicam nonnunquam decretam esse non veri dissimile videtur. Sed eius ἀδείας privilegium iis maximi momenti fuit, qui revocatione nondum decreta in patriam redire voluerunt. Archontum[4]) enim erat videre, ut exules iniussu populi reduces morte punirentur.[5]) Itaque si exules reverterant, eorum ἀπαγωγή facta est ad thes-

[1]) Si id initio quidem venia rogatori non data factum sit, mirum non videatur, cum haec revocandi ratio extraordinaria fuerit. Iusta autem et sollemnis revocatio paulo post Athenis decreta est [cf. Thuc. VIII 97].

[2]) cf. etiam hos locos Thucydidios: III 114. IV 114, ubi simili modo vocabula ἀδεέστερος et ἀδεῶς in usu sunt.

[3]) v. supra p. 5 adn. 4.

[4]) cf. Gilbert I p. 239 et adn. 4. Sed id potius thesmothetarum munus fuisse probavit Meier: »de bon. damn.« (p. 43) not. 127; cf. Meier et Schoemann l. l. p. 41, 37.

[5]) cf. Poll. VIII 86; cf. etiam Dem. XXIII 31; Platner l. l. I 266 sq. 282 sq.; cf. Meuss: »de ἀπαγωγῆς actione« p. 19 sqq.

mothetas[1]) aut ad undecimviros, vel per ἔνδειξιν eorum nomina delata sunt,[2]) nisi iis antea fides publica a populo privilegio decreta erat. Quam fidem publicam exules, antequam Athenas redirent, per litteras a populo petere solebant. Tamen Andocides orator, qui propter mysteria enuntiata exul factus erat, aliquanto post eversum Quadringentorum imperium non solum in patriam ille quidem rediit fide publica non data; immo, quamquam a foro sacrisque arcebatur, a prytanibus, videlicet pecunia corruptis, in contionem introductus petiit a populo, ut impunitas pridem sibi decreta[3]) restitueretur,[4]) rogatione autem non perlata tum demum rursus ex patria discessit.[5]) Speraverat enim Andocides impune se Athenas rediturum esse, quod tum alii quoque exules reverterant. Contra Ps.-Demosthene auctore[6]) Demosthenes ipse, cum exul factus esset, per litteras fidem publicam a populo petiit, ut Athenis revocationis restitutionisque agendae ipse facultatem haberet.

b. De fide publica Atheniensium, quae ad ius gentium pertinet.

α. de fide publica peregrinis Athenas profecturis acquirenda.

Transeamus ad alterum fidei publicae genus, quod ad ius gentium spectat, h. e. ad veniam Athenas commeandi.

In antiquis rebus publicis opinio inveteraverat quemvis peregrinum hostem civitatis iudicandum esse,[7]) et prisca quidem aetate in omnibus Graeciae civitatibus peregrini omnibus legum praesidiis carebant.[8]) Atque etiam posterioribus temporibus,

[1]) Cf. Lyc. adv. Leocr. § 121; Schoemann: »Gr. Alt.« I 414.

[2]) cf. Poll. VIII 50; Dem. XXIII 51 sq.; [Lys.] VI 15.

[3]) v. supra p. 99 adn. 3.

[4]) cf. Andoc. II 23. 27; Meier: »de bon. damn.« p. 183.

[5]) cf. Plut. vit. Andoc. in Blassi edit. orat. Andoc. et argum. ad or. II.

[6]) cf. Ps.-Dem. epist. III p. 1484: ....καὶ μόνον αἰτοῦντος ἄδειαν ὅσονπερ χρόνον τὴν ἔκτισιν δεδώκατε (»cum fidem publicam et tutum receptum petam«); cf. etiam Ps.-Dem. epist. II (περὶ τῆς ἰδίας καθόδου) p. 1472; [Aesch.] epist. VII 4.

[7]) v. supra p. 75. 89; Cic. de off. I 12, 37; Hermann: »Gr. Alt.« I⁵ § 9, 2 [cf. etiam editionis sextae a Thumsero curatae (I⁶) fascic. prim. § 9 adn. 3]; Perrot l. l. p. 259 sq. et adn. 3. Contra cf. Schoemann: »Gr. Alt.« II 18 sqq.; cf. etiam Busolt § 54 p. 50. § 15 p. 14; Monceaux: »Les Prox. Grecques« p. 2. 91.

[8]) cf. »Wiener Studien« II 162. 178; VII 51.

quamquam mercatu ac commercio in dies crescente rationes illae graves et iniquae paulatim in melius mutatae erant,[1]) tamen generaliter peregrinorum condicio etiam in iis civitatibus, in quibus commercii causa multi peregrini versabantur, bona non erat,[2]) et imprimis in itineribus faciendis multa illis pericula imminebant. In quibus nec rerum nec vitae, non in bello tantum sed etiam in pace, ulla fuit securitas.[3]) Itaque si quis, praesertim belli temporibus, exteras civitates aditurus erat et tuto proficisci cupiebat, is qui aliter in itinere nulla fere iura habebat, sed deorum tantum, imprimis Διὸς ξενίου, tutela fruebatur,[4]) securitatis privilegium a civitate petendum ei erat. Atque Alcibiades quidem, cum nullo alio loco se tutum fore intellexisset, a Lacedaemoniis petiit, ut ipsum reciperent; priusquam autem ad eos proficisceretur, fidem publicam, quam Plutarchus [Alcib. XXIII][5]) nomine ἀδείας significat, postulavit, qua accepta Lacedaemonem venit. Qua in re Alcibiadem usum esse ea consuetudine, quam Athenis valuisse puto, verisimile videtur. Quod si verum est, haec ἄδεια fidem publicam et tutum receptum et legatis[6]) et peregrinis Athenas commeantibus concessit itaque inter gravissima iuris gentium instituta fuit. Quod privilegium nisi sollemni populi psephismate tribui non potuit, cum eiusmodi esset, ut ea re, h. e. peregrino vel hoste recepto, res publica ipsa in discrimen quoddam se inferret. Civitas autem irrogabat privilegium

---

[1]) Cf. Schenkl l. l. II p. 162 sq.

[2]) cf. de metoecorum Atticorum statu id, quod Schenkl l. l. p. 180 sqq. exposuit. — In universum metoecorum condicio multo melior erat quam peregrinorum; cf. Schenkl l. l. p. 163. 167. 178 sqq. 205. 213; v. etiam supra p. 92 adn. 7 s. f.

[3]) cf. e. c. Thuc. II 67, 4; Büchsenschütz l. l. p. 545.

[4]) De iure gentium apud Graecos cf. Gilbert II p. 376 sqq.; Busolt § 54 p. 50 sq. — Schoemann: »Gr. Alt.« II 20 id ita fuisse negat his verbis: »zu sagen, dass er (sc. der Fremde) rechtlos gewesen sei, ist eine arge Übertreibung«; sed haec, quae ille dicit, ad metoecos solos, qui in plerisque Graeciae civitatibus praecipuo quodam iure fruebantur, pertinent; cf. Schenkl l. l. p. 163 [sed cf. etiam p. 182].

[5]) cf. ad h. l. Caillemer in »Dict. des ant.« I 67, qui haec dicit: »L' ἄδεια nous est présentée par Plutarque comme une sorte de sauf-conduit, de garantie contre les mauvais traitements que l'on a pu mériter par sa conduite envers un peuple«, sed latiorem esse vocabuli notionem puto; securitatem enim significat vox, qua peregrinus, imprimis civis rei publicae hostilis, non fruitur.

[6]) De fide publica legatis data v. supra p. 79 et adn. 10.

propterea, quod ex eo fructum se capturam esse sperabat, aut ut praemium homini de re publica bene merito tribueret. Id fidei publicae privilegium, sive quis ipse (plerumque per litteras) petiit, ut sibi irrogaretur, sive alius pro illo rogavit, in una contione ratum factum est. Sed utrum id in maximo comitiatu[1]) datum sit necne, pro certo dici non potest. Omnino vero, num hoc ἀδείας privilegium fuerit Athenis, dubitari potest, cum mirum videatur eandem vocem et institutum iuris publici Attici et iuris gentium significasse. Quare quaerat quispiam, nonne de ἀσφαλείας privilegio cogitandum sit, quod ab Atheniensibus saepe peregrinis datam esse postea demonstrabo. Nam etiamsi ex locis Thucydidiis, quos supra (p. 100) attuli, ἀδείας vocabulum fidei publicae notione adhibitum esse constare videtur, tamen ea ἄδεια, quam exulibus Atticis datam esse dixi, ad ius publicum pertinet. Verum uno titulo Attico, de quo hoc loco fusius agere liceat, etiam peregrinis ἄδειαν sive fidem publicam concessam esse docemur, si quidem id verbum, quod maximi momenti est, Kirchhoff recte supplevit. Quae res, cum coniectura quamquam ingeniosa nitatur, incerta est. Extat is titulus[2]) in CIA. I 36 vs. 3—19, ubi haec leguntur:

'Αντικ[λ]-
[έης εἶπε· τὰ μὲν ἄλλα] καθ[ά]περ τῇ βουλῇ-
[ι· εἶναι δὲ ἄδειαν (?) 'Αρ]ήτῳ Κολοφωνίῳ, ἐ-
[πειδή ἐστιν ἀνὴρ ἀ]γαθὸς περὶ τὸν δῆμ-
[ον τὸν 'Αθηναίων κ]αὶ τοὺς στρατιώτας, τ-
[οὺς δὲ <στρατηγοὺς> π]ροεπιμέλεσθαι αὐ-
[τῷ τῆς κομιδῆς (?)], ὅπως ἂν σῶον ἤ 'Αθήν-
[αζε ἐλθεῖν. ἐπιμέλ]εσθαι δὲ αὐτῷ καὶ
[<τοὺς στρατηγοὺς>] ἀεὶ ἐῶντας, ὅτου ἂν δ-
[έηται. καὶ τὴμβουλὴ]ν τὴν βουλεύουσαν κα-
[λεῖν ἐπὶ ξένια (?). καὶ] πρόσοδον εἶναι αὐ-
[τῷ πρός τε τοὺς πρυ]τάνεις καὶ τὴμβουλὴ-
[ν (ἢ πρὸς τὸν δῆμον)[3]) π]ρώτῳ μετὰ τὰ ἱερ-

---

[1]) h. e. per suffragia senum milium; cf. de hac re Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 2.

[2]) Kirchhoff recte coniecit id psephisma eo anno perlatum esse, quo Notium, Colophoniorum oppidum, receptum est ab Atheniensibus per Pachetem Ol. 88, 1/2 vel paulo post. Laudat vir doctissimus ad hunc titulum Thuc. III 34.

[3]) Hunc versum secundum coniecturam Schuberti: »de prox. Att.« p. 33 restitui.

[ἁ. <ἀποκτεῖναι δὲ καὶ>] μὴ ἐξεῖναι αὐτὸν
[<μηδ' ἐκβαλεῖν> ἄν]ευ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθην-
[αίων. εἶναι δὲ ταῦτα κα]ὶ τοῖς ἐκγόνοι-
[ς αὐτοῦ κ]αὶ ἐάν τις τού-
[τ. . . . . . .

Kirchhoff vs. 5 verbis: εἶναι δὲ ἄδειαν[1]) restituere conatus est. Initio quidem — ea videlicet condicione, ut ita lacuna expleri possit — suppleat quispiam: ἀτέλειαν sive προξενίαν sive πολιτείαν[2]) sive aliud privilegium; at id respiciendum est, hunc locum tituli, qui extat, nihil aliud quam additamentum esse. Etenim nisi id ita esset, ἀδείας vox falso suppleta esset, quod verba: εἶναι δὲ ταῦτα καὶ τοῖς ἐκγόνοις αὐτοῦ ad eam referri non possent neque ea verba, quae privilegium σιτήσεως ἐν πρυτανείῳ[3]) significant. Nec vero haec verba, quae dixi, ad ἄδειαν pertinent, sed potius ad id privilegium, quod ex ipsa rogatione, quae non iam extat, hoc psephismate irrogatum est. Quod privilegium quale fuerit, incertum est, sed Areto civitatem datam esse verisimile videtur. Cum civitate autem privilegium securitatis coniungi non mirum est.[4]) Nam Areto Colophonio, qui — utique in oppido Notio subigendo — de exercitu Atheniensium optime meruerat, populus civitatem dono dedit; ut autem novus civis ex extera civitate Atheniensibus infesta profectus tutus esset in

[1]) Articulum modo voci ἀδείας additum esse modo deesse (v. supra p. 95 adn. 2) differentia notionum vocabuli explicandum esse censeo. Nunquam enim in titulis quidem Atticis articulus non legitur, ubi vocabuli notio ad ius publicum pertinet (v. e. c. supra p. 52 sq.); aliter sane res se habet apud scriptores, quippe qui principalem et tralatas verbi notiones saepissime confundant (v. supra p. 4 sq.).

[2]) Quamquam id quidem verbum in decretis, quibus civitas tribuitur, tantum in titulis postrema aetate scriptis legitur; cf. Szántó: »Unters. üb. d. att. Bürgerrecht« p. 2 sq.; Caillemer: »la natur. à Ath.« p. 15 sq. 40.

[3]) »Epulum in prytaneo« hereditate relictum aliter significatur; cf. CJA. II 275: [εἶναι δὲ αὐτῷ (in aliis titulis haec leguntur: δοῦναι δὲ αὐτῷ) καὶ σίτησιν ἐ]ν πρ[υτανείῳ καὶ αὐτῷ καὶ ἐκγόνων ἀεὶ] τῷ πρεσ[βυτάτῳ; cf. ibid. II 276. 300. 410; Schoell. Hermes VI 33 sq.

[4]) cf. Büchsenschütz »Bes. u. Erw.« p. 545, qui dicit haec: ...»so dass sogar in Volksbeschlüssen, welche einzelnen Personen das Bürgerrecht in dem betreffenden Staate verleihen oder sonst eine bevorzugte Stellung einräumen, es als eine besondere Vergünstigung ausgesprochen wird, dass sie in den Hafen der Stadt ohne vorhergegangenen besonderen Vertrag und ohne Gefahr der Wegnahme ihres Eigentumes im Kriege und im Frieden einlaufen und auslaufen dürfen«. [Agitur autem de mercatoribus.]

itinere, etiam fidei publicae privilegium ei concessum est. Quod si verum sit, lacunam, quae vs. 8 inter verba: τοὺς δὲ et: προεπιμέλεσθαι est, ita explendam esse censeam: τοὺς δὲ <στρατηγοὺς> προεπιμέλεσθαι κτλ. et vs. 11 his fere: <τοὺς στρατηγοὺς>[1]) ἀεὶ ἐῶντας. Nam praetorum erat securitati hominis, cui fides publica data erat, prospicere,[2]) quae res verbo ἐπιμελεῖσθαι[3]) significatur in titulis. Lacunas vs. 16 sq. recte quidem explere difficile est, quamquam sententia non dubia videtur;[4]) fortasse iis fere vocibus, quas supra exempli causa posui.

Venimus denique ad alteram eius privilegii, de quo modo disserui, speciem. Agitur autem de hoc iuris gentium instituto:

β. de fide publica histrionibus concessa.

Hac occasione de notionibus et differentiis verborum: ἀδείας, ἀσφαλείας, ἀσυλίας pauca exponere mihi in animo est.

Antiquissimis quidem temporibus, quibus ius gentium apud Graecos nullum fere fuit,[5]) imprimis mercatores peregre negotiandi causa profecti usque in discrimen se obtulerunt; sed posteriore aetate, cum commercium magis magisque floresceret, nemo mercatu, foris, portubus prohiberi solebat, nisi hostis.[6]) Nihilo tamen

[1]) Cf. CJA. II 115, 41 sq. 121, 30.

[2]) cf. de hoc praetorum et senatus munere e. c. CJA. IV 1 fasc. alt. p. 47 n. 116p; Hauvette-Besnault l. l. p. 128, 4; Foucart: Bull. de corr. hell. 1888 n. III p. 169. 171. Imprimis πρόξενοι et εὐεργέται horum praesidio fruebantur; cf. Busolt § 179 p. 163 et adn. 5. § 183 p. 166 et adn. 5.

[3]) De »epimelia« e. c. proxenis tributa cf. Schubert: »de prox. Att.« p. 28 sqq.; Monceaux l. l. p. 95. Ratione extraordinaria praetoribus imperavit populus, ut securitati civis vel peregrini alicuius prospicerent; cf. Plut. Per. XXXI: καὶ προσέταξε (sc. ὁ δῆμος) τοῖς στρατηγοῖς ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἀσφαλείας τοῦ ἀνθρώπου, ad quem locum Hauvette-Besnault p. 144 sq. adnotat: »D' une manière générale, il appartient aux stratèges de garantir la sécurité des citoyens«. Sed incertum est, utrum Menon, de quo agitur, civis an peregrinus fuerit; v. supra p. 95 adn. 4; cf. etiam ea, quae Blass l. l. ad vocem »στρατηγοῖς« adnotavit. — De epimelia una cum civitate collata cf. Schubert l. l. p. 30.

[4]) cf. Antiph. de caede Herod. § 47: ὃ οὐδὲ πόλει ἔξεστιν, ἄνευ Ἀθηναίων οὐδένα θανάτῳ ζημιῶσαι; cf. CJA. IV 1, 27a; Thuc. I 77,1; Lys. XXV 26; cf. etiam CJA. I 57: [ἄνευ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων πλη]θύοντος μὴ εἶναι θάν[α]το[ν] (quam formulam Busolt § 129 p. 118,3 dicit: »altes, nach dem Sturze der Vierhundert wieder aufgezeichnetes Gesetz«); Gilbert I 402,2.

[5]) cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 365.

[6]) cf. Schoemann l. l. p. 374 sq.; Schenkl l. l. II p. 162. — His rebus προξενίας institutum maximi fuit momenti; cf. Monceaux l. l. p. 255 sqq. 308 sqq.

secius etiamtum omnibus, qui itinera faciebant, parum securitatis fuit,[1]) nisi iis privilegia quaedam erant irrogata. Erant autem haec privilegia ἀδείας (fidei publicae), ἀσφαλείας, ἀσυλίας, quae cum in exteras civitates, ut ita dicam, aditum patefecerunt tutoque commeandi facultatem dederunt, tum magnam ad excolendas artes, imprimis artem scenicam, vim habuerunt. Praecipue enim privilegium ἀδείας histrionibus datum est, ut iis artis in exteris urbibus exercendae causa sine ullo periculo itinera facere liceret. De quo privilegio scholiasta ad Demosthenis orationem XIX [p. 335] haec dicit: οὗτοι (sc. Ἀριστόδημος δὲ καὶ Νεοπτόλεμος ὑποκριταί) διὰ τὴν οἰκείαν τέχνην ἄδειαν εἶχον ἀπιέναι ὅποι ἂν βούλωνται, ἀλλὰ δὴ καὶ πρὸς πολεμίους, et Demosthenes ipse [V 6]: κατιδὼν Νεοπτόλεμον τὸν ὑποκριτὴν τῷ μὲν τῆς τέχνης προσχήματι τυγχάνοντ' ἀδείας. . . [„cum perspexissem Neoptolemum artificem per speciem artis fidem publicam (sive sanctitatem)[2]) nactum (rei publicae vero maxime perniciosa molientem resque vestras ex re Philippi administrantem et regentem, prodii et vobis exposui..)"].[3]) Histrionibus igitur hostium quoque urbes in ipso bello adire licuit,[4]) cum iis ἀδείας privilegium datum esset. Quod cum artis gratia factum est tum maxime ideo, quod histriones in honorem Bacchi itinera fecerunt artemque coluerunt.[5]) Haec enim vetusta opinio est, qua „οἱ περὶ τὸν Διόνυσον" (sc. τεχνῖται)[6]) in ipso collegiorum nomine Bacchi patrocinio gloriantur.[7]) Deus igitur artifices scenicos tamquam sacerdotes suos tuetur, et civitates histrionibus ἀδείας

---

[1]) V. supra p. 101 sq.

[2]) De hac vocabuli notione cf. Thumser: »de civ. Ath. mun.« p. 21 adn. 2.

[3]) cf. Dem. V 8 [v. ad h. l. Reiskii Indices Graecitatis in oratores Atticos I (Oxonii 1828) s. v. ἄδεια]; Lüders: »Die Dionys. Künstler« p. 55 et adn. 106; Foucart: »de collegiis scenicorum artificum apud Graecos« (Paris 1873) p. 81. 46.

[4]) Nam Apollinis ipsius oraculum praecepit, ut liber et tutus singulis inter alienos commeatus esset. In lapide Teio [CJG. n. 3067 v. 17—19] oracula memorantur, quibus Graeci obsecuti scenicos artifices cum pace tum bello tutos et inviolatos esse universi iusserunt; cf. Foucart: »de collegiis« p. 32—44; Lüders l. l. p. 80.

[5]) cf. Foucart: »de collegiis« p. 1. 30 sqq.

[6]) cf. Lüders p. 58. 61 adn. 114; Foucart l. l. p. 6 et adn. 2; Th. Bergk: »Gr. Literaturgesch.« III 92 not. 320. |

[7]) Foucart l. l. p. 18. 32 sq.

privilegium tribuentes dei partes suscipiunt.[1]) Quare histriones imprimis tutela Amphictionum usi sunt, quorum fuit videre, ne illorum privilegia violarentur.[2]) Fuerunt autem praeter hoc, quod dixi, ἀδείας sive fidei publicae privilegium etiam duo alia, quae histrionibus et Athenis[3]) et in aliis civitatibus per Amphictiones[4]) concessa sunt: ἀσφαλείας et ἀσυλίας privilegia dico. Athenienses enim haud raro singulos aliarum civitatum cives aut collegia aut exteras urbes fide atque incolumitate terra marique bello et pace (ἀσφαλείᾳ καὶ ἀσυλίᾳ καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης οὔσης)[5]) donaverunt.

Quorum iuris publici Attici vel iuris gentium institutorum natura et notiones ex titulis Atticis dilucide intellegi possunt.[6])

Atque exempla nonnulla iam afferam:

In titulo Attico [CIA. II 46] Megarensi cuidam, qui privilegio εὐεργέτης factus est, populus Atheniensium etiam ἀσυλίαν vitae et bonorum irrogat: εἶ[ναι δὲ ἀσυλίαν καὶ] αὐτοῖς καὶ χρήμα[σι... In alio titulo [CIA. II (Add. et Corr.) 1c v. 19 sqq.] haec leguntur: κ[αὶ ἀσυλίαν εἶ][ν]αι αὐτῷ καὶ τοῖς χρήμα[σι αὐτοῦ καὶ ἀ]νιόντι καὶ ἀπιόντι. In decreto προξενίας (publici hospitii) [CIA. II 550, 16 sqq.] haec privilegia enumerantur: (δεδόσθαι δὲ αὐτᾷ...) προξενίαν προμαντείαν προδικίαν ἀσυλίαν ἀτέλειαν προεδρίαν ἐμπᾶσι τοῖς ἀγώνοις... καὶ γᾶς καὶ οἰκίας ἔγκτησιν. In alio προξενίας decreto [CIA. II 144] privilegium immunitatis (ἀτελείας) datur; deinde vs. 6 sqq. haec leguntur: ἀσυλίαν καὶ α........ [χ]ρήμασιν κα. [πολέμου ὄ]ντος καὶ εἰ[ρήνης], quem locum Schubertum [„de prox. Att.“ p. 66. 67] secutus in hunc modum restituo: εἶνα[ι δὲ αὐτοῖ]ς ἀτέλειαν πά[ντων καὶ] ἀσυλίαν καὶ α[ὐτοῖς καὶ χ]ρήμασιν κα[ὶ

---

[1]) De munimento, quod ius gentium ex religione habuit cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 365 sq.

[2]) cf. Bergk l. l. III 92 adn. 321; imprimis Foucart l. l. p. 41, qui in illis privilegiis deferendis Amphictiones nihil inusitati excogitasse, sed pleraque e priscis temporibus et maiorum institutis repetiisse probavit; cf. etiam Monceaux l. l. p. 267.

[3]) cf. Lüders l. l. p. 80.

[4]) cf. Lüders p. 66. Etiam προξενία artificibus saepenumero data est; cf. Monceaux p. 277. 302 sqq.

[5]) cf. Hermann: »Gr. Altert.« I § 116; Meier: »commentatio de prox. sive publ. Graec. hospitio« (Hal. Sax. 1843) p. 18 sq.

[6]) De titulis Graecis huc pertinentibus cf. Meier l. l. p. 18 adn. 172; cf. etiam Büchsenschütz l. l. p. 545,4; v. e. c. CJG. n. 1793. 1567.

πολέμου ὄ]ντος κτλ.[1]) Gravissima denique, quae huius loci sunt, leguntur in CIA. II 551 sq.,[2]) ad quem titulum (n. 551) Koehler haec adnotat: „Nec dubitari potest, quin haec decreta Amphictionica, quibus collegio artificum scaenicorum quod Athenis fuit ἀτέλεια ἀσυλία ἀσφάλεια concessa sive confirmata est, ipsorum artificum iussu et impensis in theatro sint proposita." Quibus in decretis duo sunt privilegia, quae artificibus extra ius commune tribuuntur: immunitas et sanctitas. Atque sanctitas quidem, de qua hic agitur, definitur vocabulis ἀσυλίας et ἀσφαλείας. Quorum alterum nomen ἀσυλίας semper cum verbis: καὶ αὐτοῖς καὶ χρήμασιν coniunctum videmus, itaque haec vox nihil aliud significat, quam et vitae et rei familiaris sanctitatem, perinde ac si ille homo, qui hoc privilegio fruitur, loco sacro versetur, quo utatur perfugio. Quam ob rem e. c. in Apterensium decreto haec dicuntur: „si quis Apterensium Teiis iniuriam fecerit, teneatur lege de sacrilegio."[3]) Altera ἀσφαλείας vox generaliter securitatis notionem habet. Propria vero et principali significatione vocabulum ἀσυλίας ad res vel ad rem familiarem[4]) alicuius hominis, ἀσφαλείας ad caput vel ad vitam et salutem[5]) pertinet.[6]) Haec igitur privilegia eo valebant, ut, qui illis frueretur, esset quodammodo sacrosanctus[7]), ita quidem, ut interdictum esset, ne quis artificem aut bello aut

---

[1]) Cf. CJA. I 41 vs. 12 sqq.: πλεῖν Ἀθ[ήναζε] [τὰ χ]ρήματα ἀσυλεὶ καὶ ἀσ[πονδεὶ] [α]ὐτῶν ἄγειν καὶ σῖτον.. (de verbis: ἀσυλεὶ καὶ ἀσπονδεί cf. Meier l. l. p. 18); Le Bas et Waddington: »Inscriptions Grecques et Lat.« (Voyage archéol.) partie V sect. VII tit. 1140 vs. 7 sq.: ἀτέλειαν πάντων καὶ εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν [ἀσυλεὶ καὶ ἀσ]πονδε(ὶ) καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ. De hoc privilegio hospitibus publicis dato cf. Monceaux l. l. p. 36 n. 7. Iisdem saepe ἀσφάλεια tributa est; cf. ibid. p. 94; Schenkl l. l. II 221; Tissot: »Des Prox. Grecques« p. 71 sqq.; Busolt § 55 p. 51.

[2]) cf. Lüders l. l. p. 66 sq.; Foucart: »de collegiis« cap. V p. 37 sqq. — Ceterum id rectum est, quod Foucart p. 40 dicit: »Etsi ad populum Atheniensem de Attico tantum collegio mittuntur Amphictionum decreta, certum est tamen ea non propria Atticorum artificum, sed universorum communia fuisse«.

[3]) cf. Foucart l. l. p. 44.

[4]) De verbo συλᾶν cf. Kirchhoff: Philol. XIII p. 3 sqq.; Gilbert II 382.

[5]) cf. e. c. Isocr. II 36; cf. Foucart l. l. p. 45.

[6]) De his verbis cf. Meier: »de prox.« p. 18 sq.; Westermann: »de publ. Ath. hon.« p. 42; Tissot l. l. p. 71 sq.; Foucart p. 43; Gilbert II 387; Busolt § 55 p. 51.

[7]) cf. Meier: »de prox.« p. 19.

pace traheret neve res eius raperet.[1]) Quae cum ita se habeant, ἀσφάλεια et ἀσυλία artificibus idem securitatis privilegium concedunt, quod iis ἀδείᾳ datum esse Demosthenes[2]) dicit, et verba illa idem paene significant in iure gentium, quod ἄδεια in iure Attico.

Iam vero oritur quaestio, quod trium verborum discrimen sit. Atque ἀσυλία quidem proprie ad ius sacrum pertinet, ἄδεια autem ad ius publicum, ἀσφαλείας denique notio latissime patet: securitas hac voce omnino opponitur periculo,[3]) et significat vocabulum eam, quam leges[4]) tuentur, securitatem, ita quidem, ut et cives, nisi contra leges peccent, ea fruantur et peregrinis in pace omnes fere civitates, praesertim foederatae, sive tacita conventione sive sollemnibus populiscitis concedere soleant. Contra ἄδεια in iure publico Attico eius civis privilegium significat, cui, quamquam aut τὸ κύριον populi violaturus aut τὸ κοινόν sive rei publicae sive deorum aut res familiares civium illegitime deminuturus vel, ut omnia paucis complectar, quamquam illegitimi aliquid facturus est, qualibet de causa veniam vel impunitatem populus dat. Alia ac civium causa peregrinorum fuit.[5]) Peregrinis enim — exceptis solis caduceatoribus[6]) — per leges ne in pace quidem ulla securitas vitae aut rei familiaris data est.[7]) Itaque civitates Graecae iis, quos legitima ratione et bello et pace securitate frui volebant, privilegium ἀσφαλείας irrogare solebant.[8]) Quod quidem privilegium cum aliae Graecorum civitates tum Athenienses et singulis peregrinis et collegiis urbibusque exteris imper-

---

[1]) Cf. Foucart: »de collegiis« p. 43.

[2]) cf. Dem. V 6. 8.

[3]) cf. Xen. Hieron II 9. 10; Dem. XXIII 42; Isocr. III 56. VIII 21.

[4]) cf. e. c. Aesch. I 5: εὖ δ' ἴστε, ὦ Ἀθηναῖοι, ὅτι τὰ (μὲν) τῶν δημοκρατουμένων σώματα καὶ τὴν πολιτείαν οἱ νόμοι σώζουσι.

[5]) cf. Hermann: »Gr. Alt.« I § 9.

[6]) cf. Heyse: »de legationibus Atticis« p. 5 sqq.

[7]) praesertim autem belli temporibus; cf. Busolt § 15 p. 14. § 54 p. 50. Ne legati quidem sacrosancti fuerunt; cf. Heyse l. l. p. 8; cf. etiam Kirchhoff: Philol. XIII 4. — De »ξενηλασίᾳ« Lacedaemoniorum in ipsa pace facta cf. Büchsenschütz: »Bes. u. Erw.« p. 539; Schenkl l. l. II p. 162.

[8]) cf. argum. II ad Dem. XXIII p. 620; Dem. or. XXIII passim, e. c. § 103 (v. ad hanc rem Monceaux l. l. p. 94). Hoc Demosthenis loco (XXIII 103) iustum ac proprium vocabulum (ἀσφάλεια) adhibitum est; aliis nonnullis eiusdem orationis locis non ἀσφάλεια, sed ἄδεια dicitur, translata scilicet notione, ut opinor; cf. e. c. Dem. XXIII 128. 133.

tiebant; ἄδεια vero ψήφισμα ἐπ' ἀνδρί est, h. e. populiscitum singulis irrogatum, sive de iuris publici Attici sive de iuris gentium instituto agitur. Namque etiam, ut supra demonstravi (p. 101 sqq.), peregrinis ἀδείας privilegium videtur tributum esse, si cui populus securitatem itineris faciendi vel fidem publicam concedere volebat; sed num vox ἀδείας generaliter privilegium securitatis peregrinis concessae vel idem quod ἀσφαλείας privilegium significarit, pro certo dici non potest. Ac scriptores quidem discrimen horum verborum non semper observaverunt, sed saepissime ea confuderunt;[1]) at tituli supra allati semper privilegium securitatis artificibus concessae voce ἀσφαλείας, non ἀδείας, significant. Qui tituli etiamsi posteriorum temporum sunt,[2]) quibus instituta publica magis magisque res inanes fiebant et iuris publici ac iuris gentium instituta significationesque inter se confundebantur, tamen iustae formulae, id quod scripturae lapidariae est proprium, in iis usque ad ultima Graecitatis tempora reservari solebant. Itaque incertum est, num histrionum illud securitatis privilegium vocabulo ἀδείας Athenis significatum sit.[3]) Sed haec hactenus.

Dedi equidem operam, ut omnia ἀδείας genera recenserem, quae aut a scriptoribus veteribus commemorantur aut coniectura colligi possunt. Licet alia praetermiserim, alia falso adiecerim; tamen id nunc certo demonstratum esse puto, quod Platner iam obscure dixit [„Proc. u. Kl. bei den Att." I 445]: ἄδειαν multo crebrius a populo Atheniensium petendam fuisse vel multo latius patuisse in iure Attico, quam homines doctos olim credidisse.[4])

In Attici sane iuris scientia pertractanda difficile est certas artes construere, non solum quod memoria tam manca et lacunosa est, sed etiam quod ius et civile et publicum ex singulis legibus coniunctum et

---

[1]) De improprio ἀδείας vocabuli usu cf. e. c. Dem. XXIII 159. 192. VIII 64; [Dem.] X 66; Isocr. XIV 24; cf. etiam Thuc. VIII 91,3. Ἀσφάλεια autem loco ἀδείας legitur apud Xenophontem Mem. II 1,15. H. Gr. V 4,11; apud Demosthenem XIX 164, quibus locis haec vox liberam commeandi discedendive potestatem vel fidem publicam significat.

[2]) cf. Foucart: »de collegiis« p. 37.

[3]) Fortasse enim Demosthenes [V 6] et scholiasta ad Dem. orat. XIX p. 335 vocabulo ἀδείας notione impropria usi sunt.

[4]) cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 3, qui haec dicit: »Probabile videtur etiam alias leges huiusmodi fuisse nobis ignotas«.

quasi conglutinatum saepeque inconstanter exstructum videtur;[1]) denique quod instituta publica difficillime a fundamentis religionum et rerum ad ius sacrum pertinentium secernenda sunt. Quod cum alia docent tum ἀδείας institutum. Id enim ab ἱκετηρίας caerimonia profectum paulatim ex singulis legibus in unum confusum et dissolutae democratiae temporibus magis magisque amplificatum est, quod tamen nunquam ab Atheniensibus perpoliri ac confici potuit. Omnino consideranti mihi, quid Athenienses in hac re consecuti sint vel, quid ἀδείας instituto ad excolendum cultum atque humanitatem contulerint, per ambages tantum id videntur effecisse, quod Romani primi legitime et iuste excogitaverunt et creaverunt atque in artem redegerunt. Nam populus Atheniensium ἀδείας datione nihil aliud nisi legibus solvit vel ab accusatione tutatus est homines aliquos, populus Romanus autem privilegio irrogando[2]) verum gratiae dandae ius exercuit, quod inter summa beneficia est, quae in genus humanum unquam delata sunt.

Quamquam autem multa Atheniensium instituta et civilia et publica ex singulis legibus orta in unum coaluerunt, tamen, cum pluribus legibus ad eandem rem spectantibus generales rationes subesse necesse sit, certae vel probabiles artes exstrui possunt. Ceterum rationis, quam proposuimus, satis certa exempla haec sunt: ἄδεια et capite deminutos et debitores aerarii restituturis acquirenda, qua iis propterea opus fuit, quod rogationibus summa populi potestas (τὸ κύριον) violata et aerarium publicum (τὸ κοινόν) illegitime deminutum est.

Restat, ut omnia, quae singillatim exposui, paucis complectar.

Ἄδειαν is a populo petebat, qui rogationem laturus (aut aliquid facturus) erat, quae aut summam potestatem populi aut integritatem aerarii publici — sive pecuniis cum damno rei publicae deminuendis sive cum damno deorum et (quinto quidem a. Chr. n. saeculo) civium illegitime augendis — violat et rei publicae, alias

[1]) Cf. Meieri epistulam ad Eduardum Gerhard: »de bon. damnat.« praef.; Platner: »Beitr. z. Kenntn. d. att. Rechts« (Marburg 1820) p. XI sq. XXI; Perrot: »Essai sur le droit public d' Athènes« Introd. p. XLIV sq.

[2]) Liberae sane rei publicae temporibus ne Romae quidem privilegia quaedam irrogare licuit ex duodecim tabularum legibus; cf. Petit: »Leges Atticae« II 1,8 p. 189 sq.; Paulyi: »Real-Encycl.« VI 1 p. 55 sq.; v. infra in libro alt. cap. I.

integrae et deorum ipsorum instar inviolabili, detrimentum aliquod affert in favorem singulorum hominum, non omnium civium. Quo decreto populus universus gratiam facit, quod privilegium Athenis tantum a sex milibus civium occultis suffragiis irrogari potuit. Sed ea sola privilegia nisi cum populi venia deferri leges vetabant, quae neque hominibus optime de re publica meritis tanquam praemia tribuebantur, neque ipsa ex ψηφισμάτων ἐπ' ἀνδρί ratione (i. e. per non minus sex milia civium) dabantur.[1]) Atque specie quidem populus id privilegium rogare patitur religione commotus: verecundia (αἰδοῖ) in supplicem (ἱκέτην) utitur, sicut Ζεὺς ἱκέσιος (sive ἱκετήσιος)[2]) ipse, vel alii dei,[3]) in quorum tutelam supplex se commendavit. Nam ἀδείας institutum ex iure sacro ortum semper cum sacris caerimoniis coniunctum mansit, ut in libro altero demonstrabitur. Re vera autem populus ἄδειαν dat sui commodi causa. Salutem enim rei publicae plurimi aestimans populus semper ea decreta facit, ex quibus maximam utilitatem capturum se esse sperat. Itaque etiam damnum aliquod perfert, si ea re rationibus suis se consulere putat. At vero populus in his rebus seque salutemque suam in aleam quandam dat, itaque ea subeunda sit necne, ἄδειαν dando aut denegando disceptat.

---

[1]) Velut in lege de donanda civitate lata cautum est, ne quis nisi ob beneficia in populum Atheniensium collata civis fieret; cf. [Dem.] LIX 89. In privilegia autem praemii causa irroganda venia rogatori non opus erat. Accedit denique, quod civitatis datio ipsa ψήφισμα ἐπ' ἀνδρί est.

[2]) cf. Preller: »Griech. Mythol.« I⁴ p. 145,2. 151,2.

[3]) Sicut Ζεὺς ἱκέσιος ita Ζεὺς ἐφέστιος antiquitus supplices tuetur; cf. Preller l. l. I p. 146 sq. 151,2; nec secus ipsa Ἑστία; cf. e. c. Plut. de mul. virt. XVII. [De diis, qui ἐφέστιοι vocantur, cf. Preller l. l. I p. 424,2.] Huc pertinet locus corruptus, qui apud Hesychium legitur s. v. ἀδίας, quod verbum ille quidem vocibus: ἐσχάρη vel βωμός explicat. Guilelmum Studemund secutus, cuius coniectura me uti benignissime voluit vir doctissimus, locum sic restituo: ἀδ<ε>ίας ἐσχάρη· βωμός. In curiam, ubi κοινὴ ἑστία erat, etiam posterioribus temporibus supplices venerunt praesidium a populo petituri [cf. Preller l. l. I p. 424,3; v. infra in libro alt. cap. III. Alia supplicum dea Diana Munichia est, quae imprimis a scriptoribus, qui de indiciis deferendis agunt, commemoratur [de hac v. infra in libro alt. cap. IV]; et fortasse etiam Ἔλεος huc pertinet, cuius ara in foro fuit [cf. Preller l. l. II³ p. 281,1]. Utrum autem lex an mos fuerit, ut alia supplicum genera ad alios deos confugerent, pro certo dici non potest.

Liber alter.

DE ΑΔΕΙΑΣ DATIONE.

Cap. I. Ἄδεια nisi maximo in comitiatu irrogari non potuit.

Ἄδεια ex iuris Romani significatione privilegium[1]) est, in Atticorum autem iure publico populiscitum privato irro-

[1]) De privilegiis irrogandis apud oratores Atticos compluribus locis extat lex, quam Andocides de myst. 87 his tradidit: Μηδὲ ἐπ᾽ ἀνδρὶ νόμον ἐξεῖναι θεῖναι, ἐὰν μὴ τὸν αὐτὸν ἐπὶ πᾶσιν Ἀθηναίοις, ἐὰν μὴ ἑξακισχιλίοις δόξῃ κρύβδην ψηφιζομένοις, extremo autem enuntiato: ἐὰν μὴ.... ψηφιζομένοις omisso haec lex apud Demosthenem [XXIII 86 et ibid. 218] extat, quae oratoris ipsius verbis [§ 86] comprobatur. Eandem legem deinde Ps.-Demosthenes [XLVI 12] memorat; denique Demosthenes [XXIV 59], quo loco in plerisque codicum ea verba, quibus continetur exceptio illa, quae de privilegiis a sex milibus civium irrogandis agit, leguntur: Μηδὲ νόμον ἐξεῖναι ἐπ᾽ ἀνδρὶ θεῖναι, ἐὰν μὴ τὸν αὐτὸν ἐπὶ πᾶσιν Ἀθηναίοις τιθῇ, <ἐὰν μὴ (Schoemann)> ψηφισαμένων μὴ ἔλαττον ἑξακισχιλίων, οἷς ἂν δόξῃ κρύβδην ψηφιζομένοις [cf. Dem. XXIV 45; [Dem.] LIX 89; Philoch. fr. 79 b; Valeton: Mnemos. nov. ser. XV p. 7 et adn. 1 sq.]. Atque diversam eiusdem legis conceptionem Boeckh [»Staatsh. d. Ath.« I[3] 294] recte ille quidem ita explicat, ut altera [cf. Andoc. l. l.] ante Euclidem, altera [cf. e. c. Dem. XXIV 59] Euclide archonte facta sit. Westermann autem, qui [cf. »Unters. üb. d. in d. att. Redner eingel. Urk.« p. 3—60 in Abhdl. d. k. sächs. Ges. d. Wiss. (philol.-hist. Cl.) Lips. 1850] litis instrumenta, quae apud Demosthenem in oratione adversus Timocratem habita extant, omnino a falsario ficta esse contendit, exceptionem illam non genuinam esse dixit; legis igitur verba haec fere fuisse, quae in Ps.-Demosthenis oratione [XLVI 12] legerentur: (ἀλλὰ μὴν οἵγε νόμοι ἀπαγορεύουσι) μηδὲ νόμον ἐξεῖναι ἐπ᾽ ἀνδρὶ θεῖναι, ἂν μὴ τὸν αὐτὸν ἐφ᾽ ἅπασιν Ἀθηναίοις. Quam sententiam secuti cum alii homines docti [velut Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 92 adn. 1 s. f.] legem illam spuriam iudicaverunt tum Valeton, qui (Mnemos. n. s. XV p. 8) privilegia vel leges de privis hominibus ex iure Attico rogare non licuisse contendit. Multi sane apud Demosthenem loci eam legem exceptionemque legi additam valuisse videntur demonstrare; cf. Dem. XXIV

gatum,[1]) quod ψήφισμα ἐπ' ἀνδρί[2]) vocatur. Quamquam enim ex iure Attico non licuisse accepimus cum privatorum aut gratia aut damno populiscita quaedam priva irrogare, — qua lege omnium civium ἰσονομία significatur, quam in democratiae fundamentis gravissimam putant, — tamen id legislator[3]) excepit, si re in comitiis populo proposita minimum sex milia civium[4]) occultis suffragiis gratiam[5]) vel aliquod populiscitum privum irrogarent; ut aliis sententiam aperiam: populiscita quaedam priva, de quibus paulo infra agemus, uti a concilio populi maximo in comitiatu sciscerentur, lex fuit. De his enim valent legis, quae apud Demosthenem [XXIV 45] extat, verba: ... ἐὰν μὴ ψηφισαμένων Ἀθηναίων (τὴν ἄδειαν πρῶτον) μὴ ἔλαττον ἑξακισχιλίων, οἷς ἂν δόξῃ κρύβδην ψηφιζομένοις, quae ab ipso oratore comprobata [§ 48] sollemnis formula, qua modus populiscita priva deferendi significatur, fuisse videntur. Nequaquam igitur sollemnia illa psephismata, de quibus agitur, nisi maximo in comitiatu sancire populo licuit, quae comitia ab ordinariis differunt et occultis suffragiis et quod minimum sex milia civium vel potius sex milia civium et unum[6]) inire suffragium necesse erat. Qui numerus quomodo intellegendus sit, etiam hodie in controversia

---

59. 48; orationes adv. Aristocr. et adv. Timocr. passim; [Dem.] LIX 89 [de his cf. Platner: »Proc. u. Kl.« II 41; Valeton: Mnemos. n. s. XVp. 21 sq.; v. etiam supra p. 39]; cum idem Demosthenes passim (cf. XXIII 86; [Dem.] XLVI 12) ita loquatur, quasi privilegiis nullus omnino locus in re publica Attica relictus fuerit; id quod Schoemann quidem: »de com. Ath.« p. 275 adn. 54 his explicat: »(illis locis, quibus accuratior rei explicatio inutilis foret,) abuteretur, puto, si quis... illam exceptionem: ἐὰν μή.... κρύβδην ψηφιζομένοις spuriam pronuntiaret«. Sed res non satis certa est. — De privilegiis cf. etiam Dem. XXIV 18. 188; Petit: »Leges Atticae« II 1, 8 p. 188 sq.; Schoemann: »de com. Ath.« p. 273 sqq.; Perrot: »le droit public« p. 42.

[1]) Ut vocem nostra aetate usitatam adhibeam: »Ausnahme-Gesetz« (i. e. lex, quae non ad omnes cives promiscue, sed ad singulos tantum pertinet).

[2]) cf. Dem. XXIII 218. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 8 ἄδειαν a rogationibus de privilegiis (νόμοις ἐπ' ἀνδρί) distinguit; illa enim in ψηφισμάτων ἐπ' ἀνδρί numero est.

[3]) de hoc cf. Petit l. l.

[4]) Nuperrime hanc rem copiose exposuit Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 1 sqq.

[5]) v. supra in libro priore p. 6.

[6]) cf. Poll. VIII 48; cf. etiam Dem. XXIV 9 et schol. ad. h. l.; Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 92 adn. 1.

versatur.[1]) Atque Boeckh quidem per non minus sex milia civium consentientium populiscita priva decernenda fuisse sibi visus est probasse, cuius sententiae plerique hominum doctorum adstipulati sunt. Fränkel autem [„Die att. Geschworenenger.“ p. 92 adn. 1] demonstrare conatus est non amplius sex milia civium et unum necesse fuisse suffragium ferre, non consentire, id quod Boeckh voluit, quem ait Fränkel sententiam pluribus scriptorum locis, qui aliter explicandi sint, et duobus litis instrumentis a Demosthene in oratione XXIV (§ 45 et 59) laudatis, quae spuria putanda sint,[2]) confirmare. Boeckhio enim argumento fuerunt haec legum verba: οἷς ἂν δόξῃ, quae primo quidem aspectu vim habere videntur: (sex milia civium) consentientium vel quibus id placuerit. At considera, quaeso, omnia psephismata ita incipere: ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ, quae verba non significant omnes, qui in contione adessent, psephisma probasse, sed eorum maiorem partem.[3]) Nam quod maiori parti placuit, ratum erat.[4]) Denique quod attinet ad veterum scriptorum testimonia,[5]) quae maxime Boeckhii sententiam comprobare videntur, Fränkel iustis causis ea refutavit. Nihilo tamen secius Valeton [Mnemos. n. s. XV (1887) p. 32—40 et XVI (1888) p. 7 sqq.], qui nuperrime senum milium suffragia in controversiam vocavit, aliter ac Fränkel sentit contenditque [l. l. XVI p. 7] „legem de ostracismo postulavisse, ut sena milia minimum suffragiorum in unum hominem

[1]) Cf. Petit l. l. p. 188 sq.; Schoemann: »de com. Ath.« p. 245 sq.; Boeckh: »Staatsh. d. Ath.« I³ 293 sq.; Lugebil: Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. IV p. 144 sqq.; Perrot: »le droit publ.« p. 43 et adn. 2; Fränkel l. l. p. 92; eiusdem adn. 430 ad Boeckhii »Staatsh. d. Ath.« I³ 295; Gilbert: »Staatsalt.« I p. 293,1; imprimis cf. Mnemos. n. s. XV p. 33 sq.

[2]) Contra leges ad nomothesiam Atticam pertinentes, quae apud Demosthenem in orat. XXIV extant, genuinas esse R. Schoell: Sitz.-Ber. d. k. Bayr. Acad. d. Wiss. 1886 p. 83 sqq. probavit; cf. ad Dem. XXIV 45 Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 3. 35 sqq., qui exceptionem, i. e. verba: ἐὰν μὴ — ἑξακισχιλίων, genuinam, haec autem verba: οἷς ἂν δόξῃ a grammatico quodam (recte quidem!) addita esse putat; cf. ibid. p. 40.

[3]) Idem dicendum est de verbo ψηφίζεσθαι, de quo paulo infra agetur.

[4]) cf. Aristot. Pol. IV 8 p. 1294 a.

[5]) cf. Philoch. fr. 79 b; Poll. VIII 20; Schol. ad Arist. Equ. vs. 855 (ad quos locos cf. Fränkel l. l.). Ex Ps.-Demosthene LIX 89, qui de civitate donanda haec dicit: ἔπειτ᾽ ἐπειδὰν πεισθῇ ὁ δῆμος καὶ δῷ τὴν δωρεάν (i. e. πολιτείαν), οὐκ ἐᾷ κυρίαν γενέσθαι τὴν ποίησιν, ἐὰν μὴ τῇ ψήφῳ εἰς τὴν ἐπιοῦσαν ἐκκλησίαν ὑπερεξακισχίλιοι Ἀθηναίων ψηφίσωνται κρύβδην ψηφιζόμενοι, Fränkel nihil aliud collegit, quam id: »dass 6001 Stimmen abgegeben sein mussten«.

conspirarent, si quidem futurum esset, ut aliquis relegaretur". Quod primo quidem, ut ait ille, „Philochorus ....dilucide affirmavit.... Deinde omnem dubitationem tollit similitudo aliarum legum, quae sunt de suffragiis senum milium". Verum id ipsum, quod Valeton de similitudine aliarum legum dicit, eius sententiae repugnare videtur. Nam verbum ψηφίζεσθαι, quod in his legibus legitur, nihil aliud significat nisi „suffragium ferre".[1]) Argumento est Ps.-Demosthenis locus [LIX 89], quo orator dicit civitatis donationem (τὴν ποίησιν) ratam esse non potuisse: ἐὰν μὴ.... ὑπερεξακισχίλιοι Ἀθηναίων ψηφίσωνται κτλ., Latine: „nisi plus sex milia Atheniensium decrevissent" vel accuratius: „suffragium tulissent". Nam id quidem nemo contendit legem postulasse, ut plus sex milia civium consentirent.[2]) Quodsi nulla veterum testimonia ab ea, quam Fränkel probavit, sententia abhorrent, non est, quod tam magnum suffragiorum numerum consentire necesse fuisse credamus. Nam etiamsi eo tempore, quo suffragium senum milium inventum esse Valeton putat, circa annum 509, „totam multitudinem civium, qui tum ius suffragii haberent, numero 12000 aestimatam fuisse ab inventore legis" concedendum esset,[3]) tamen non verisimile videtur dimidiam totius populi partem in populiscito privo irrogando consentire necesse fuisse; sed satis habuit legislator, si tam ingentem civium numerum[4]) i. e. sex milia minimum comitiis interesse iussit. Neque praescripsit ob eandem causam legislator, „ut relegaretur is, quem plurimae sententiae notassent, (modo tria milia amplius suffragiorum in eum hominem conspirarent")[5]) sed, ut senum milium suffragiis populiscita priva rata fierent, lege sanxit. E contrario sapientem legislatorem, qui fore, ut cives augerentur, provideret, non certum numerum, sed potius dimidiam civium, qui tum essent, partem praescripturum fuisse in promptu est conicere. Accedit deinde, quod sex milia civium sollemnis in iure

---

[1]) Deinde verbum hoc significat: »ex maioris partis sententia decernere«.

[2]) v. supra p. 115 adn. 5.

[3]) cf. Beloch: »Die Bevölk. d. griech.-röm. Welt«, qui (p. 99) aetate belli Persarum plus quinque et viginti milia civium Athenis fuisse probat; cf. etiam »Wien. Stud.« II 168 sq.; V 54.

[4]) cf. Fränkel l. l. p. 92 adn. 1 s. f.

[5]) Verba exscripta leguntur apud Valetonium: Mnemos. n. s. XVI p. 10. 8.

publico Attico numerus fuisse videntur, quibus totius populi loco summam potestatem exercere licuit. At fieri potuit, ut cives e. c. in ostracismo habendo de cive, qui relegandus esset, inter se dissentirent aliorumque alii sententiis dicerentur, ita quidem, ut parva suffragiorum pars ad civis alicuius relegationem sufficeret. Verum id a consilio Clisthenis abhorruit et posterioribus demum temporibus, quibus singulae populi partes ostracismo abutebantur,[1]) haud scio an raro acciderit; sicut autem legislator non impedivit, quin natura ostracismi mutaretur,[2]) ita fieri potuit, ut ratione ostracismi habendi paulatim male ac perverse uterentur Athenienses. Fac autem, quaeso, sex milia civium consentientium opus fuisse ad civem relegandum; quod si verum esset, sententiis in varios cives distractis tot homines in suffragium ire necesse fuisse statuendum esset, quot num saepius in comitiis adfuerint, dubitari potest. Atqui non raro ostracismo cives expulsos esse Athenis scriptores tradunt. Quare verum Clisthenis consilium fuit id, ut is civis — agebatur autem de uno, ubi plurimum de duobus demagogis — relegaretur, quem maiori parti senum milium relegari placeret, sin aliter, suffragii latio irrita esset. Quod ex iis senum milium suffragiis patet, quae ad unum hominem spectabant, et ex civitatis videlicet donatione et ex impunitatis datione. Deinde id quoque, quod Valeton opposuit, totam rem absurdam fuisse, si qua pars a suffragio ferendo se abstinuisset, nullius momenti videtur esse, cum id et lege interdictum esse neque usu venisse equidem existimem. Quae cum ita sint, sequitur, ut verba illa, de quibus modo disserui, significent: „nisi maiori parti sex milium civium occulta suffragia ferentium id placuerit“.[3])

Sed ad rem ipsam transeamus.

In numero ψηφισμάτων ἐπ' ἀνδρί ex iure Attico haec sunt: civitas peregrinis donanda (πολιτεία),[4]) relegatio per ostracismum

---

[1]) V. supra p. 13.

[2]) v. ibid.

[3]) Eandem sententiam probat Busolt: »Gr. Alt.« § 135 p. 121. § 190 p. 172.

[4]) Civitatis donatio in psephismatum privorum numero est, cum ad eam haec legis verba pertineant: ἐὰν μὴ ψηφισαμένων μὴ ἔλαττον ἑξακισχιλίων κτλ. (cf. Mnemos. n. s. XV p. 8). Illa enim ut ipsa ἄδεια per senum milium suffragia rata est facta (cf. Mnemos. l. l. p. 14 adn. 2).

decernenda vel remotio (ὀστρακισμός vel potius ὀστρακοφορία), venia rogandi danda (ἄδεια).[1]) Quod ex horum populiscitorum notionibus et ex ratione, qua data sunt, patet. Nam plerumque quidem scitum eius populi partis, quae in comitiis forte aderat, quasi voluntas totius populi esset, ratum erat, sed ψήφισμα ἐπ' ἀνδρί a toto populo irrogandum fuisse eo apparet, quod nec cum gratia nec cum damno hominum privatorum populiscita facere licuit.[2]) Quae lex a nullo nisi ab universo populo violari potuit. Cum autem fieri non posset, ut unquam totus populus comitiis interesset, ea fictione usi sunt Athenienses, ut sex milia civium totius populi vice fungerentur.[3]) Qui numerus in universum id spectabat, ut quam plurimi cives ad suffragia ferenda commoverentur.[4]) Democratiae enim propria opinio est ex maioris multitudinis sententia optimum quidque et utilissimum potius colligi posse quam ex minoris. Itaque Aristoteles [Pol. VI 2 p. 1317 b] dicit: ὅ τι ἂν δόξῃ τοῖς πλείοσι, τοῦτ' εἶναι καὶ τέλος καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ δίκαιον, et alio loco [V 9 p. 1310 a]: δύο γάρ ἐστιν οἷς ἡ δημοκρατία δοκεῖ ὡρίσθαι, τῷ τὸ πλεῖον εἶναι κύριον καὶ τῇ ἐλευθερίᾳ.[5]) Populus autem Atheniensium sex milium civium decretum utilissimum esse et universi populi volun-

[1]) Ἄδειαν rogandi inter populiscita priva esse Valeton recte demonstravit; v. supra p. 114 adn. 2. De aliis ἀδείας generibus v. infra p. 124 adn. 8. — Εἰσαγγελίαν ad ipsum populum delatam, in qua populus item (i. e. κρύβδην) suffragia tulit [cf. Lyc. adv. Leocr. 146. 149; Xen. H. Gr. I 7,9; cf. etiam Szántó: »Wien. Stud.« III p. 24 sq.] huc pertinere Busolt § 190 p. 172,5. § 208 p. 185,5 contendit; cf. de hac re etiam Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 42 sqq.

[2]) v. supra p. 114.

[3]) cf. e. c. Dem. XXIV 46. 48; Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 14 sqq.; Gilbert I 293; Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 40 sqq.

[4]) Erat autem numerus eorum civium, qui comitiis interesse solebant, plerumque sex milibus minor. Thucydide quidem auctore [VIII 72] civium in comitiis numerus quinque milium multitudinem non facile excedere solebat; cf. Perrot: »le droit public« p. 6. 19 sq.; Fränkel l. l. p. 92 adn. 1 s. f.; Busolt § 188 p. 169.

[5]) cf. etiam ibid. VI 3 p. 1318 a; Oncken: »Athen u. Hellas« I p. 198; eundem: »Staatsl.« II p. 164 sq.; 173. Ceterum in rebus diiudicandis non semper maiorem numerum, quid verum sit, perspicere praeclare Plato Lach. p. 184 e (cap. IX) exponit. — Contra oligarchiae propria opinio est ex paucorum — nimirum optimorum — sententia optimum quidque colligi posse; cf. Meier: »de bon. damn.« (p. 185) not. 81.

tatem significare[1]) finxit. Itaque ut in civitate donanda, in relegatione decernenda, in venia danda scitum sex milium civium haud minus ratum esset, lex fuit. Sed qua de causa is quidem numerus legitimus esset, disceptari adhuc non potuit, quare nuperrime novam huius numeri explicandi viam Valeton[2]) ingressus est. Contendit enim ille in ostracismo habendo sex milia civium consentientium suffragium inire necesse fuisse, quem numerum ipsum dimidium civium adultorum fuisse, qui, quo tempore suffragium senum milium institutum sit, Athenis essent. Hoc igitur modo suffragii lationis re vera omnes cives fuisse participes Valeton demonstrat; nam illo tempore, quo inventa sit haec lex, si quis non iniret suffragium, lege ei suffragium attributum esse antiquans. Quam sententiam probare non possum, quia ad populiscitum privum irrogandum sex milia civium iubentium opus fuisse nego. Omnino vero id nobis tenendum videtur, quod supra (p. 116 sq.) diximus, illi numero praecipuam ac sollemnem notionem fuisse in iure publico Attico. Nam si legislator nihil aliud praescribere voluisset, quam ut dimidium civium suffragii lationi interesset, certum numerum non imperasset in lege.[3]) Utcunque autem res se habet, summa illa populiscita priva nisi maximo in comitiatu irrogari non potuisse constat; i. e. per senum milium decreta peregrini optime de re publica meriti civitate donati et ii, quos populus sibi periculosos iudicavit, in decem annos e civitate eiecti sunt iisque venia data est, quibus illegitimas ferre liceret rogationes eiusmodi, ut iis aut summa populi potestas violaretur aut aeraria — sive publicum sive sacrum — illegitime deminuerentur.[4])

---

[1]) Cf. id, quod de hac re exposuit Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 41 sqq.

[2]) cf. Mnemos. n. s. XVI p. 10 sq.

[3]) v. supra p. 116.

[4]) Quae enim de impunitate ἄφεσιν (sc. τοῦ ὀφλήματος) rogaturis concedenda vel de ratione ἀδείας remissionem debitorum ac restitutionem rogaturis dandae diserte tradita sunt, eadem ad omnia veniae rogandi genera pertinere mihi videntur. Utrum autem et ἄδεια acquirenda μηνυταῖς et fides publica maximo in comitiatu irrogatae sint necne, pro certo dici non potest; cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 2 sq., qui impunitatem indicaturis delicta per simplex populiscitum irrogatam esse contendit. — Ceterum suffragium senum milium de impunitate e. c. ei acquirenda, qui beneficium debiti publici remissionis rogaturus erat, tempore antiquius esse quam senum milium suffragium de civitatis datione confirmanda Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 3

Sed nunc iam anquiramus, quae huius sollemnitatis notio fuerit in iure Attico.

Graecos rem publicam divinum institutum existimasse supra (p. 3) demonstratum est.[1] Itemque rei publicae constitutionem et in rebus publicis popularibus summam populi potestatem numina divina sacrosanctasque habitas esse pro certo dici potest. Quam ob causam Aristophanes quidem poeta, qui omnia atque ipsos deos deridet et in ludibrium vertit[2]) audacterque omnia mala rei publicae instituta et τὸν δῆμον ipsum perstringit et obiurgat, nec τὴν πολιτείαν nec τὸ κύριον τῆς πολιτείας eludere audet; at vero Socrates, quod cum alias res perniciosas tum praecipue „καταφρονεῖν τῆς καθεστώσης πολιτείας" adulescentes docuisset,[3]) morte multatus est. Illius autem numinis divini, h. e. rei publicae, sacerdos in democratia populi contio est imprimis ea, cui sex milia civium intersunt. Cuius contionis est et summam potestatem exercere et videre, ne quid detrimenti capiant aut rei publicae aeraria aut summa populi potestas, quae integra esse et sacrosancta aliorum numinum divinorum instar fas est.[4]) Itaque ne quis e. c. a civitate remissionem debiti vel restitutionem in pristinum statum petat, cautum est legibus, quae hostiis dis publicis immolatis sanctae erant. Quare antequam debitor aerarii[5]) — ut in hoc uno exemplo acquiescam — remissionem rogaret, cum ramis oleae alba lana revinctis supplex considere in ara aliqua[6]) solebat, ut ei a toto populo, aut qui eius vice fungebantur, venia rogationis ferendae

---

putat propterea, quod eius veniae exemplum extet in populiscito Patroclidis (cf. Andoc. de myst. 77) anno 405 facto; sed in hoc psephismate nihil dicitur de ἀδείας dandae ratione, id quod ipse Valeton adnotat, quamquam id mihi quoque constare videtur, hanc ἄδειαν illo iam tempore a sex milibus civium decretam esse; de hac re v. infra p. 124 adn. 8 s. f.

[1]) cf. etiam Schoemann: »Gr. Alt.« I 45 sq. 95; Busolt § 1 p. 4. De hac re uberius egit Oncken: »Staatsl. d. Arist.« II § 1.

[2]) cf. Schoemann: »Gr. Alt.« II 144 sq.; Kock: N. Jahrb. f. klass. Philol. Suppl. III p. 95.

[3]) cf. Xen. Mem. I 2, 9.

[4]) v. supra p. 3.

[5]) v. supra p. 24 sq.

[6]) velut in aris Matris Deorum aut Misericordiae, quae in foro erant, aut in ara quadam Munichia [sic (non Munychia) nomen scribendum est, ut demonstrant tituli; cf. e. c. CJA. II 467,21. 468,13. 470,16. 471,29]; de hac re infra cap. IV copiosius agemus.

daretur.[1]) Quodsi debitor aerarii supplex factus tutela deorum utitur, inviolatus et sacrosanctus est[2]) atque impune verba faciendi facultatem habet, ut venia sibi detur remissionis rogandae.[3]) Tum sacris rite factis in maximo comitiatu populus id, quod iustum et rei publicae utile est, decernit vel, ut aliis verbis utar, sex milibus civium in suffragium missis diiudicata res est, utrum populus ἄδειαν concedat an deneget. Per hanc igitur sollemnem contionem populus, vel per sacerdotem maximum divinum rei publicae numen, voluntatem suam dicit et nomine ἀδείας supplicibus gratiam dat. Ex quibus patet in ἀδείᾳ duplicem notionem inesse: alteram ad ius publicum, alteram ad ius divinum pertinentem. Omnino in hac re, quae quidem inter iuris publici instituta est, cuius tamen initia a rebus sacris profecta sunt, religiones, propterea quod in institutis Atticis a sollemnitatibus publicis caerimoniae sacrae non satis constanter distinctae sunt,[4]) maximi momenti esse supra (p. 7) demonstravi.

Quoniam autem de ἀδείας notione, quae ad ius publicum pertinet, copiosissime disserui, restat, ut de ea, quae ad res sacras spectat, pauca dicam. Ac primum huius rei similitudines quaerentibus nobis facillime ex caerimoniis religionum praesto sunt.

Theatrum in Graecia ex cultu Dionysi ortum est, cuius diebus festis, Lenaeis et imprimis Magnis Dionysiis, ludi scenici in fano Dionysi Liberatoris (Διονύσου Ἐλευθερέως)[5]) vel in agro sacro templum contingente edebantur[6]) dei simulacro praesente, ante quod sacerdos maximus locum tenet.[7]) Qui ludi cum magis magisque efflorescerent et frequentarentur, templi sedes spec-

---

[1]) Cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 333.

[2]) cf. Platner: »Proc. u. Kl.« II 140.

[3]) Quarum rerum tenorem infra cap. II exponam.

[4]) cf. de hac re Platner: »Proc. u. Kl.« II 138.

[5]) in Lenaeo sito [ubi duae Bacchi aedes (Theatrum et Odeum) et duo simulacra dei erant; cf. Paus. I 20,3]; cf. Hesych. s. v. ἐπὶ Ληναίῳ ἀγών; Preller: »Gr. Mythol.« I[3] 553,3; Bergk: »Gr. Literaturgesch.« III 33 adn. 101. — Magnis Dionysiis spectacula antiquissimis temporibus in foro fieri solebant; cf. Bergk l. l. adn. 102; aliter sentit Wachsmuth: »Die Stadt Athen im Altertum« I (Lips. 1874) p. 510 adn. 1.

[6]) cf. Wachsmuth l. l. I p. 510 sq.

[7]) cf. A. Mommsen: »Heortologie« (Lips. 1864) p. 392 adn.; Bergk l. l. III 46 adn. 151.

tantibus non iam suffecerunt.[1]) Itaque c. annum 460 theatrum[2]) e lapide exstrui coeptum per Lycurgum oratorem perfectum est,[3]) in quo inde ab illo tempore Magnis Dionysiis[4]) spectacula fiebant. Sed id nefas erat deique praeceptum, quo sanctum est, ut ludi in templo ederentur, contemnebat populus. Quare Magnis Dionysiis ab ephebis[5]) vesperi collucentibus facibus simulacrum Dionysi ex templo in Lenaeo sito in theatrum portabatur et in orchestra collocabatur,[6]) qua in re sacerdos maximus munere quodam videtur functus esse.[7]) Cum autem duo simulacra[8]) dei fuisse traditum sit, utro in hanc rem usus sit populus, quaeras; sed id pro certo dici non potest.[9]) Ceterum id quidem nullius fere momenti est, gravioris autem, quaenam vis in caerimonia

---

[1]) Hanc theatri construendi causam fuisse arbitror Fickelschereri (»de theoricis Ath. pecun.« p. 3) exemplum secutus.

[2]) quod »τὸ Διονυσιακὸν θέατρον« nominari solet; cf. de hac re Bergk l. l. III 53 adn. 110.

[3]) cf. Wachsmuth l. l. I 5 sqq. et adn. 2.

[4]) Lenaeis, quibus peregrinos non interfuisse verisimile est [cf. Mommsen: »Heortol.« p. 342], ludi in Lenaeo videntur fuisse [cf. Mommsen l. l. p. 338, qui haec dicit: »Ort der Feier war das Lenaeon«]; cf. etiam Wachsmuth l. l. I 510,1.

[5]) cf. CJA. II 471 vs. 12 sq.

[6]) cf. Dio Chrysost. or. XXXI p. 386 (ed. Dindorf). Ibi simulacrum per dies festos collocatum mansit; cf. Bergk l. l. III 39 adn. 122.

[7]) cf. Mommsen l. l. p. 392; cf. etiam Bergk l. l. III p. 39.

[8]) Et vetus simulacrum (ξόανον ἀρχαῖον) Dionysi Liberatoris [cf. Paus. I 38,8] et splendidum simulacrum ab Alcamene factum [cf. Mommsen p. 353].

[9]) Mommsen [l. l. p. 392 (cf. p. 353)] quidem splendidum illud simulacrum in theatrum latum esse opinatur; nam, ut ipsius verbis utar: »Man wollte den Bündnern, den vielen Fremden überhaupt, imponieren, Alles sollte herrlich und glänzend sein. Das Cultusbild war aber gewiss nicht herrlich und glänzend«; sed vetus simulacrum in usu fuisse equidem puto. Nam cum vesperi illam pompam fuisse traditum sit, ea, quam Mommsen dicit, causa non probabilis videtur; accedit, quod pompa caerimonia sacra fuit, ad quam, mea quidem sententia, τὸ ἀρχαῖον ξόανον adhiberi fas fuit. [Vetustum igitur simulacrum pompa sollemni e Lenaeo in priscam aedem sacram iuxta academiam sitam latum et relatum est (cf. Paus. I 29,2; Hermann: »Gottesdienstl. Altert.²« § 59,7 sq.; Schoemann: »Gr. Alt.« II p. 442; Preller in Paulyi »Real-Encycl.« II p. 1063; Wachsmuth l. l. I 305,2; Preller: »Gr. Mythol.« I³ p. 556 et adn. 1)]. Sed etiamsi in hac caerimonia splendidum illud simulacrum in usu fuisset, nihil fere discriminis esset; nam, ut Mommsen (l. l. p. 392) recte dicit, illud simulacrum erat: »nur eine veredelte Copie des Cultusbildes«.

insit. Quam nihil aliud nisi lustrationem significare equidem opinor. Nam cum praesentia dei theatrum sacratum esset et sollemnibus libationibus ante commissos ludos factis[1]) deus placatus esset, antistes sacrorum hoc loco spectacula fieri posse fatus est.

Similis igitur causa contionis est, in qua cum populo agitur, utrum ἄδεια e. c. remissionem debitorum rogaturo concedatur an denegetur. Hanc enim rogationem illegitimam ferre non licet, sed a limine ea reicienda est. Quam ob causam debitor, qui idem capite deminutus h. e. impurus est, in comitiis supplicis nomine sub tutela deorum verba facit et veniam rogationis ferendae petit. Tum populus de ea re in maximo comitiatu in suffragium it et venia demum rogatori tributa delictum illud in rei publicae numen divinum commissum[2]) expiatum est, quo facto illi rogandi facultas fuit. Atque ipsi dei eadem re violati lustrationibus placati sunt.[3])

Cap. II. De contionibus, in quibus de ἀδείας datione actum est.[4])

Conciliorum populi duo sunt genera: alterum ordinariorum

---

[1]) Cf. Bergk l. l. III 39 adn. 123.

[2]) In ea, quam protuli, re rogator duplici modo in legibus peccat; nam primum quidem rogatio, quam ille laturus est, leges violat, deinde autem potestas rogationum ferendarum ab homine capite deminuto abiudicata est.

[3]) Idem de eis sollemnibus comitiis valet, in quibus civitatis donatio rata fit. Nam antiquarum civitatum fundamenta in gentilitatis vinculo posita erant, »quod gentium ac familiarum vinculum«, ut ait Schenkl: »Wien. Stud.« II p. 162 [cf. etiam ibid. V 52], »cum a diis ipsis institutum existimarent veteres Graeci, sanctum id habebant ita, ut nefas haberent vinculi illius integritatem ulla re imminui vel inquinari. Civium igitur iure is tantummodo frui poterat, qui legitime parentibus civibus ortus cuidam familiae esset adscriptus«. Nihilo tamen secius peregrini optime de re publica meriti civitate praemii causa populiscitis privis donati sunt. Verum id et deos et sacra rei publicae instituta legesque violabat. Quare lex fuit, ut civitatis decretum a toto confirmaretur populo, qui populiscito privo facto omnia gentilitatis iura ad novum civem detulit.

[4]) Ea, quae de his rebus expositurus sum, penitus fere ex reliquorum populiscitorum privorum similitudine collecta sunt, cum de ἀδείας datione paucissima tradiderint scriptores veteres; cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 25, qui civitatis et impunitatis dandae »ritum et modum prorsus similia inter se et eadem fuisse« dicit.

sive legitimorum,[1]) quae quattuor erant in singulis prytaniis;[2]) alterum extraordinariorum, quae convocabantur, si quid subiti acciderat.[3]) Atque ordinariarum contionum quaedam cum constitutis diebus ex lege habitae esse videntur, — imprimis autem huc pertinet Hecatombaeonis dies undecimus h. e. primae cuiusque anni contionis dies[4]) — tum una quaeque certis rerum generibus destinata erat.[5]) Aliae vero res nondum praefinitae prytanum programmate[6]) paucis diebus, antequam de iis in comitiis agendum erat, promulgabantur. Quod de rebus, quae in extraordinariis contionibus populo proponebantur, non semper fieri potuisse per se ipsum intellegitur.

Quibus expositis iam indagemus, utrum de ἀδείας datione in ordinariis an in extraordinariis comitiis actum sit.

Ante omnia autem ea comitia, in quibus de ipsa venia danda agebatur, secernamus necesse est ab iis ordinariis, in quibus rogatio proponebatur populo, ad quam ferendam rogatori venia opus erat.[7]) Ac rectissime Gilbert [„Staatsalt." I p. 294] ad hoc privilegium irrogandum tribus contionibus opus fuisse statuit: in prima rogator, qui e. c. debita publica remitti vult, supplex a populo petit, ut sibi in extraordinaria contione veniam rogare liceat. Quod si populus concessit, deinde extra ordinem contio convocatur a senatu, in qua rogatori de venia danda aut deneganda cum toto populo agendum est. Venia maximo in comitiatu data ψήφισμα ἐπ' ἀνδρί ratum est. Postremo in ordinariarum contionum aliqua de debitis remittendis, ad quam rogationem ferendam ἄδειαν dari necesse erat, verba facit rogator apud populum.[8])

---

[1]) Quas contiones Aesch. de f. leg. 72 vocat: ἐκκλησίας τεταγμένας ἐκ τῶν νόμων.

[2]) Primo cuique eorum conciliorum nomen κυρία ἐκκλησία erat; cf. Reusch: »de diebus cont. ord. ap. Ath.« in »dissert. phil. Argent. sel.« III 62 sqq.; Gilbert I p. 269,1; Busolt § 189 p. 169,10; cf. etiam Valeton: Mnemos. n. s. XVI p. 3 et adn. 2.

[3]) Haec concilia σύγκλητοι ἐκκλησίαι dicebantur aut κατάκλητοι, quia rustici quoque in urbem evocabantur; cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 28 sq.; Busolt § 189 p. 170,1.

[4]) cf. Reusch l. l. III 57.

[5]) cf. Poll. VIII 95 sq.; Hartel: »Stud.« p. 172.

[6]) de programmate cf. [Dem.] XXV 9; Platner: »Proc. u. Kl.« I 353; Gilbert I 270,1.

[7]) Schoemann: »de com. Ath.« p. 332 sq. id non satis perspexit.

[8]) Nec secus rem exposuit Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 4. 14 et adn. 2. —

Ad quam Gilberti sententiam examinandam iam accessurus sum. Et de ipsa re quamquam auctores nihil fere tradunt, tamen pro certo dici potest reliquorum ψηφισμάτων ἐπ' ἀνδρί irrogandorum rationes, ostracismi habendi et civitatis donandae, simillimas fuisse atque ἀδείας, quare omnia, quae de illis tradita habemus, in hanc transferre licet.

Ac primum quidem de ostracismi habendi modo ac ratione pauca dicam. In prima sextae prytaniae[1]) contione quotannis

Alia autem eius ἀδείας dationis ratio est, cuius possessio per se ipsa utilis est (v. supra in libro priore s. B): in hoc ἀδείας genere tertia illa, de qua supra diximus, contio locum non habet; sed ne id quidem, utrum ad hanc ἄδειαν dandam duabus contionibus opus fuerit necne, utrumque ea ἄδεια simplici psephismate an sollemnibus senum milium suffragiis tributa sit [cf. Mnemos. n. s. XV p. 2 et adn. 6] pro certo dici potest. Fidem publicam quidem in una contione populiscito decretam esse verisimillimum est, idemque de impunitate indicibus danda, quam rem quam celerrime expediri oportuisse recte dixerit quispiam, valuisse nonnulli oratorum loci huc pertinentes demonstrare videntur. [Exempla impunitatis μηνυταῖς concessae leguntur e. c. apud Andocidem de myst. 12. 15 et apud Lysiam XIII 55. Extat etiam huius ἀδείας testimonium in oratione Andocidis secunda (de reditu), in qua a populo ἄδεια petitur; at vero de restitutione tantum prioris decreti hoc loco agitur (v. supra p. 12,1; ceterum orator illegitime, h. e. prytanibus pecunia corruptis, in contionem introductus est; cf. Meier: »de bon. damn.« p. 183; v. supra p. 99,3), quare id testimonium non satis certum est.] — Ceterum ea, de qua hoc loco agendum est, ratio ἀδείας dandae haud scio an quarto demum a. Chr. n. saeculo in usum venerit. Nam utrum prioribus temporibus ex analogia ostracismi habendi populus ἄδειαν dederit an initio quidem ex consuetudine civitatis dandae simpliciorem populisciti privi irrogandi modum adhibuerit [v. infra p. 140 adn. 1], disceptare nequeo. Id unum constare videtur, inde ab initio veniam rogandi senum milium suffragiis irrogatam esse. Quam ἄδειαν iam quinto a. Chr. n. saeculo decretam esse nonnulla exempla docent. Ac primum huius privilegii certum exemplum in CJA. I 32 B extat, quem titulum anno 435/4 scriptum esse Kirchhoff quidem censet (v. supra p. 64 adn. 4); alterum in Patroclidis populiscito a. 405 facto, quod ab Andocide (de myst. 77 sqq.) traditum est. Verum ex his populiscitis nihil de ἀδείας dandae ratione colligendum est (v. supra p. 119 adn. 4 s. f.). Si autem populus Atheniensium in ἀδείᾳ irroganda similitudinem civitatis dandae secutus est, quinto quidem a. Chr. n. saeculo hoc veniae rogandi privilegium in una contione — senum milium suffragiis latis — ratum est factum et quarto demum saeculo tribus (vel potius duabus) contionibus opus fuit.

[1]) cf. Lex. Rhet. Cantabr. (append. ad Phot. ed. Porson) p. 672,13 sqq. (ed. Houtsma Lugd.-Batav. 1870 p. 20); imprimis cf. de ostracismi habendi temporibus et modo Valeton: Mnemos. n. s. XVI p. 1 sqq. Ea, quae Philo-

ante testarum suffragia ferenda (ὀστρακοφορίαν)[1]) in comitiis deliberatum est,[2]) utrum illo anno testarum suffragia ferri oporteret necne. Quodsi populus ostracismum habendum esse decreverat, ad iustam ὀστρακοφορίαν in altera contione lege aut populiscito constituta convenit.[3]) Quarum contionum (vel suffragii lationum) prior secundum Aristotelem ἐπιχειροτονία[4]) vocatur, cuius concilii initio προχειροτονίας actio est habita. Quae vox quid significet, grammatici sic definiunt: προχειροτονία est suffragium de ea quaestione latum, utrum populus senatus probuleuma simpliciter accipere velit, an disceptatio (σκέψις) de eo fiat;[5]) qua cum definitione vocabuli usus[6]) congruere videtur. Tamen rem

chorus tradit: procheirotoniam ante octavam prytaniam habitam esse Valeton l. l. p. 4 ita explicat, ut haec dicat: »in lege (sc. de ostracismo habendo) additum esse debuit, opinor, si in concilio κυρίῳ sextae prytaneae epicheirotonia ob aliquam causam facta non esset, eam habendam esse in concilio κυρίῳ proximo, i. e. septimae prytaneae«. Sed coniecturam probare non possum, quia in lege de ἐπιχειροτονίᾳ νόμων nihil huiusmodi scriptum est; cf. Valeton l. l. p. 4 adn. 2.

¹) cf. Platner: »Proc. u. Kl.« I 389; Busolt § 192 p. 173.

²) Ut lingua vernacula utar: »es fand eine Vorabstimmung darüber statt«.

³) Ὀστρακοφορίαν usque in octava prytania habitam esse adhuc homines docti crediderunt; cf. Gilbert I p. 294; Busolt l. l.

⁴) cf. Lex. Rhet. Cantabr. (ed. Porson) p. 672, 14; V. Rose: »Aristot. Pseudepigr.« (Lips. 1863) p. 437; Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 362. 370 sq.

⁵) cf. Harpocr. s. v. προχειροτονία (= Phot. Suid. s. v.), qui haec dicit: ἔοικεν Ἀθήνησι τοιοῦτό τι γίγνεσθαι, ὁπόταν τῆς βουλῆς προβουλευσάσης εἰσφέρηται εἰς τὸν δῆμον ἡ γνώμη· πρότερον γίνεται χειροτονία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πότερον δοκεῖ περὶ τῶν προβουλευθέντων σκέψασθαι τὸν δῆμον, ἢ ἀρκεῖ τὸ προβούλευμα; Schoemann: »Antiqu.« p. 222; eundem: »de com. Ath.« p. 99; eundem: »Gr. Altert.« I 384; Perrot: »le droit publ.« p. 177,2; Gilbert I p. 276,3; Busolt § 190 p. 171,10; Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 357. 372 sq. Alii aliter de hac re sentiunt homines docti; sunt enim qui προχειροτονίαν ad ordinem earum rerum pertinere putent, de quibus agendum sit in comitiis; cf. Gilbert l. l. — Initio igitur demagogorum ἐπιχειροτονίας facta est προχειροτονία, quare grammaticus Philochori verba exhibens [cf. Lex. Rhet. Cantabr. ed. Houtsma p. 24] recte dicit: προὐχειροτόνει μὲν ὁ δῆμος πρὸ τῆς ὀγδόης πρυτανείας κτλ.; cf. etiam Gilbert: Jahrb. f. klass. Phil. 1879 p. 239, ubi haec leguntur: »man konnte..., die zweite Abstimmung als die eigentliche χειροτονία auffassend, von der ersten als von einer προχειροτονία sprechen, und in diesem Sinne ist die προχειροτονία an den bekannten Stellen über den Ostrakismus zu verstehen«. Ea, quae Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 407 sq. dicit, probare non possum.

⁶) cf. e. c. Dem. XXIV 11 sq.; Aesch. I 23.

aliter exposuit Guilelmus Hartel,[1]) qui coniectavit προχειροτονίαν idem significare quod nostris temporibus, ut recenti nomine utar: „erste Lesung", idque copia satis larga titulorum allata recte dici studuit demonstrare. Sed hanc sententiam imprimis Gilbert[2]) impugnabat et postea Miller[3]) iustis argumentis. Quae res huc quoque pertinet, cum Hartel opinionem suam cum aliis rebus tum ostracismi habendi ratione probare voluerit. In hac enim actione ille quidem secernit, ut ipsius verbis utar: „erste Lesung" vel „Vorabstimmung" et „Schlussverhandlung".[4]) Sed ne id quidem viro doctissimo argumentum praebere potest, cum haec, de qua sermo fit, actio non προ- sed ἐπιχειροτονίας nomine vocetur; at etiamsi hac in re προχειροτονία iusta esset appellatio, quae illam notionem haberet, tamen multum differt inter ψήφισμα ἐπ' ἀνδρί et simplex populiscitum. Neque magis ostracismi habendi ratio sententiam Hartelianam confirmat. Etenim prior illa suffragii latio nullam aliam vim habet, nisi quam supra diximus „Vorabstimmung", quibus in comitiis deliberabat populus, utrum ὀστρακοφορίαν habere oporteret necne. Senatus igitur constituto tempore probuleuma ad populum tulit, qua re de ostracismo habendo cum populo agendi facultas est data. Si autem populus ὀστρακοφορίαν decreverat, in extraordinariis comitiis[5]) testarum suffragia in foro a populo tributim lata sunt. Itaque aperte prior suffragii latio (ἐπιχειροτονία) vel actio et iusta propriaque testarum suffragia (ὀστρακοφορία), nullo autem verbo duae actiones distinguuntur.

Sed ut ad rem propositam revertamur, num in veniae quoque datione duas eiusmodi contiones statuere liceat, indagemus. Gilberti et Valetoni exempla secutus[6]) simillimam horum ψηφισμάτων ἐπ' ἀνδρί condicionem puto fuisse. Itaque si quis e. c. aut

---

[1]) »Studien üb. att. Staatsrecht u. Urkundenwesen« p. 180 sqq. 202 sqq.; eundem in »Wien. Stud.« I p. 269—294.

[2]) cf. Jahrb. f. klass. Phil. 1879 p. 237 sqq.; ibid. 1880 p. 529 sqq.

[3]) in commentatione: »de decretis Att. quaest. epigr.«; cf. Busolt § 190 p. 171,9.

[4]) cf. Hartel: »Stud.« e. c. p. 180; »Wien. Stud.« I p. 282. 290.

[5]) Valeton quidem: Mnemos. n. s. XVI p. 6 contendit: »ostracophoriam ex lege habendam fuisse die proximi concilii, postquam accepta esset προχειροτονία«. Causae, quas ille affert, gravissimi momenti esse mihi videntur, sed num vera sit eius sententia, pro certo dicere non audeo.

[6]) v. supra p. 124 et adn. 8 initio.

sibi aut alii restitutionem a populo petiturus erat, supplex in senatu deinde in comitiis ordinariis orabat, ut populus in maximo comitiatu veniam rogationis ferendae sibi daret; quod si populus concesserat, veniam dandam aut denegandam esse in extraordinariis comitiis ad id convocatis decrevit; et venia demum impetrata restitutionem a populo petere licuit. Quarum contionum prima et altera congruunt cum ἐπιχειροτονίᾳ et ὀστρακοφορίᾳ, quibus ψήφισμα ἐπ' ἀνδρί ratum fit.

Postremo etiam civitatis donandae sollemnitates[1]) cum ἀδείας datione habent similitudines.[2]) In comitiis enim ordinariis, postquam senatus rogationem sive petitionem probuleumate instruxit, civitas alicui peregrino bene de re publica merito decernitur. Quo facto id psephisma in altera contione, plerumque in prima proximae prytaniae,[3]) cui ut minimum sex milia civium interessent, lex erat, occultis suffragiis comprobandum fuit. Denique civitatem a toto populo decretam prioribus quidem temporibus γραφῇ παρανόμων antiquare licuit, posterioribus autem temporibus δοκιμασίᾳ novorum civium in iudicio heliastico facta est. Tum

[1]) quae quarto a. Chr. n. saeculo valuerunt; antea autem civitas uno psephismate populi decreta et rata facta est, quod populiscitum γραφῇ παρανόμων abrogare licuit heliastis; cf. Busolt § 154 p. 139 et adn. 7.

[2]) De civitatis datione cf. [Dem.] LIX 89 sq.; Gilbert: »Staatsalt.« I p. 176.

[3]) Tempus concilii semper populiscito constitutum est; cf. Valeton: Mnemos. n. s. XVI p. 5. Formulae, qua in titulis Atticis haec suffragii latio significatur, semper fere hoc additum est: εἰς τὴν πρώτην ἐκκλησίαν; cf. Mnemos. n. s. XV p. 25 et ibid. XVI p. 5; Buermann: Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. X p. 358 sq. Idnę ad extraordinarias an ad ordinarias contiones referendum sit, non satis liquet. Sed id nullius momenti est, si quidem senum milium suffragii latio non specialis ἐκκλησία fuit, id quod Valeton coniecit (v. etiam infra cap. III p. 138 adn. 2). Quod si verum esset, illae suffragii lationes in comitiis ordinariis extra ordinem fierent. Id autem videtur constare, haec civitatis decretorum verba non ad primam, sed ad alteram contionem pertinere, cum haec formulae probuleumaticae verba: τοὺς προέδρους οἳ ἂν λάχωσι προεδρεύειν (πρ[οσ]αγαγεῖν τὸν δεῖνα) εἰς τὴν πρώτην ἐκκλησίαν (καὶ) χρηματίσαι περὶ τούτων κτλ. ad contionem senatus consessum sequentem pertinere existimem [aliter sentit Hartel]; cf. Gilbert: Jahrb. f. klass. Phil. 1879 p. 229; Blass in I. Mülleri »Handb. d. klass. Altert.-Wiss.« I (1886) p. 453, qui haec dicit: »Die Worte der probuleumatischen Formel: εἰς τὴν πρώτην ἐκκλησίαν bezog Hartel auf die nächste nach der beschliessenden ἐκκλησία...; Miller hingegen mit anderen auf die nächste ἐκκλησία nach der Ratssitzung [»de decretis Atticis« p. 34: ad comitia senatus consessui proxima]«.

demum civitatis decretum ratum fuit.[1]) Atque prior quidem contio cum ea conferenda est, in qua quis supplex[2]) petit, ut populus de venia danda convocetur. Deinde autem populus in altera contione ut ἄδειαν irrogat ita civitatis dationem confirmat. Postremo e. c. et capite deminutus restitutionis rogationem fert et civitas a populo tributa in iudicio examinatur, utque restitutionem denegare ita γραφῇ παρανόμων aut δοκιμασίᾳ, si contra leges data est, civitatem abrogare licet.

Ex iis, quae exposuimus, ἀδείας dandae actionem satis diutinam fuisse intellegitur; sed in iis rebus, quae huc pertinent, paululum morae non noxae fuit.[3])

Duas igitur contiones ad ipsam veniae dationem necessarias statuendas esse demonstratum est. Quarum alteram Pollux [VIII 96] strictim attingit his verbis: ἡ δὲ δευτέρα ἐκκλησία (sc. τῆς πρυτανείας) ἀνεῖται τοῖς βουλομένοις, ἱκετηρίαν θεμένοις, λέγειν ἀδεῶς περί τε τῶν ἰδίων καὶ τῶν δημοσίων, quae Schoemann [„de com. Ath.“ p. 158] Latine vertit his: „In secunda ecclesia contio dabatur iis, qui supplici ramo proposito de privatis aut publicis rebus dicendi veniam poscebant“.[4]) Quaeritur autem, utra contionum Pollucis verbis significetur. Vocabulum ἀδεῶς (h. e. impune) hoc sane significare potest: „venia impetrata“; at vero rogator veniam nondum impetravit, quam ob rem supplex orat, ut verba: ἱκετηρίαν θεμένοις demonstrant. Haec igitur contio, quam Pollux dicit, eam, in qua venia data est, non sequitur: nam in hac, postquam veniam supplex impetravit, ultro ei licuit impune rogare; sed ἀδείας dationi antecedit, quare Pollucis verba ad priorem contionem pertinent,[5]) in qua rogator impunitate verba faciendi

---

[1]) Cf. e. c. CJA. II 51. 54. 300. 397. — De his rebus in cap. III copiosius agetur.

[2]) nam de rebus quibusdam: νόμος οὐκ ἐᾷ λέγειν οὐδὲ χρηματίζειν, ut ait Demosthenes XXIV 46; cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 4 et adn. 4.

[3]) Impunitatem enim indicia delaturis acquirendam, quae res maximi momenti et sicut εἰσαγγελία quam celerrime expedienda erat, huc non pertinere verisimile est (v. supra p. 99 adn 3). Id etiam Platner: »Proc. u. Kl.« I 443 intellegit, cum impunitatem indicibus, ut ipsius verba usurpem, »ohne besondere Förmlichkeiten« dare licuisse dicat. Atque ne id quidem, num omnia ἀδείας genera senum milium suffragiis irrogata sint, pro certo scimus; cf. Valeton l. l. XV p. 2.

[4]) cf. Perrot: »le droit public« p. 38.

[5]) Ad aliam autem (tertiam scilicet) contionem Gilbert Pollucis verba

utitur propterea, quod in tutela deorum est. Tum contionatur ille apud populum non μετ' ἀδείας[1]) vel ἀδείας δοθείσης[2]) h. e. cum populi venia, sed ἐπ' ἀδείᾳ,[3]) ut videlicet in proxima extraordinaria contione ἄδειαν impetret. Quae cum ita sint, Pollucis loco, quem protuli, in secunda cuiusque prytaniae contione — erat autem ordinaria —[4]) supplicibus veniae impetrandae causa populum adire licuisse edocemur.

Quaestione absoluta nunc iam exemplo ἀδείας dandae rationem illustrare conabor.

Capite deminutus ne in comitiis verba faciat neve restitutionem petat, lege interdicitur. In secunda autem cuiusque prytaniae contione ordinaria illi supplici cum ramis oleae in ara aliqua considere et hinc sacrosancto dei tutela facto impune de suis rebus verba facere licet, ita quidem, ut venia rogandi sibi concedatur. Antea enim ne supplex quidem ipsius restitutionis rogandae potestatem habet. Primum igitur hoc tantum petit a populo, ut prytanes populum extra ordinem convocare iubeantur ἀδείας dationis deliberandae causa. Deinde in extraordinaria contione populus in suffragium mittitur, utrum supplici venia rogationis ferendae danda an deneganda sit. Quodsi populus maximo in comitiatu et occultis suffragiis ἄδειαν concessit,[5]) tum demum in contione aliqua ordinaria[6]) de restitutione in integrum cum senatu populoque agitur.[7])

Ceterum Pollucis testimonium, quo demonstratur contionum ordinariarum unicuique certas res constitutas esse, quamquam Reusch

---

pertinere dicit; cf. »Staatsalt.« I p. 294 et adn. 1; contra cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 4. — Congruunt igitur inter se hoc concilium et illud, in quo ἐπιχειροτονία demagogorum est habita; utrique enim certum tempus lege destinatum fuit; cf. de ἐπιχειροτονίας tempore Valeton: Mnemos. n. s. XVI p. 1 sqq.

[1]) cf. e. c. Thuc. VI 60.

[2]) cf. e. c. Dem. XXIV 46.

[3]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 334. — Oncken: »Staatsl.« II p. 526 vocabulum ἀδεῶς non apte Germanice vertit verbo: »rücksichtslos«.

[4]) De his v. supra p. 123 sq.

[5]) cf. Dem. XXIV 45. 46.

[6]) cui num semper tempus praestitutum sit a populo, incertum est.

[7]) Schoemann: »Gr. Alt.« I 399 suffragium senum milium, quod ad ἄδειαν dandam pertinet, per errorem in ea contione latum esse statuit, in qua de poenae alicuius remissione agitur; cf. etiam eundem: »Antiqu. iur. publ. Gr.« p. 225.

[„dissert. phil. Argent. sel." III 71 sqq.] in suspicionem vocavit,[1]) tamen res ipsa non in dubio est, quin programma ordinariarum sive legitimarum contionum praefinitum fuerit.[2]) Dubitari sane potest, num de ἀδείᾳ danda in secunda contione actum sit; sed ἀδείας dationem in numero negotiorum publicorum lege praefinitorum[3]) fuisse videtur constare.

Cap. III. De senatus in ἀδείας datione functionibus.

In re publica Atheniensium permulta iura et potestates ad senatum delata fuerunt, quae omnes fere res complexa sunt; ut Busolti verba mea faciam: senatus summum collegium fuit, quod totam rem publicam rexit atque administravit.[4]) Itaque auctoritas senatus multum valuit in legislatione, in rebus ad aerarium et rei publicae administrationem pertinentibus, in publicis negotiis cum exteris civitatibus gerendis, in omnibus denique rebus, in quibus ille negotia publica ex legibus procuravit.[5]) Senatus igitur, ut nostrorum temporum res cum illis conferam, quasi summus rei publicae cancellarius est, qui in gravissimis rebus una agit cum contione populi τὸ κύριον τῆς πολιτείας tenentis. Quin etiam tanta senatui potestas fuit rei publicae gubernandae, ut dixerint quidam collegium summam potestatem tenens Athenis contionem una cum senatu (βουλὴν καὶ ἐκκλησίαν)[6])

---

[1]) Cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 32; Perrot: »le droit publ.« p. 38; Heyse: »de legat. Att.« p. 65; Miller: »de decretis Att.« p. 34,1.

[2]) etiamsi concedendum est praeter legitimas res etiam de aliis in his contionibus agere licuisse; cf. Reusch l. l. p. 72. 77 sqq.

[3]) De civitatis quidem donatione agebatur tempore lege praestituto; velut in CJA. II 309, in quo titulo civitas peregrino cuidam decernitur, haec leguntur: [. . . ὅταν αἱ ἡμέραι ἐξήκωσ]ιν [α]ἱ ἐκ τοῦ νόμου χρη[ματίσαι περὶ πολιτείας (?). . . Atque idem in ostracismo habendo de ἐπιχειροτονίας tempore valuit.

[4]) Busolt § 183 p. 165 dicit de senatu: »Er war die höchste Regierungs- und Verwaltungsbehörde«; cf. § 48 p. 44.

[5]) De titulis Atticis ad senatum Atheniensium pertinentibus nostris temporibus agere coepit: Heydemann: »de senatu Athen. quaest. epigr. sel.« in »dissert. phil. Argent. sel.« vol. IV.

[6]) Ut lingua vernacula utar: »die Körperschaft, welche die souveräne Staatsgewalt in Händen hatte«; Busolt § 48 p. 44 haec dicit: »Der Rat repräsentierte mit dem Demos die oberste Staatsgewalt«; sed τὸ κύριον penes solum populum est vel, ut Germanice sententiam dicam: »Souverän ist allein der Demos«; v. infra p. 138 sq.; cf. etiam Perrot l. l. p. 35 sq.

fuisse. Atque re vera psephismatis legitimis ratisque praescriptum est hoc: ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ non secus ac si in fine multorum titulorum legimus: ἡ βουλή ὁ δῆμος, nomina subscripta cancellarii et populi ipsius. Quocum congruunt ea, quae senatui in comitiis de populiscitis perficiendis fuerunt, negotia: convocavit contionem populi, res, de quibus in comitiis deliberandum fuit, constituit easque populo ante comitia programmate promulgatas proposuit.[1]) Praeterea autem ad populum quidquam deferri vetitum erat, nisi quod ante a senatu pertractatum et probuleumate[2]) instructum esset,[3]) ex Solonis[4]) lege, quae iussit: [τὴν βουλὴν] προβουλεύειν... τοῦ δήμου καὶ μηδὲν ἐᾶν ἀπροβούλευτον εἰς ἐκκλησίαν εἰσφέρεσθαι.[5]) Tamen praeter ceteros Miller [„de decret. Att."] recte demonstravit non semper „necesse fuisse eundem (sc. senatum), quid sibi de singulis rebus placeret, populo exponere et suadere, quid faciendum esset.[6]) Saepe enim senatus satis habuit" — neque ea posterioris aetatis licentia fuit[7]) — „rem ita ad populum ferendam decrevisse, ut quivis civis quod videretur rogaret".[8])

Atque operae pretium est nunc iam anquirere, quibus senatus in ἀδείας datione muneribus functus sit. Cum autem de hac re a scriptoribus nihil fere traditum sit, rursum ex ἀδείας cum ὀστρακισμῷ et πολιτείᾳ similitudine res, quam proposuimus, colligenda est.

[1]) Πρόγραμμα legitur e. c. in CJA. II 61; cf. Busolt § 182 sq. p. 165 sq.

[2]) cf. Harpocr. s. v. προβούλευμα; Phot. s. h. v.; I. Bekker: Anecd. Gr. 289, 26 sqq.

[3]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 158; Miller: »de decret. Att.« p. 7.

[4]) cf. Plut. Sol. XIX. Num autem lex Solonea fuerit, nuper U. Koehler in dubium vocavit; cf. Busolt § 128 p. 117.

[5]) cf. Dem. XXIV 11; Petit: »Leges Atticae« II 2,2 p. 198; Schoemann: »de com. Ath.« p. 95 sqq.; Miller l. l. p. 7,1; Busolt § 183 p. 165,9.

[6]) cf. Gilbert: »Staatsalt.« I p. 276,2. Loco προβουλεύματος conscripti senatum res propositas saepe ad populum (oratione) detulisse dicit Gilbert l. l. I p. 275,5; cf. etiam ea, quae exposuit L. Schmidt: »de auct. προβουλεύματος in rep. Ath.« (Ind. lect. Marb. 1876/7).

[7]) Nam hac occasione senatus auctoritate omnino neglecta res ad populum deferebantur; cf. e. c. argum. II ad Demosthenis Androtianam p. 592; v. supra p. 77 sqq.

[8]) Haec formula probuleumatica patet ex CJA. II 168; cf. Gilbert I 276,2; Busolt § 190 p. 171,9.

Initio quidem dubites, num omnino senatus in venia danda una cum populo egerit. Cum enim populus in hac re gravissimum ius summamque potestatem exercuerit, senatus autem τοῦ κυρίου particeps non fuerit,[1]) oritur quaestio, num senatui etiam haec ἀδείας dandae rogatio probuleumate (cuius videlicet antiquandi populus semper potestatem habuit)[2]) instruenda fuerit. At, inquies, illa, quam supra attulimus, Solonis lex[3]) violata esset, si eiusmodi psephisma probuleumate senatus antea non comprobatum ad populum latum esset. Verum id ipsum, quo tempore contio populi non a senatu, sed ab aliis magistratibus convocata est, interdum videtur accidisse. Constat enim praetoribus in rerum angustiis quoquo tempore[4]) ius cum populo agendi fuisse, sive per prytanes illum convocari iusserint praetores,[5]) sive ipsis contionem convocare licuerit. Nam cum Thucydides [II 59] de Pericle dicat: ξύλλογον ποιήσας (ἔτι δ' ἐστρατήγει), num prytanes hac occasione eum adiuverint, dubitari potest.[6]) Atque idem ex psephismate patet, quod extat apud Demosthenem [XVIII 73], ubi legimus: ἐκκλησίας συγκλήτου ὑπὸ στρατηγῶν.[7]) Quod sane in summo tantum rei publicae periculo, velut hostibus in Atticam invadentibus, fieri potuisse verisimile est.[8]) Omnino

---

[1]) Cf. L. Schmidt l. l. p. III.

[2]) cf. Gilbert I p. 278 et adn. 2; Miller: »de decret. Att.« p. 42.

[3]) quam legem Hartel: »Stud.« p. 181 gravissimam iuris publici Atheniensium significat, non secus ac Miller, qui l. l. p. 54 haec dicit:... »legem quam supremam et sanctissimam in iure publico Atheniensium habitam esse vidimus«.

[4]) cf. e. c. CJA. I 40,54 sqq.: συν[ε]χῶς δὲ ποεῖν τ[ὰς ἐκκλησία]ς, ἕως ἂν δι[απρ]αχθῇ, ἄλλο δὲ προχρημα[τίσαι τούτω]ν μηδέν, ἐὰμ μή τι οἱ στρατη[γ]οὶ δέωντα[ι].

[5]) cf. Dem. XVIII 37. 164; Thuc. IV 118,14; CJA. II 439 (ad hunc titulum cf. Hauvette-Besnault: »Les Strat. Ath.« p. 125; Gilbert l. l. I p. 279,2).

[6]) cf. Thuc. II 60; cf. etiam Plut. Phoc. XV; Diod. XVI 84. — Convocationem populi senatu auctore a praetoribus factam esse putant Hermann: »Gr. Alt« I[5] § 128,6; Schoemann: »Gr. Alt.« I 383; Gilbert I p. 222 et adn. 6. Alii homines docti (cf. e. c. Perrot: »le droit publ.« p. 37,5. p. 58; Busolt § 179 p. 163,6; Hauvette-Besnault l. l. p. 124) etiam eam contionem, cuius Thuc. II 59 mentionem facit, per prytanes convocatam esse contendunt.

[7]) cf. etiam Dem. XVIII 37. 75; Schoemann: »de com. Ath.« p. 102 sq. De hac re cf. imprimis ea, quae disseruit Hauvette-Besnault l. l. p. 124 sq.

[8]) Pericles praetor contionem convocavit, ut animos sedaret, id quod nisi periculosissimis temporibus fieri non potuit; cf. Thuc. II 59; Hauvette-Besnault l. l. p. 125.

Hauvette-Besnault quidem [„Les Stratèges Athéniens“ p. 125] id praetorum ius senatus populique convocandi perpetuitate et assiduitate[1]) habiti senatus irritum factum esse dixit. Sed etiamsi alias quoque[2]) ipsis praetoribus licuisset contionem convocare et rogationes probuleumate non instructas ad populum ferre, tamen id huc non pertineret. Itaque, ut ad rem propositam transeam, in venia danda senatum una cum populo egisse demonstrabo, ita quidem, ut id in utraque contionum,[3]) quae ad veniae dationem opus erant, nequaquam factum sit.

Iam vero indagemus, quae functiones senatui fuerint in iis conciliis, in quibus populiscitum privum ἀδείας irrogatum est; ac primum quidem in ea contione, in qua quis supplex rogat, ut sibi liceat in extraordinariis comitiis ἄδειαν a populo petere.

Haec contio si non secunda, ut Pollux tradit, tamen ordinariarum aliqua est, cui res, de quibus agendum est, lege praefinitae sunt. In qua contione senatui rogationes ad populum ferendas semper probuleumatis comprobandi potestatem fuisse per se ipsum intellegitur et pro certo habendum opinor, etiamsi plurimi interfuit prytanes programmate promulgato contionem convocare, utque rerum disceptatio et deliberatio fieret, curare.[4]) Tamen plerumque et iustum senatus probuleuma statuendum puto et, ut supplex, antequam in comitiis verba faceret, utique senatum adiret,[5]) legitimum fuisse. Similis est εἰσαγγελίας ratio,

---

[1]) Ut ait Hauvette-Besnault l. l.: »(par la) permanence du conseil«.

[2]) id quod Hauvette-Besnault p. 125 in dubium vocat.

[3]) v. supra cap. II.

[4]) Schoemann: »Antiqu.« p. 222 adn. 7 nullam senatus auctoritatem perscriptam esse putat, »si tantummodo in universum edictum esset, de quibus rebus cum populo agi liceret, e. c. in magistratuum ἐπιχειροτονίαις«. Cf. etiam [Dem.] XXV 9. — Posterioribus temporibus ex titulo Attico, qui extat in CJA. II 472, prytanes (vs. 12 sq.) cum ob alias causas tum ob hanc laudantur, quod: ἐπεμ]ελήθησαν... τῆς συλλο[γῆς τῆς τε βουλῆς καὶ τοῦ δήμου...

[5]) Id enim ut ante omnia ordinaria populi concilia fieret, lex fuit; cf. e. c. Dem. XXIV 48. Is igitur, qui ἄδειαν a populo petiturus est, principio in senatu supplicandi caerimonia usus (cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 4) verba facit. — Ceterum quae Preller: »Gr. Mythol.« I⁴ 425 dicit: »(Das Prytaneion) war die Stätte.... der Gemeindeberatungen.... und die der Schutzflehenden, wenn sie den Schutz des ganzen Staates in Anspruch nahmen«, ea de posteris quidem temporibus nequaquam valent [de prytaneo cf. Gilbert: »Staatsalt.« I 118,2; Hagemann: »de prytaneo« Vratisl. 1880; de curia cf. Gilbert I 259,1]. Nam Clisthenis iam aetate κοινὴ ἑστία in tholum translata est, ubi

quam etsi in rebus gravissimis delatori statim ad populum[1]) deferre licuit,[2]) tamen contio, cum εἰσαγγελίαν accepisset, ad senatum reiciebat, qui probuleumate rem instrueret.[3]) Atque etiam προβολάς in comitiis, quae ex lege in templo Dionysi habebantur,[4]) per ipsos prytanes ad populum delatas esse lex a Demosthene [XXI 8] commemorata demonstrat.[5])

Hoc igitur utique videtur nobis tenendum, supplicem, antequam verba faceret in comitiis, senatum adire necesse fuisse, quae sententia et ὀστρακισμοῦ et πολιτείας comparatione probatur.

Neque enim dubitari potest, quin etiam in ἐπιχειροτονίᾳ in prima sextae prytaniae contione habita a senatu προβούλευμα saepe certis consiliis instructum ad populum delatum sit, quod docuit, quae sit ostracismi habendi causa. Atque etiam eos demagogos nobiles, quorum nimia potentia et opes timendae essent quosve ob eam causam expelli e civitate oporteret, in illa contione nominatos esse nonnulli homines docti putaverunt,[6]) quamquam id pro certo dici non potest. Aliter autem Valeton[7]) de hac re nu-

prytanes quotidie sacrificabant, cenabant, consilia habebant; cf. Schoell: Hermes VI 28 sq.; Hagemann l. l. p. 28 sqq. — In ipsa curia (βουλευτηρίῳ) κοινὴν ἑστίαν fuisse Bursian: »Geogr. v. Griechenl.« I (Lips. 1862) p. 282 putat; v. supra p. 112 adn. 3.

1) cf. Busolt § 192 p. 173,5.

2) Plerumque sane delationes (εἰσαγγελίαι), sicut indicia (μηνύσεις), ad senatum ferebantur; cf. Arist. Equ. v. 300; Isocr. XV 314; Gilbert I p. 291 et adn. 3; Busolt § 182 p. 165,1. § 185 p. 167. § 197 p. 178.

3) cf. Xen. H. Gr. I 7,7. Idem fieri potuit de aliis rebus in ipsis comitiis ad populum latis; v. supra p. 78 adn. 7; cf. etiam Schoemann: »de com. Ath.« p. 205 (aliter sentit de hac re Platner l. l. I p. 370 sq.).

4) cf. e. c. Dem. XXI 9. 11. 175; Isocr. XV 314; Reusch: »de diebus cont. ord.« p. 4.

5) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 238; eundem: »Gr. Alt.« I 395. »In comitiis«, ut ait Schoemann (»de com. Ath.« p. 238), »actor adversarium produxit, et post propositam a prytanibus προβολήν uterque (et is qui accusabat et is qui accusabatur) verba pro se ad populum fecit«. Προβολή sane in magistratus (quam Schoemann: »de com. Ath.« p. 231 tantum in ἐπιχειροτονίαις magistratuum factam esse contendit) iusto probuleumate senatus non comprobata ab ipso actore ad populum deferebatur; sed προβολή ista cum poenae irrogatione non coniuncta erat, neque populus ipse ulla poena reum affecit, sed post illud comitiorum praeiudicium rem heliastico iudicio cognoscendam et diiudicandam commisit; cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 239; Gilbert I p. 289,2; Busolt § 192 p. 173. § 209 p. 186.

6) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 243 sq.; eundem: »Gr. Alt.« I 398. — De candidatorum tabella, quam Meier statuit, omnino non cogitandum est.

7) Mnemos. n. s. XV et XVI.

perrime egit, qui haec studet demonstrare: „ἐπιχειροτονίαν (demagogorum) quotannis (constituto tempore) in concilio habitam esse, neque eam contra legem potuisse impedire senatum, si in senatu nemo rogaret de ἐπιχειροτονίᾳ habenda“;[1]) quare probuleuma senatus statuendum non esse,[2]) immo vero „nullam de ea re (h. e. de ostracismo) factam esse senatus auctoritatem, nullam in concilio institutam esse deliberationem publicam“.[3]) Quam sententiam cum aliis argumentis tum ex ratione ἐπιχειροτονιῶν habendarum et notione ἐπιχειροτονίας vocabuli[4]) confirmare Valeton studet. Atque id quidem, quod disseruit ille de „ἐπιχειροτονίαις ἀπροβουλεύτοις“[5]): legem Soloneam de senatus probuleumate hac re non violatam esse,[6]) non improbabile videtur. Tamen equidem id non rectum esse puto, quod Valeton statuit, in illa scilicet ἐπιχειροτονίᾳ sine ulla suasione vel consultatione populum interrogatum esse: πότερον δοκεῖ τὸ ὄστρακον εἰσφέρειν ἢ μή; quod si verum esset, de ostracismo, ut ita dicam, nullo verbo facto populus in suffragium missus esset. Nam ὀστρακοφορία ipsa re vera nihil aliud nisi suffragii latio fuit, ut postea demonstrabo. Illud autem abhorrere videtur a vero sapientis legislatoris consilio, qui prohibere voluit, quominus saepissime populus potestate data perverse uteretur. At, ait Valeton, „causa . . ., cur adeo metuendus fuerit ostracismus, haec est, quod regebatur affectibus et cupiditatibus populi sine ullo consilio“.[7]) Verum id non democratiae, sed ochlocratiae proprium esse mihi quidem videtur. Etiamsi autem concedendum esset disceptationes vel suasiones de ostracismo habendo in ἐπιχειροτονίᾳ non factas esse,[8]) tamen probuleuma a senatu factum esse pro certo habeo, id quod res simillima, quam ipse confert Valeton,[9]) demonstrat, ἐπιχειροτονία scilicet τῶν νόμων. Cuius rei senatum participem fuisse cum

---

[1]) Cf. Mnemos. n. s. XV p. 363.

[2]) cf. ibid. p. 365. 406.

[3]) cf. ibid. p. 365.

[4]) cf. ibid. p. 370 sqq.

[5]) cf. ibid. p. 372 sqq. 376.

[6]) cf. etiam Schoemann »Antiqu.« p. 222 adn. 7; v. supra p. 134 et adn. 4.

[7]) cf. l. l. p. 420.

[8]) Quam sententiam equidem probare non possum; v. supra p. 126 et adn. 5.

[9]) l. l. p. 380 sq.

alii docuerunt tum praecipue R. Schoell.[1]) Sicut igitur in ἐπιχειροτονίαν τῶν νόμων habendam, ita in ἐπιχειροτονίαν demagogorum senatus probuleumate opus est, quod in prima contione sextae prytaniae populo proponitur. Tum populus — disceptatione facta, ut opinor, — senatus probuleuma accipit aut antiquat, h. e. ὀστρακοφορίαν haberi iubet aut vetat.

Quoquo modo autem illa res se habet, utique ratio, quam in prima earum, quae ad ἀδείας dationem habendae sunt, contionum adhibitam puto, alterius populisciti privi, h. e. civitatis donandae, similitudine comprobatur, de qua nunc pauca disseram.

In iis enim comitiis, in quibus de civitate tribuenda primum agebatur, senatus ad populum probuleuma ferret necesse fuit, ita quidem, ut nullo modo prorsus liceret in comitiis civitatis dandae rogationem ferre, nisi ea rogatio sive petitio antea in senatu lata probuleumate instructa esset. Quod decreta πολιτείας, quae extant, aperte demonstrant, in quibus semper formula legitur, qua senatus rogationem probuleumate comprobatam ad populum fert: ἐψηφίσθαι τῇ βουλῇ τοὺς προέδρους οἳ ἂν λάχωσι προεδρεύειν εἰς τὴν πρώτην ἐκκλησίαν (vel εἰς τὴν ἐπιοῦσαν ἐκκλησίαν) προσαγαγεῖν τὸν δεῖνα εἰς τὸν δῆμον καὶ χρηματίσαι περὶ αὐτοῦ, γνώμην δὲ ξυμβάλλεσθαι τῆς βουλῆς εἰς τὸν δῆμον, ὅτι δοκεῖ τῇ βουλῇ κτλ.[2]) Itaque secundum hoc solum exemplum etiam in ea contione, in qua quis supplex, ut ἀδείας dandae causa extraordinaria comitia convocentur, petat, probuleuma statuendum est.

Nunc ad alteram contionem, in qua de ipsa venia danda aut deneganda agitur, nos vertamus.

Atque etiam in hac extraordinaria contione probuleuma senatus ad populum delatum esse Gilbert [„Staatsalt." I p. 294] putat. Sed quaeritur ante omnia, quid in his comitiis maxime interfuerit. Senatus fuit, cum populus extraordinariam contionem convocandam decrevisset, constituto tempore imperata facere. In priore sane concilio et senatus ad populum probuleuma certis consiliis instructum detulerat et in ipsa disceptatione sup-

[1]) In Sitz.-Ber. d. k. Bayr. Acad. d. Wissensch. (philos.-hist. Classe) 1886 p. 127 sqq.

[2]) cf. e. c. CJA. II 51. 382. — Eadem formula etiam in προξενίας decretis legitur; cf. CJA. II 47. 50. De hac formula probuleumatica cf. Hartel: »Stud.« p. 166 sqq.; cf. etiam Monceaux: »Les Prox. Grecques« p. 12. 78 sqq.

plex causam exposuerat, cur ἄδειαν dari iustum et ipsi populo utile esset. Quodsi populus precibus illius commotus concesserat, ut in extraordinaria contione de ἀδείας datione suffragia ferrentur, omnia in eo posita erant, ut prytanes programmate promulgato contionem convocarent populumque in suffragium mitterent. Quare in his comitiis neque iustum probuleuma neque disceptationem fuisse censeo.[1]) Etenim prius concilium disceptandi facultatem dederat, extraordinarium re omni ratione et cogitatione pertractata ad id tantum constitutum erat, ut populus suffragium iniret.[2])

Atque primum quidem ὀστρακοφορίας — ut ipsum nomen docet — rationem eandem fuisse nemo fere hominum doctorum est, qui dissentiat. Ad hanc igitur ὀστρακοφορίαν id, quod Valeton de ἐπιχειροτονίᾳ exposuit, referendum esse existimo[3]): deliberationem publicam de ea re nullam fuisse neque in senatu neque in concilio populi. Senatus enim in iusta quidem actione et disceptatione una cum populo agit deliberatque, sed in suffragii latione populus solus auctoritate supremi collegii publici non coërcitus summam potestatem exercet, qua usus aut ὀστρακοφορίαν habet aut veniam dat aut civitatis donationem confirmat. Nam τὸ κύριον τῆς πολιτείας nemo nisi ipse populus tenet,[4]) qui ad suum arbitrium summa populiscita priva rata aut irrita facit,[5])

[1]) Quam sententiam cum alii homines docti [cf. Wachsmuth: »Die Stadt Athen im Altert.« I 538, qui haec dicit: »Für einzelne Akte des souveränen Volkes, für die Vornahme des Ostrakismos und wahrscheinlich für einige ähnliche Geschäfte, bei denen die Debatte wegfiel und einfach phylenweise abgestimmt wurde, (wurde die ἀγορά als Versammlungsplatz benutzt)«] tum imprimis Valeton: Mnemos. n. s. XV passim (cf. e. c. p. 27) probaverunt.

[2]) Valeton quidem putat suffragii lationem senum milium semper cum concilio eodem die, sed alio loco habito coniunctam esse; cf. Mnemos. n. s. XV p. 26.

[3]) Ad solam ὀστρακοφορίαν certe haec verba pertinent [l. l. p. 408]: »Tertium argumentum (quo probatur nullas in ostracismo habitas esse deliberationes) certissimum inest in modo et ratione suffragii testularum, quod per scripturam fit«.

[4]) cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I 373; cf. etiam ea, quae Valeton: Mnemos. n. s. XV e. c. p. 390 sqq. 397 de voluntate populi attulit.

[5]) cf. quae de his rebus initio commentationis diximus; v. etiam supra p. 131 adn. 6; praecipue cf. Schoemann: »Antiqu.« p. 100, qui haec dicit: »..in absolutis democratiis... senatus auctoritas aut nulla est aut admodum exigua....., neque quidquam tam certum est definitumque legibus, ut non plus ubique valeat populi arbitrium«. Quae verba ἀδείας naturam potissimum videntur illustrare (v. supra p. 7). Cf. denique Perrot l. l. p. 2 et adn. 1.

cum alias senatus rem publicam gerat et administret secundum decreta τῆς ἐκκλησίας.[1])

Deinde autem is, quem diximus, actionis tenor decretis πολιτείας, quae multa extant, comprobatur. Civitatis enim dandae ratio, quam hoc loco uberius tractare liceat, haec fuit.[2])

Si quis civium ex peregrinorum sive inquilinorum numero aliquem civitate dignum putat, rem aut ipse aut per alium ad senatum refert, qui probuleuma de ea re perscriptum per prytanes populo proponit in contione ordinaria, quo facto disceptatio fit, placeatne populo Atheniensium hunc hominem civitate donare. Quod ita factum esse in πολιτείας decretis formula probuleumatica aperte demonstrat.[3]) Si autem populo civitatem illi impertire visum est, non prius rata est donatio, quam populus in proxima contione[4]) praesentibus minimum sex milibus civium et uno eam

---

[1]) Cf. Perrot l. l. p. 31 sqq.

[2]) Hanc rem descripsit [Dem.] LIX 89 sq. Praeclare rationem civitatis irrogandae exposuit Meier: »de bon. damn.« p. 57 sq.; Caillemer: »la naturalis. à Ath.« p. 13 sqq.

[3]) cf. e. c. CJA. II 51. — Hoc loco strictim de formula probuleumatica, quae in paucis πολιτείας decretis non legitur, et de praescriptionibus titulorum quorundam agere liceat. In titulo CJA. II 54 additamento (h. e. in ipsis comitiis iusto senatus probuleumate non facto) rogatio civitatis dandae fertur, tum verba: τὴν δὲ ψῆφον δοῦναι κτλ. sequuntur, quibus praescribitur prytanibus, ut de civitatis datione populum in extraordinaria contione mittant in suffragium. Titulo autem hoc est praescriptum: ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ, et formula probuleumatica in eo legitur (cf. CJA. II 51. 280); v. de hac re supra 78, 7. In CJA. II 230 fragm. a, in quo titulo legitur formula probuleumatica, in proxima contione populum ad suffragia vocare prytanes iubentur; nihilo tamen secius hoc praescriptum est: ἔδοξεν τῷ δήμῳ, non hoc: ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ, quare haec verba sequuntur: ἐψηφίσθαι τῷ δήμῳ. Scriptus est titulus c. Ol. 111; cf. de hac formula Miller: »de decret. Att.« p. 28; cf. etiam Schubert: »de prox. Att.« p. 17, qui de formula in proxeniae decretis adhibita disseruit, et Monceaux: »Lex Prox. Gr.« p. 79 sqq. In CJA. II 300 formula probuleumatica titulo deest; praescriptum hoc est: ἔδοξεν τῷ δήμῳ, itaque num Koehler subscriptionem recte suppleverit: [ἡ βουλὴ] ὁ δῆμος, dubito [cf. CJA. II 263. 243]. De his rebus Blass in I. Mülleri »Handb. d. klass. Altert.-Wiss.« I p. 451 dicit haec: »Die Sanktionierungsformel der probuleumatischen Dekrete (lautet) auf den Steinen des 5. und 4. Jahrhunderts einmütig: ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ; nach Euklid, genauer nach Ol. 124 [cf. Miller: »de decret. Att.« p. 29], findet sich daneben auch jene kürzere: ἔδοξεν τῷ δήμῳ«.

[4]) De his comitiis v. supra p. 128 adn. 3.

confirmavit;[1] **prytanes igitur programmate promulgato postquam contionem convocaverunt, hic cados ponunt et populo accedenti calculos tradunt,**[2] **antequam peregrini**[3] **in contionem admissi sunt saeptaque** (τὰ γέῤῥα)[4] **sublata.**[5] **Quibus in comitiis non iam disceptatur de civitate danda, sed populus missis ambagibus in suffragium mittitur; quam ob causam probuleuma senatus non statuendum est. Quod ex decretis** πολιτείας **intellegitur, in quibus hanc formulam legimus:**[6] εἶναι τὸν δεῖνα Ἀθηναῖον αὐτὸν καὶ ἐκγόνους καὶ εἶναι αὐτῷ γράψασθαι φυλῆς καὶ δήμου καὶ φρατρίας ἧς ἂν βούληται κατὰ τὸν νόμον, τοὺς δὲ πρυτάνεις τοὺς τὴν εἰσιοῦσαν πρυτανείαν πρυτανεύοντας δοῦναι περὶ αὐτοῦ τὴν ψῆφον τῷ δήμῳ εἰς τὴν πρώτην ἐκκλησίαν.[7] **Verba autem:** τοὺς δὲ πρυτάνεις.... δοῦ-

---

[1]) Oncken: »Staatsl.« II 457 putat Clisthenem primum rationem civitatis dandae posteriore aetate usitatam adhibuisse; cum enim ille haec dicat: »Man darf zuversichtlich annehmen, dass das Verfahren, das in der späteren Zeit bei Einführung von Neubürgern rechtens war, von ihm (i. e. a Clisthene) zuerst angewendet worden ist«, ea ad senum milium suffragii lationem institutam pertinere videtur existimare. Busolt autem secundum Aemilii Szántó sententiam [cf. N. Rhein. Mus. XL p. 507 adn. 1] id ante annum 369 et post Euclidem archontem demum (i. e. inter annos 400 et 370 a. Chr. n.) factum esse probavit l. l. § 154 p. 139, 7; cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 2 et adn. 2 sqq. p. 3 sq. Quod ad senum milium suffragium in ὀστρακοφορίᾳ ferendum attinet, Clisthenem id instituisse Valeton contendit [l. l. XVI p. 10], id quod non veri dissimile est. In ostracismo igitur habendo senum milium suffragii latio prima est adhibita. Quo autem tempore hoc suffragium de impunitate danda institutum sit, non satis liquet: fortasse id quoque iam Clisthenis aetate factum est, si quidem ille ἄδειαν publice instituit (v. supra p. 7); utique autem, ut ait Valeton (l. l. XV p. 4) »haec senum milium actio... ad quintum etiam saeculum pertinere videtur«. Quod si verum esset, hoc de impunitate danda suffragium senum milium tempore antiquius esset quam illud de civitatis datione confirmanda [cf. Valeton l. l. XV p. 8]; quamquam argumentum, quod Valeton affert, non certum est; v. supra p. 119 adn. 4.

[2]) Alia res est: εἰσφέρειν τὸ ὄστρακον; cf. Valeton l. l. XVI p. 15 sq.

[3]) v. de hac re p. 89 adn. 6.

[4]) De his cf. Valeton l. l. XV p. 27 sqq.

[5]) Rem accurate descripsit Valeton l. l. XV p. 31 sq.

[6]) cf. CJA. II 243. 272. 273. 288. 361. Decreta collata affert Hartel: »Stud.« p. 272 sq.; cf. Gilbert: »Staatsalt.« I p. 176, 2; Caillemer l. l. p. 14 sqq. 38 sqq.; Buermann: Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. X p. 347; Szántó: »Unters. üb. d. att. Bürgerrecht« in »Unters. aus d. alt. Gesch.« p. 19 sqq.

[7]) Haec, quae extant, decreta post primam actionem sunt in tabulis inscripta, deinde collocata. In his prytanes alteram contionem constituere iu-

ναι... τὴν ψῆφον, quae nihil aliud nisi suffragia a populo ferenda significant, ad alteram contionem, qua donatio rata fit, pertinere dilucide intellegitur ex titulo Attico [CIA. II 309 vs. 29 sqq.], ubi haec leguntur: το[ὺς δὲ πρυτάνεις οἳ ἂν τυγ]χάνωσιν πρυτανεύοντ[ες δοῦναι τὴν ψῆφον περὶ τῆ]ς δωρεᾶς ἐπειδὰν ἐπικυ[ρωθῇ, εἰσαγαγεῖν δὲ τὴν δ]οκιμασίαν τοὺς θεσμ[οθέτας..., et ex populi decreto, quod extat in CIA. II 300 vs. 46 sqq., ubi legimus haec: τοὺς δὲ πρ]υτάνεις δοῦναι περὶ [αὐτοῦ τὴν ψῆφον] εἰς τὴν πρώτην ἐκκλη[σίαν, τοὺς δὲ θεσ]μοθέτας εἰσαγαγεῖν [αὐτῷ τὴν δοκιμ]ασίαν.... Nam examen in iudicio heliastico tum demum factum est, cum populus maximo in comitiatu donationem ratam fecerat.[1]) Confirmato igitur a contione psephismate Atheniensium cuilibet, cui potestas est (h. e. τοῖς ἐπιτίμοις), rogatorem παρανόμων in iudicio accusare licet.[2]) Quodsi heliastae illud decretum contra leges factum esse iudicaverunt, rescinditur donatio. Posterioribus autem temporibus γραφῆς παρανόμων vice δοκιμασία[3]) omnium novorum civium in heliastico iudicio facta est, cui donatio diiudicanda commissa est.[4]) Velut in titulo allato [CIA. II 300 vs. 46 sqq.]

---

bentur, qua donatio rata fiat. Horum autem extraordinariorum comitiorum tabulae non extant; cf. »Wien. Stud.« I 282.

[1]) cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 25; Szántó l. l. p. 20 sq., qui secundum sententiam Hartelianam eam, de qua agitur, formulam non ad secundum, sed ad tertium concilium pertinere dicit.

[2]) cf. [Dem.] LIX 90; Gilbert I p. 176,1; Busolt § 16 p. 16. § 154 p. 139,5; Caillemer: »la naturalis. à Ath.« p. 13 sqq.; Szántó l. l. p. 7 sqq.

[3]) cf. Gilbert I p. 176,1; Schubert: »de prox. Att.« p. 45,2; Buermann l. l. p. 361; Szántó l. l. p. 2. 7 sqq. 18 sq.; Busolt l. l. § 154 p. 139,8; Caillemer l. l. p. 15. 39. Ea, quam supra diximus, sententia id refutatur, quod Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 34 sqq. exposuit.

[4]) Id rogatori quidem donationem non difficiliorem, sed potius faciliorem reddidisse equidem opinor. Nam rogator, cum παρανόμων eum accusare liceret, periculum non parvum adibat. Peregrinis autem donatio δοκιμασίᾳ instituta difficilior est facta; cf. Busolt § 154 p. 139; cf. etiam Szántó l. l. p. 19, qui de hac re dicit: »Man machte also einen Fortschritt von der willkürlichen Gerichtsverhandlung (γραφὴ παρανόμων) zur regulären, gesetzlich fixierten (δοκιμασία)«. — Hartel quidem, qui (»Stud.« p. 275) haec dicit: »...der Strafverhängung über den Antragsteller geschieht weder bei Ps.-Plutarch (ubi γραφῆς παρανόμων contra civitatis dationem instructae mentio fit) noch bei Aeschines R. g. Ktes. § 195 Erwähnung; erst Max. Planudes zu Hermog. V 343 W. weiss von einer Geldbusse des Thrasybulos zu melden«, γραφὴν παρανόμων, de qua hic agitur, non adhibitam vult, ut ipsius verbis (»Stud.« p. 271) utar: »im strengtechnischen Sinn«; sed id reiciendum

haec leguntur: τοὺς δὲ πρ]υτάνεις δοῦναι περὶ [αὐτοῦ τὴν ψῆφον]....., τοὺς δὲ θεσ]μοθέτας εἰσαγαγεῖν [αὐτῷ τὴν δοκιμ]ασίαν τῆς πολιτείας [καὶ τῆς δωρεᾶς] εἰς τὸ δικαστήριον κα[τὰ τὸν νόμον...[1]) Sed haec hactenus.

Itaque omnia, quae singillatim exposui, complexo hoc mihi statuendum est: in extraordinaria contione vel in senum milium suffragii latione nec iustum probuleuma, quod omnino non semper opus fuisse Miller [„de decretis Atticis“ p. 7] recte demonstravit, nec disceptationem factam esse aut de ὀστρακοφορίᾳ habenda aut de civitatis donatione comprobanda aut de ipsa venia danda.

Postremo ad eam ordinariam contionem nos vertamus, in qua e. c. debitori publico cum populi venia remissionem rogare licebat. Atque primum quidem ante comitia habita ὁ ὀφείλων τῷ δημοσίῳ in senatu remissionis rogationem fert. Deinde autem in contione senatus consessui proxima, cuius programma

esse puto; cf. Gilbert I p. 176 adn. 1; Szántó l. l. p. 8; cf. etiam Hofmann: »de iurandi formulis« p. 11 et adn. 2.

[1]) cf. CJA. II 309. 312. 318. 397. — In CJA. II 395 (factum est hoc psephisma medio fere saeculo a. Chr. n. tertio) decernitur a populo civitatem homini cuidam dandam esse, si δοκιμασίᾳ probatus sit. Altera autem contio, quae ad dationem confirmandam habenda est ante δοκιμασίαν, non commemoratur [cf. Hartel: »Stud.« p. 273, qui etiam alia exempla affert]. Paulo discrepat titulus in CJA. II 401, ubi decernitur hominem quendam probatum δοκιμασίᾳ civitate donandum, δοκιμασίαν autem thesmothetis instruendam esse; deinde haec leguntur: καὶ [δ]οῦναι περὶ [αὐ]τοῦ τὴν ψῆφον καὶ μὴ-----αι αὐτο--. Idne ad thesmothetas an ad prytanes pertinet? In titulo, qui in CJA. II 455 extat, formulam probuleumaticam et ius coronae a populo decretum (vs. 9) haec sequuntur: [δεδό]σθαι δὲ αὐτῷ καὶ πολιτείαν [κατὰ τὸν νόμον αἰτησα][μέν]ῳ· τοὺς δὲ θεσμοθέτας κτλ. Alterius contionis mentio non fit (cf. Hartel: »Stud.« p. 273, qui ita suppleri vult: [δεδό]σθαι δὲ αὐτῷ καὶ πολιτείαν [δοκιμασθέντι ἐν δικαστηρί]ῳ). Ex quibus rebus Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 37 collegit illo tempore δοκιμασίαν alterius contionis vicem praestitisse; cf. Hartel: »Stud.« p. 275 sq.; Buermann l. l. p. 349; Caillemer l. l. p. 15; Szántó l. l. p. 24, qui illo tempore civitatem statim in prima (vel secundum sententiam Hartelianam: in altera) contione a sex milibus civium decretam esse putat; Gilbert autem: Jahrb. f. klass. Phil. 1879 p. 230 etiam tum duabus contionibus opus fuisse statuit his verbis: »Sie (i. e. die dritte Formel) sagt vom Standpunkte der vollendeten, doppelten Volksabstimmung ‘es sei dem Betreffenden das Bürgerrecht erteilt’... — De formularum speciebus in decretis πολιτείας adhibitis cf. tabulas apud Caillemer l. l. p. 38—40; Szántó l. l. p. 2; cf. etiam Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 2.

antea promulgatum est, senatus rogationem probuleumate instructam populo proponit et rogator, sive debitor ipse sive alius quis, causis expositis remissionem a populo petit, qui rogationem aut probat aut antiquat. Quam rem Demosthenes [XXIV 47] his verbis descripsit: καὶ ὁ μὲν νόμος, οὐδ' ἐπειδὰν τὴν ἄδειαν εὕρηταί τις, ἔδωκεν ὡς ἂν βούληται πράττειν, ἀλλ' ὡς ἂν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ δοκῇ· et ibidem: ...ἀλλὰ καὶ προσέτι οὐκ εἰς τὴν βουλήν, οὐκ εἰς τὸν δῆμον εἰπὼν περὶ τούτων οὐδέν.... [1]) Haec igitur oratoris verba ultimam legis a Demosthene [XXIV 45] commemoratae paragraphum confirmant, ubi leguntur haec: τότε (sc. ψηφισαμένων Ἀθηναίων τὴν ἄδειαν πρῶτον) δ' ἐξεῖναι χρηματίζειν καθ' ὅ τι ἂν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ δοκῇ. Denique etiam alia Demosthenis [XXIV 48] verba huc pertinent: εἴ τι δίκαιον ἐβούλου πράττειν, πρῶτον μὲν πρόσοδον γράψασθαι πρὸς τὴν βουλήν, εἶτα τῷ δήμῳ διαλεχθῆναι, καὶ τόθ' οὕτως, εἰ πᾶσιν Ἀθηναίοις ἐδόκει, γράφειν καὶ νομοθετεῖν περὶ τούτων. Verba autem: πρῶτον μὲν πρόσοδον......διαλεχθῆναι ad ea ordinaria comitia, quae veniam datam sequantur, referenda esse verba antecedentia: καὶ τόθ' οὕτως, εἰ πᾶσιν Ἀθηναίοις ἐδόκει,[2]) docent.[3])

Cap. IV. De loco, quo comitia ἀδείᾳ dandae habita sunt.[4])

Tituli Attici, quorum nunc magna copia extat, cum multa et nova nos docent tum ea loca, quibus populi contio de salute

---

[1]) Cf. etiam initium legis, quae extat apud Demosthenem XXIV 50.

[2]) cf. initium psephismatis Patroclidis ab Andocide de myst. § 77 commemorati.

[3]) Haec, ut demonstravi, beneficii, ad quod irrogandum ἀδείᾳ rogatori opus erat, psephismate tribuendi ratio fuit. Quod tamen ad eiusmodi beneficium lege priva impertiendum attinet, quoniam in lege ferenda senatus populusque et nomothetae h. e. iudicium heliasticum [cf. Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 23 sqq.] una agebant [de nomothesia Attica R. Schoell: Sitz.-Ber. d. k. Bayr. Acad. d. Wiss. 1886 p. 83 sqq. praeclare egit; cf. imprimis p. 127 sqq.], praeter ultimam in senatu comitiisque actionem a nomothetis de hoc privilegio concedendo deliberaretur, necesse erat [cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 273 sqq.]. Velut immunitatem, qua quis frueretur, aut lege aut populiscito constitutam esse Demosthenes XX 131 affirmat [cf. »Wien. Stud.« VII 64; cf. etiam CJA. II 115b]. At vero in hoc privilegio de ἀδείᾳ danda cogitari non posse supra p. 84 demonstrare studui. Omnino Valeton [Mnemos. n. s. XV p. 7. 15 sqq.] quidem privilegia in iure Attico fuisse negat; v. supra cap. I initio (p. 113,1).

[4]) Ea, de quibus hoc loco sermo fit, ad solam rogandi veniam pertinere videntur.

rei publicae gravissima cepit consilia, accuratissime significant: velut contiones in theatro,[1]) in Dionysi templo,[2]) in Piraeo,[3]) quarum nostris quidem temporibus certiores habemus notitias, quam antea id fieri potuit. Verum ne ex titulis quidem, num quando ἐκκλησίαι ἐν τῇ ἀγορᾷ fuerint vel, ut aliter sententiam explicem, quo loco populiscitis privis irrogandis comitia habita sint, cognoscitur; nec monumenta litterarum quidquam de re proposita tradunt, quare ex ὀστρακοφορίας similitudine ea, de qua agitur, res colligenda est.

Populum enim in ὀστρακοφορίᾳ tributim in foro[4]) suffragia tulisse apud Plutarchum legimus, qui [in vita Aristidis cap. VII] rationem ὀστρακοφορίας habendae copiosius his descripsit: Ὄστρακον λαβὼν ἕκαστος καὶ γράψας ὃν ἐβούλετο μεταστῆσαι τῶν πολιτῶν, ἔφερεν εἰς ἕνα τόπον τῆς ἀγορᾶς περιπεφραγμένον ἐν κύκλῳ δρυφάκτοις. Οἱ δ' ἄρχοντες πρῶτον μὲν διηρίθμουν τὸ σύμπαν ἐν ταὐτῷ τῶν ὀστράκων πλῆθος· εἰ γὰρ ἑξακισχιλίων ἐλάττονες οἱ γράψαντες εἶεν, ἀτελὴς ἦν ὁ ἐξοστρακισμός.[5]) De ὀστρακοφορίᾳ igitur id valuisse constat. Ex omnium autem ψηφισμάτων ἐπ' ἀνδρί inter sese similitudine senum milium suffragia semper tributim in foro lata esse a populo E. Curtius [„Att. Stud." II 40[6])] coniectavit. Nam, ut tributim in ὀστρακοφορίᾳ testae[7]) a populo ferrentur,[8]) lex erat, quoniam haec aliquanto commodior erat ratio et decuplo brevior,[9])

[1]) Cf. CJA. II 377. 381. 392.

[2]) cf. CJA. II 307.

[3]) cf. CJA. II 401. 417; Reusch: »de dieb. cont. ordin.« p. 4.

[4]) Quare poeta quidam (cf. Hesych. s. v. κεραμ[ε]ικὴ μάστιξ) non infacete de »κεραμικῇ μάστιγι« dicit. De hac re cf. schol. ad Arist. Equ. 855; Philoch. fr. 79b; Lex. Rhet. Cantabr. (ed. Pors.) p. 675, 12 sqq. (ed. Houtsma p. 24); Poll. VIII 20; Schoemann: »de com. Ath.« p. 244 sq.; eundem: »Gr. Alt.« I 398; Perrot: »le droit publ.« p. 7 sq. 43; Wachsmuth: »Die Stadt Athen im Altert.« I p. 538.

[5]) cf. Schoemann: »de com. Ath.« p. 245. — De archontibus huic muneri praefectis cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 26.

[6]) vel in Abhdl. d. k. Ges. d. Wiss. zu Gött. XII 156; cf. eundem: Monatsber. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1878 p. 86 sq.; Gilbert: »Staatsalt.« I p. 271 et adn. 5; Busolt: »Gr. Alt.« § 189 p. 170; Wachsmuth l. l. I 538; cf. etiam Valeton l. l. XV p. 25.

[7]) De his cf. Valeton: Mnemos. n. s. XVI p. 16 sqq.

[8]) De modo eius suffragii lationis cf. Valeton ibid. p. 12 sqq.

[9]) cf. Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 15.

imprimis autem propter huius contionis sollemnitatem. Quod aeque ad omnes senum milium suffragii lationes pertinet, in quibus non pars populi comitia habet, sed totus populus — aut qui eius vice funguntur —, ut summa potestate utatur.[1]) Haec autem comitia nullo alio loco habebantur nisi in foro.[2]) Quo civitas vetere et sollemni more, ut collegii instar de rebus gravissimis consilia caperet, convenit „κατὰ φυλάς",[3]) quarum heroes in proximo Areo colle collocati erant.[4]) In ipso medio foro arae Duodecim Deorum[5]) fuerunt, quibus praesentibus populus summum ius exercuit, nec procul Misericordiae ara, qua supplices perfugio utebantur.[6]) Denique hoc loco, ut Curtius[7]) studuit demonstrare, antiquus expiationis locus fuit, Leocorium,[8]) quo populum in his sollemnibus contionibus vetere more usum esse videtur verisimile. Nam piacula et lustrationes cum unicuique actioni publicae antecedebant,[9]) tum imprimis populi conciliis; sollemnitas autem sacrorum ante illa comitia, in quibus ψηφίσματα ἐπ' ἀνδρί rata fiebant, immolatorum Leocorii sanctitate aucta est. Haec igitur nova et gravis causa videtur esse, cur comitia ἀδείᾳ dandae hoc loco habita sint. Accedit, quod, ut supra demonstrare studuimus,[10]) in ἀδείᾳ notio aliqua ad res

---

[1]) V. supra cap. III passim.

[2]) De voce ἀγορᾶς, qua ἐκκλησία significatur, cf. e. c. Curtius: Abhdl. d. Gött. Ges. d. Wiss. XII 127; Wachsmuth l. l. I p. 486 et adn. 3; Paulyi: »Real-Encycl.« I 1 p. 579.

[3]) cf. Busolt § 189 p. 171,2; Valeton l. l. XV p. 31.

[4]) cf. Bursian: »Geogr. v. Griech.« I p. 283.

[5]) De hac ara cf. Herod. VI 108; Thuc. VI 54,6; Lyc. adv. Leocr. 93. De eius situ cf. Wachsmuth l. l. I p. 200. 201 et adn. 1; Bursian l. l. I p. 281.

[6]) De arae situ cf. Wachsmuth l. l. I p. 211 adn. 7. 212.

[7]) cf. Monatsber. d. Berl. Akad. 1878 p. 77 sqq.

[8]) Thucydides I 20,2 id commemorat his: τὸ Λεωκόριον καλούμενον; cf. Dem. LIV 7. De situ Leocorii cf. ea, quae Wachsmuth exposuit I 204,1. 212,2 sq. — Forum eorum conciliorum, de quibus agitur, locum fuisse nemo fere est, qui neget; sed quae pars fuerit, in eo non consentiunt homines docti. A Curtio dissentit Valeton l. l. XV p. 32 adn. 1.

[9]) cf. Harpocr. s. v. καθάρσιον (quem locum Suidas s. v. exscripsit): Ἔθος ἦν Ἀθήνησι καθαίρειν τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὰ θέατρα καὶ ὅλως τὰς τοῦ δήμου συνόδους μικροῖς πάνυ χοιριδίοις, ἅπερ ὠνόμαζον καθάρσια; Curtius: Monatsber. d. Berl. Akad. 1878 p. 81.

[10]) v. supra libri alterius cap. I s. f.

sacras pertinens et ea expiationis cuiusdam fuit. Potuitne igitur aptior ad eam dandam locus inveniri quam forum, si quidem Leocorium ibi fuit? Adde, quod e. c. ei ἀδείᾳ opus fuit, qui, ut ex aerario deorum pecuniae in usum publicum et profanum depromerentur, rogaturus erat, quae rogatio, quia deos ipsos violabat, praecipue expianda erat. Sed id, quamquam probabile videtur, pro certo dici non potest. Id unum tenendum est, ut opinor, de ἀδείας datione in foro suffragia lata esse a populo, id quod iam Augustus Boeckh [„Staatsh. d. Ath.“ II³ p. 51] coniecit. Verum vir doctissimus, qui ἀγοράν ordinarium comitiorum locum fuisse putat, de perfectae quidem democratiae temporibus in eo mihi videtur errare. Nam antiquioribus tantum temporibus si non semper, tamen plerumque in foro comitia habita sunt,[1]) quem morem usque ad postrema tempora populus tenebat, cum tota civitas collegii instar conveniebat,[2]) et tum quidem forum extraordinarius locus extraordinariarum contionum fuit.

His extraordinariis comitiis, in quibus de ipsa venia danda aut deneganda agebatur, ordinaria antecessisse demonstravimus, in quibus rogatorem supplicis nomine populum adire necesse erat. Quae ordinaria comitia non in foro, sed multis aliis comitiorum locis habita esse per se ipsum intellegitur. Supplices enim aut in ara Matris Deorum aut Misericordiae considere solebant aut in ara Dianae Munichiae aut aliis locis sacris,[3]) dum in senatum[4]) aut in contionem productis facultas daretur impune a populo, ut extraordinaria contio convocaretur, petendi, in qua ipsis venia rogationis cuiusdam ferendae irrogaretur. Atque Gilbert quidem [„Staatsalt.“ I p. 294] supplices omnes in ara Pnycis ramum oleae posuisse putat. Sed constitutum locum omnino non

---

[1]) Cf. Schoemann: »Gr. Alt.« I p. 382; eundem: »Antiqu.« p. 219 sq. Perrot: »le droit publ.« p. 4 sqq.; Wachsmuth l. l. I p. 487 sqq.

[2]) cf. Wachsmuth l. l. I p. 490. 538.

[3]) Matris Deorum et Misericordiae arae, ut supra 120,6 dixi, in foro erant; cf. Aesch. I 60; Paus. I 17,1; Wachsmuth l. l. I 211 sq. De ara Dianae Munichiae cf. Lys. XIII 24 et Frohbergeri adn. ad h. l.; v. etiam supra p. 112,3.

[4]) In tholo (aut in curia) κοινὴ ἑστία erat, qua supplices utebantur perfugio [de hac re cf. Preller: »Gr. Mythol.« I⁴ 425; Curtius: Abhdl. XII 175 sqq.; v. supra p. 134 adn. 5]; itaque id quoque fieri potuisse opinor, ut supplices statim ad illam aram confugerent.

fuisse equidem opinor. Itaque cum prytanes edixissent, quo loco illa contio, in qua impune verba facere (ἀδεῶς λέγειν) liceret, haberetur, supplices ad aram aliquam eo loco exstructam se conferebant, ut in tutela dei essent. Quod quinto et imprimis quarto a. Chr. n. saeculo plerumque in Pnyce factum esse verisimile est.[1]) Sed Munichiae[2]) quoque comitia habita esse accepimus,[3]) tum supplices saepissime ad aram Dianae Munichiae[4]) confugisse opinor.[5])

Nunc ad eam contionem, in qua de ipsius veniae rogandi datione actum est, redeamus. Quam ex ὀστρακοφορίας similitudine in foro habitam esse pro certo statuendum est. Atque eodem loco quin

---

[1]) Nam Pnyx illo tempore ordinarius comitiorum locus fuit; cf. Gilbert I p. 270,4; Wachsmuth l. l. I 538; Busolt § 189 p. 170, 2.

[2]) in theatro scilicet; cf. Wachsmuth l. l. I 320; Bursian l. l. I 269.

[3]) cf. Thuc. VIII 93; Xen. H. Gr. II 4,32; Lys. XIII 32. 55. — Posterioribus temporibus plerumque in theatro comitia habebantur; »ἀρχαιρεσίαι« tantum in Pnyce fiebant; cf. Poll. VIII 133; Hesych. s. v. πνύξ; Busolt § 189 p. 170, 4 sq.

[4]) cf. Wachsmuth l. l. I p. 319 sq.

[5]) Omnino cum contiones aut in urbe aut in Piraeo erant constitutae, tum eo se conferebant supplices. Et priore quidem aetate tantum rerum navalium causa in Piraeo contiones habebantur, posteriore autem saepius; cf. Gilbert I 271 et adn. 4; Busolt § 189 p. 170,5. — De titulis Atticis huc pertinentibus cf. Reusch l. l. p. 4 sq. — Alia ἀδείας acquirendae μηνυταῖς causa fuerit, si quidem id populiscitum privum in eadem contione, in qua μηνυτής supplex rogabat, ratum est factum. Quod si verum est, ad eam solam contionem scriptorum, imprimis oratorum, loci pertinent, quibus μηνυτήν aliquem supplicis ritu Munichiam aut in forum ad aras quasdam confugisse significatur. Plerumque inquilinos quidem, qui in Piraeo habitabant, Munichiam aut in forum, ubi cives peregrinique negotia gerebant, se contulisse constat. [Utrum illis locis semper de urbis foro (de hoc cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 25; cf. etiam Paulyi: »Real-Encycl.« I 1 p. 580 sq.; Curtius: Abhdl. d. Gött. Ges. XII 159 sq.; Bursian l. l. I p. 280 sq.) an interdum de ἀγορᾷ Piraei (ἡ Ἱπποδάμειος ἀγορά; cf. Bursian l. l. I p. 269 et adn. 1) cogitandum sit, non satis liquet.] Velut Menonem, Phidiae indicem, in foro supplicem consedisse accepimus; cf. Plut. Per. XXXI. Agoratus Munichiae in ara supplex invenitur, quia postea Munichiae in theatro comitia habita sunt; cf. Lys. XIII 24. 32. Nec secus illa loca in indiciis a servis factis saepe commemorantur. — Ceterum scriptorum loci, quibus de impunitate μηνυταῖς concessa agitur, argumento esse possunt, quod illa ἄδεια in eadem contione petita et rata facta est; cf. de hac re e. c. Lys. XIII 55: ...ὅτε ἡ ἐκκλησία Μουνιχίασιν ἐν τῷ θεάτρῳ ἐγίγνετο..., παράγει αὐτὸν εἰς τὸν δῆμον καὶ εὑρίσκονται αὐτῷ [statim in illa videlicet contione, id quod in omnibus indiciis factum esse verisimile est] ἄδειαν. De hac igitur impunitate, omnino de hoc ἀδείας genere [de quo s. B egi], non in foro suffragia lata esse opinor.

civitatis donatio sex milium civium suffragiis confirmata sit, non dubito.[1]) In foro igitur comitia illa fuerunt, in quibus prytanes nihil aliud nisi populum in suffragium miserunt; contio autem praecedens, in qua populus peregrinum aliquem civitate donandum esse decrevit, modo in Pnyce, modo in Piraeo, modo in theatro habita est. Velut ἐκκλησίαν ἐμΠειραιεῖ civitatem tribuisse titulus [CIA. II 401] docet, sed id decretum nondum ratum fuisse verba, quae sequuntur, aperte demonstrant.[2])

Iam absoluta quaestione de ἀδείας dationis modo actionis tenorem paucis repetere liceat; utque res clarior fiat, exemplo utar eo, de quo Demosthenes copiosius egit, debitorum remissionem dico.

In aliqua quattuor prytaniae cuiusque contionum ordinariarum debitori aerarii, postquam in foro aut Munichiae aut aliis locis sacris supplex factus senatum, ut in contionem produceretur, oravit, impune rogare licet, ut in contione extraordinaria de veniae rogandi datione agatur. Deinde senatus probuleumate perlecto disceptationeque facta prytanes populum in suffragium mittunt. Quodsi populus extraordinaria comitia haberi iussit, constituto tempore, plerumque in proxima[3]) contione,[4]) prytanes programmate promulgato populum extra ordinem convocant, in quibus comitiis probuleumate senatus ad populum non delato nec deliberationibus habitis nihil aliud nisi veniam aut irroget ille aut deneget. Quae comitia sollemni modo in foro facta sunt, ubi populus universus tributim (κατὰ φυλάς) et occulto (κρύβδην) calculis (ψήφοις)[5]) suffragium init, cui rei prytanes[6])

---

[1]) Cf. Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 25 sq.

[2]) Comitiorum, quae ad confirmandam aut antiquandam civitatis dationem habita sunt, tabulae non extant; v. supra p. 140 adn. 7.

[3]) De constituto horum comitiorum tempore in civitatis decretis cf. e. c. CJA. II 54, ubi haec leguntur: τὴν δὲ ψῆφον δοῦναι. . . . ἐν τῆ[ι π]ρώτῃ ἐκκλησίᾳ (vel in aliis titulis haec: εἰς τὴν πρώτην ἐκκλησίαν); CJA. II 243. 272. 273; Hartel: »Stud.« p. 207; Szántó: »Untersuch.« p. 21 sqq. Haec autem verba: τὴν δὲ ψῆφον δοῦναι κτλ. ad extraordinariam contionem pertinere supra (p. 141) dixi. — Ceterum haec quoque res hominibus doctis, quibus sententia Harteliana probatur, magnam affert difficultatem; cf. e. c. Szántó l. l. p. 21 sqq.

[4]) vel potius ante hanc ipsam contionem, si quidem senum milium suffragii latio non specialis ἐκκλησία fuit; v. supra p. 138 adn. 2.

[5]) In ostracophoriis tantum testae a populo latae sunt.

[6]) Ostracophoriis quidem novem archontes et senatores praefecti erant, id quod ad illa tempora quadrat, quibus ostracismus institutus et adhibitus

praesunt. Atque si minimum sex milia civium et unus suffragia tulerunt, ψήφισμα ἐπ' ἀνδρί confectum est. Quod maiori parti placuerat, ius ratumque fuit h. e., si populus veniam denegarat, nihil amplius de hac re actum est; sin dederat, ante proximam contionem ordinariam de debiti remissione rogator cum senatu egit, antequam in ipsis comitiis apud populum verba fecit. Senatus autem probuleuma ad populum defert, quod accipere aut mutare aut antiquare ei liberum est. Qua in actione rogator suae causae defendendae ipse facultatem habet. Quodsi populus remissionem scivit, quaestores eius, cui summa debeatur, aerarii nomen debitoris expungere iubentur.[1]) Tum demum τὸν ὀφείλοντα τῷ δημοσίῳ debitum solvisse fictum et in pristinum statum capite deminutus restitutus est.

est; cf. Philoch. fr. 79b; Lex. Rhet. Cantabr. (ed. Houtsma) p. 24; Valeton: Mnemos. n. s. XV p. 26.

[1]) cf. Andoc. de myst. § 77 sqq.

Addenda et Corrigenda.

p. 1 adn. 2 vs. 3 lege: II (Lips. 1875)

p. 3 adn. 3 adde haec: In libro altero editione recentissima (i. e. tertia) usus sum.

p. 4 adn. 1 vs. 2 adnota haec: Aliis locis Hermanni »Antiquitates publicas« sic laudavi: »Gr. Altert.« I, aliis sic: »Gr. Staatsalt.«; editione usus sum quinta, uno loco sexta, ubi id adnotavi.

p. 9 vs. 3 lege: cur,

p. 9 vs. 27 lege: *impunitas commissi delicti*

p. 12 adn. 1 vs. 3 post (§ 23 et 27). adde haec: Sed de hac re v. infra p. 99 adn. 3.

p. 12 adn. 1 vs. 4 lege: licuit;

p. 14 vs. 21 dele comma post neglegitur

p. 16 adn. 1 vs. 7 lege: esset;

p. 16 adn. 5 vs. 3 lege: coniecit: εἰ

p. 16 adn. 5 vs. 7 dele punctum ante Ceterum

p. 17 adn. 6 vs. 1 adde post adn. 1; haec: cf. etiam 14, 2

p. 21 vs. 9 lege: ὁ

p. 23 adn. 4 vs. 1 lege: in-

p. 24 adn. 6 vs. 1 lege: eis debitoribus

p. 25 adn. 4 vs. 2 lege: p. 22 sq.

p. 27 adn. 3 vs. 4 lege: Thumser:

p. 27 adn. 8 adde haec: De ἀντιδόσει alii aliter sentiunt homines docti; cf. adnot. Fränkelii 883 ad Boeckhii »Staatsh.« I³ 675.

p. 28 adn. 5 adde haec: Cf. etiam Thumser: »Wien. Stud.« VII p. 60 adn. 55 (qui — non secus ac Busolt l. l. — ad verba vs. 1 allata CJA. II 411 per errorem laudat).

p. 30 vs. 18 lege: trierarchiae

p. 32 vs. 20 lege: ratio quaestuum (sic enim apud Tacitum legitur!)

p. 32 vs. 27 comma post dederit delendum est

p. 33 adn. 3 vs. 2 lege: p. 229 sq.

p. 33 adn. 4 vs. 2 lege: p. 229 sqq.

p. 33 adn. 5 vs. 3 lege: venditata essent. Ibidem adde haec: Si bona venissent, pretium redditum esse Meier arbitratur.

p. 34 adn. 4 vs. 3 verba: adn. 47 delenda sunt

p. 35 adn. 3 vs. 2 dele comma post erant

p. 36 adn. 8 vs. 3 adde post »Die athen. Gerichtsverf.« haec: (Colon. 1822)

p. 37 adn. 1 vs. 1 Meieri locus, quem laudavi, huc non pertinet.
p. 38 adn. 1 vs. 3 lege: Caillemer in »Dict. des antiqu.« I 66. —
p. 39 vs. 12 lege: constitutae essent.
p. 41 vs. 10 lege: <περὶ ἀφέσεως>
p. 42 vs. 10 lege: expers esset,
p. 44 adn. 3 post pertinent, adde haec: i. e. ad cap. I, ubi de ea ἀδείᾳ agebamus, qua summam potestatem (τὸ κύριον) violaturis opus fuit.
p. 45 vs. 3 lege: quaestores
p. 45 vs. 8 lege: est,[1])
p. 45 adn. 5 adde: Cf. etiam Fränkelii adn. 739 ad Boeckhii »Staatsh.« I[3] 525.
p. 46 adn. 12 vs. 1 lege: »de pecuniis sacris in Parthenonis opisthodomo«
p. 47 adn. 4 adde haec: Cf. etiam Schaefer: »Demosth. u. seine Zeit« I[2] (Lips. 1885) p. 209.
p. 48 vs. 15 lege: qui imminente
p. 50 adn. 6 vs. 11 adde haec: Ceterum num Solonis iam temporibus ἀδείας institutum publicum valuerit, nescio equidem; v. supra p. 7.
p. 59 adn. 3 vs. 3 lege: CJA.
p. 60 vs. 17 et 20 lege: aut (epistata)
p. 61 adn. 1 vs. 1 lege: l.
p. 61 adn. 3 vs. 6 sqq. adde haec: Locum, quem Hartel: »Stud.« p. 132 de Koehlero deprompsisse dicit, equidem l. l. invenire non potui.
p. 61 adn. 3 vs. 22 punctum ante — delendum est
p. 76 adn. 3 vs. 12 lege: περὶ ἱερῶν
p. 80 vs. 30 post iudicavit dele comma
p. 80 adn. 2 lege: »Antiqu.«
p. 90 adn. 3 vs. 5 lege: fuit.
p. 91 vs. 10 post verba: ad priorem commentationis partem, insere haec accuratius ad eam partem, de qua sub A. egimus,
p. 92 adn. 2 vs. 6 adde haec: Cf. Caillemer in »Dict. des antiqu.« s. v. δημό σιοι fascic. 12 (1888) p. 92 sq.
p. 92 adn. 4 vs. 3 post 354; adde: cf. Caillemer in »Dict. des antiqu.« s. v. δημόσιοι p. 92.
p. 92/93 adn. 7 vs. 13 lege: Schenkl l. l.
p. 104 adn. 3 vs. 3 lege: ἀεὶ]
p. 104 adn. 4 vs. 1 lege: Büchsenschütz:
p. 108 adn. 7 lege: Meier
p. 110 vs. 26 lege: homines docti olim credidissent.
p. 115 adn. 5 vs. 2 lege: Fränkel: »Die att. Geschworenenger.« p. 92 adn. 1
p. 118 adn. 1 vs. 2 lege: p. 124/5
p. 129 adn. 3 vs. 3 lege: adn.
p. 131 adn. 5 vs. 2 lege: coepit Heydemann:
p. 132 adn. 7 vs. 1 lege: po-
p. 135 vs. 13 lege: quae esset
p. 136 adn. 6 vs. 1 lege: Schoemann:

Index.

Liber prior:

DE ΑΔΕΙΑΣ NOTIONE ET USU IN IURE PUBLICO ATTICO.

Liber alter:

Typis societatis typographorum Vratislaviensium.